

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1(21) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2014 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037–7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України

Згідно з постановою Президії
ВАК України №01–05/01
від 10 лютого 2010 р. журнал
«Демографія та соціальна
економіка» включено до
нового Переліку №17 наукових
фахових видань, в яких можуть
публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку Вченою
радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
15 травня 2014 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://www.idss.org.ua>

Підп. до друку 29.05.2014 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 21,5.
Обл. вид. арк. 20,9.
Тираж 200 прим.
Зам. № 3934 від 17.06.2014 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4

Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
д-р екон. наук, заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф. Національної академії
Служби безпеки України
Н.С. Власенко, заст. голови Держстату України, м. Київ
А.Г. Вишневський, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний
університет «Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
І.Ф. Гнибіденко, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана»,
м. Київ
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ
Н.М. Десєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.Ф. Денисов, канд. іст. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти
АПН України, м. Київ
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
Т.А. Зяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ
І.О. Курило, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут
стратегічних досліджень, м. Київ
Ф. Міхіна, д-р філ., проф., Прешовський університет, м. Прешов,
Республіка Словенія
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості
НАН України, м. Донецьк
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «Крок»,
м. Київ
О.М. Палій, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет
ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
В.С. Стешенко, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.Г. Ткаченко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Білорусі, м. Мінськ, Білорусь
П.Є. Шевчук, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р філ., проф., Віденський інститут демографії Австрійської
академії наук, м. Відень, Австрія

Редакційна підготовка до друку А.Ф. Денисова
Технічний секретар редакційної колегії Ю.М. Клименко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Оригінал-макет: Н.В. Тілікіна

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ: ФАКТОРИ І ПЕРСПЕКТИВИ

ЛИБАНОВА Э.М. Демографические сдвиги в контексте социального развития	9
KALENYUK I., DYAKON A. Development of Higher Education in a Globalized World	24
МАКАРОВА Е.В. Образование в модернизированном обществе: цели и приоритеты для Украины	37
MELNYCHUK D.P. Demographic processes in the XXI Century: the Specific features and Peculiarities of Impact on the Sphere of Human Capital	48
STANKUNIENE V., BAUBLYTE M. Sociodemographic Differences of Fertility Intentions in Lithuania in the Context of Low Fertility and Economic Instability	59
ПОЗНЯК О.В., ШЕВЧУК П.Є. Демографічні перспективи України до 2060 року	72
ГРИШНОВА Е.А., АЗЬМУК Н.А. Развитие человеческого капитала и трансформация форм занятости: взаимовлияние и взаимообусловленность	85
ТКАЧЕНКО Л.Г. Влияние демографических изменений на пенсионную систему Украины	97
АРХАНГЕЛЬСКИЙ В.Н. Оценка демографической результативности мер помощи семьям с детьми в России	108

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

НОВИКОВ В.Н. Совершенствование финансирования социальной инфраструктуры на основе новых бюджетных технологий	121
БОГУШ Л.Г. Відтворення соціогуманітарного потенціалу України: умови, критерії, пріоритети	133
НАДРАГА В.І. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування як механізм компенсації соціальних ризиків	145
МОРТИКОВ В.В. Макроэкономические аспекты выигрышей и проигрышей в социально-трудовой сфере	158
МЕДВІДЬ М.М. Моделювання впливу грошового забезпечення військовослужбовця та рівня безробіття на укомплектованість військових посад	169
МАКАРЕНКО І.П. Еволюційні передумови виникнення голоду в періоди соціально-економічних криз	180

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ТЕНДЕНЦІЇ

LOPUKH V. The Effects of the «Fourth Wave» of Immigrants from Ukraine on the Ukrainian Diaspora in the United States.....	192
ГОРОДЕЦЬКА Г.І. Ланцюгова міграція: «За» і «Проти» з точки зору українських мігрантів в Іспанії.....	203
ЭФЕНДИЕВ Р.Д. ОГЛЫ. К вопросу о взаимосвязи демографического поведения населения и религиозно-нравственных установок.....	214

СТАТТІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

МОСТОВА І.О. Вплив демографічної ситуації на систему розселення	222
ЖУРАКОВСЬКА Л.А. Тенденції освітньої міграції в контексті глобалізації економічного розвитку	233

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

ПАЛЬЯН З.О. Рецензія на навчальний посібник Л.Є. Дарського і М.С. Тольця «Демографические таблицы».....	243
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Слово прощання. Пам'яті В.С. Стешенко присвячується	245
Про журнал «Демографія та соціальна економіка»	247
Правила для авторів	252
Правила оформлення списку літератури (References), транслітерованого у романському алфавіті (латиниця)	253

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в міжнародних науко-метричних та реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- Російський індекс научного цитування (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).

СОДЕРЖАНИЕ

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В УКРАИНЕ: ФАКТОРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

ЛИБАНОВА Э.М. Демографические сдвиги в контексте социального развития	9
КАЛЕНЮК И., ДЬЯКОН А. Развитие высшего образования в глобализованном мире	24
МАКАРОВА Е.В. Образование в модернизированном обществе: цели и приоритеты для Украины	37
МЕЛЬНИЧУК Д.П. Демографические процессы в XXI столетии: особенности и влияние на сферу человеческого капитала	48
СТАНКУНЕНЕ В.В., БАУБЛИТЕ М.А. Социально-демографические различия репродуктивных установок в Литве в условиях низкой рождаемости и экономических изменений	59
ПОЗНЯК А.В., ШЕВЧУК П.Е. Демографические перспективы Украины до 2060 года	72
ГРИШНОВА Е.А., АЗЬМУК Н.А. Развитие человеческого капитала и трансформация форм занятости: взаимовлияние и взаимообусловленность	85
ТКАЧЕНКО Л.Г. Влияние демографических изменений на пенсионную систему Украины	97
АРХАНГЕЛЬСКИЙ В.Н. Оценка демографической результативности мер помощи семьям с детьми в России	108

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

НОВИКОВ В.Н. Совершенствование финансирования социальной инфраструктуры на основе новых бюджетных технологий	121
БОГУШ Л.Г. Воспроизводство социогуманитарного потенциала Украины: условия, критерии, приоритеты	133
НАДРАГА В.И. Общеобязательное государственное социальное страхование как механизм компенсации социальных рисков	145
МОРТИКОВ В.В. Макроэкономические аспекты выигрышей и проигрышей в социально-трудовой сфере	158
МЕДВИДЬ М.М. Моделирование влияния денежного обеспечения военнослужащего и уровня безработицы на укомплектованность военных должностей	169
МАКАРЕНКО И.П. Эволюционные предпосылки возникновения голода в периоды социально-экономических кризисов	180

© Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины, 2014

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ТЕНДЕНЦИИ

ЛОПУХ В. Влияние «Четвертой Волны» эмиграции из Украины в украинскую диаспору в США	192
ГОРОДЕЦКАЯ Г.И. Цепная миграция «За» и «Против» с точки зрения украинских мигрантов в Испании	203
ЭФЕНДИЕВ Р.Д. ОГЛЫ. К вопросу о взаимосвязи демографического поведения населения и религиозно-нравственных установок.....	214

СТАТЬИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

МОСТОВАЯ И.О. Влияние демографической ситуации на систему расселения.....	222
ЖУРАКОВСКАЯ Л.А. Тенденции образовательной миграции в контексте глобализации экономического развития	233

КНИЖНЫЙ ОБЗОР

ПАЛЬЯН З.О. Рецензия на учебное пособие Л.Є. Дарского и М.С. Тольца «Демографические таблицы».....	243
---	-----

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Слово прощания. Памяти В.С. Стешенко посвящается	245
О журнале «Демография и социальная экономика»	249
Правила для авторов	257
Правила оформления списка литературы (References), транслитерированного в романском алфавите (латиница)	259

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).

CONTENTS

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHANGES IN UKRAINE: FACTORS AND PROSPECTS

LIBANOVA E.M. Demographic Shifts in Social Development Context	9
KALENYUK I., DYAKON A. Development of Higher Education in a Globalized World	24
MAKAROVA E.V. Education in the Modernized Society: Goals and Priorities for Ukraine	37
MELNYCHUK D.P. Demographic Processes in the XXI Century: the Specific Features and Peculiarities of Impact on the Sphere of Human Capital	48
STANKUNIENE V., BAUBLYTE M. Sociodemographic Differences of Fertility Intentions in Lithuania in the Context of Low Fertility and Economic Inability	59
POZNYAK O.V., SHEVCHUK P.E. Population Prospects of Ukraine up to 2060	72
GRISHNOVA O.A., AZMUK N. A., Development of Human Capital and Transformation of Employment Forms: Mutual Influence and Interdependence	85
TKACHENKO L.G. Impact of Demographic Changes on the Ukrainian Pension System	97
ARKHANGEL'SKYI V.N. Assessment of Demographic Efficiency of Measures of the Help to Families with Children in Russia	108

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS

NOVIKOV V.M. Improvement of the Social Infrastructure Financing on the Basis of New Budget Technologies	121
BOGUSH L.G. Reproduction of Socio-Humanitarian Potential of Ukraine: the Conditions, Criteria, Priorities	133
NADRAGA V.I. Obligatory State Social Insurance as a Mechanism of Compensation of Social Risks	145
MORTIKOV V.V. Macroeconomic Aspects of Gains and Losses in Socio-Labor Sphere	158
MEDVID M.M. Modelling of Cash Maintenance and Unemployment Influence on Recruitment of Military Positions	169
MAKARENKO I.P. Evolutional Pre-Conditions of Famine Occurrence in Periods of Socio-Economic Crises	180

MIGRATION PROCESSES AND TRENDS

LOPUKH V. The Effects of the «Fourth Wave» of Immigrants from Ukraine on the Ukrainian Diaspora in the United States.....	192
GORODETSKA G.I. Chain Migration: Pros and Cons in Terms of Ukrainian Migrants in Spain.....	203
EFENDIEV R.J. OGLU. About an Interrelation of the Demographic Behavior of Population and Religious and Moral Prescriptions.....	214

THE ARTICLES OF JUNIOR RESEARCHERS

MOSTOVA I.O. Demographic Situation and its Impact on the Population Settlement	222
ZHURAKOVSKA L.A. Trends of Educational Migration in the Context of Economic Development Globalization	233

BOOK REVIEW

PAL'YAN Z.O. Review of a Textbook by L.E. Darskyi and M.S. Tol'ts «Demographic Tables».....	243
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

Farewell Words. Dedicated to Memory of V.S. Steshenko	245
About the Journal «Demography and Social Economy»	251
Guidelines for Authors	262
Guidelines of References in the English Transliteration	263

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).

УДК 314.17

Э.М. ЛИБАНОВА,

д-р экон. наук, проф., акад. НАН Украины,
директор Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: libanova@idss.org.ua

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ СДВИГИ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье приведены оценки основных демографических тенденций в Украине, их сравнения с общемировыми трендами, прогноз дальнейшего развития и характеристика социально-экономических последствий.

Ключевые слова: демографические тенденции, состав населения, суммарный коэффициент рождаемости, продолжительность жизни, вероятность смерти, трудовые мигранты, демографическое старение, социальные трансферты.

Исходным тезисом является утверждение о том, что демографические процессы значительно более инерционны, чем социальные, а, следовательно, они менее управляемы и могут рассматриваться, скорее, как фон социальных трансформаций, чем как их результат. Если это так, то мы должны задаться рядом вопросов:

- как изменилось население не только Украины, но Европы в целом за последние 25 лет?
- насколько украинские тенденции отличаются от европейских?
- в чем причины этих отличий?
- что нас ждет в предстоящей четверти столетия?
- можем ли мы изменить ситуацию? Если да, то каким путем?

Оценка сложившихся демографических тенденций. Совершенно очевидно, что новейшие демографические изменения, причем изменения принципиального характера, которые можно назвать сдвигами, имеют своим результатом демографическое старение. Очевидно также, что старение — это результат не только долговременных тенденций, но и желаемого пути развития.

Все так долго говорили о том, что именно снижение рождаемости и смертности — характеристические черты развития человеческой цивилизации, цивилизационного прогресса, что теперь не может не вызывать недоумения беспомощность политики.

Во всех без исключения экономически развитых странах за последние десятилетия резко и совершенно однотипно изменилась возрастная структура населения: рост удельного веса лиц старших возрастов на фоне стремительного сокращения доли младших возрастных контингентов и населения трудоспособного возраста. В сочетании со значительно более поздним, чем даже в недавнем прошлом, началом экономически активной деятельности (фактически процесс первичной профессионально-образовательной подготовки завершается к 22–24 годам) и более ранним прекращением трудовой деятельности (в значительной мере вследствие развития пенсионных систем), это, бесспорно, создаёт экономические, социальные и, чего греха таить, политические проблемы. Они — объективны, и изменить характер демографических тенденций, по-видимому, невозможно.

Масштабная миграция — а Европа в целом представляет собой один из наиболее мощных и стабильных центров притяжения населения из более бедных стран — приводит к некоторому омоложению возрастной структуры. Во-первых, приезжают в основном относительно молодые группы, а во-вторых, для семей мигрантов характерна более высокая рождаемость. Однако это влияние сохраняется в течение достаточно короткого периода, после адаптации мигранты перенимают репродуктивные установки населения страны и стареют. Поэтому омоложение возрастной структуры в течение более или менее длительного периода возможно только в результате постоянного притока мигрантов. Но это неминуемо означает изменение этнического, культурного, религиозного состава населения страны. Процесс же адаптации мигрантов требует очень серьезных и очень дорогостоящих усилий, вполне сопоставимых с теми, что необходимы для обеспечения потребностей стареющего населения.

А что происходит в Украине? Элементарный анализ численности и состава населения Украины приводит к выводу о том, что по сравнению с 1989 годом (дата последней Переписи населения УССР) население страны уменьшилось на 6 млн чел., а с 1993 годом — периодом максимальной плотности населения страны — сокращение составило 6,5 млн чел. Для сравнения: демографические потери в результате голодомора 1932–1934 гг. оцениваются 5 млн, а в результате Второй мировой войны — 10 млн. Таким образом, потери мирного периода, не сопровождавшегося катаклизмами, сравнимы с потерями в результате самого страшного голода и самой кровавой в истории войны, длившейся 5 лет. Главной составляющей этих потерь стало сокращение населения наиболее активного в репродуктивном и экономическом отношении возраста. При этом продолжается рост удельного веса лиц в возрасте 60 лет и старше: с 18,0% в 1989 году до 21,4% в 2013.

В обозримой перспективе эти тенденции едва ли изменятся: к 2035 году общая численность населения страны сократится до 42,2 млн чел, а к 2060 — до 37,6 млн, т.е. с высокой вероятностью можно ожидать уменьшения населения страны еще на 7,8 млн чел. Удельный вес лиц в возрасте 60 лет и старше возрастет с нынешних 21% соответственно до 27 и 33%.

Вряд ли стоит останавливаться на том, что основной причиной сложившейся ситуации стало снижение в 1960-х годах рождаемости до уровня, не обеспечивающего даже простого возобновления поколений. Какое-то время чрезмерно низкая рождаемость компенсировалась относительно молодой возрастной структурой населения, но это не могло сохраняться бесконечно долго, и к началу 1990-х годов потенциал демографического роста Украины был исчерпан.

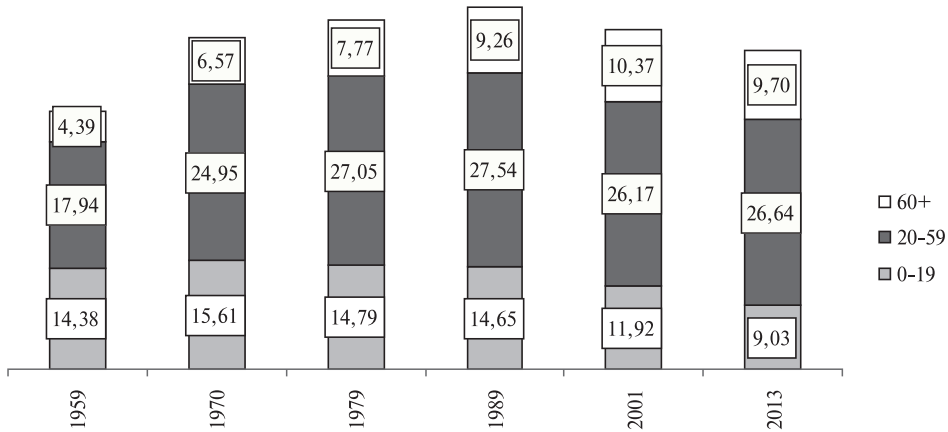

Рис. 1. Численность и возрастной состав населения Украины, млн чел.

Источник: Госстат Украины.

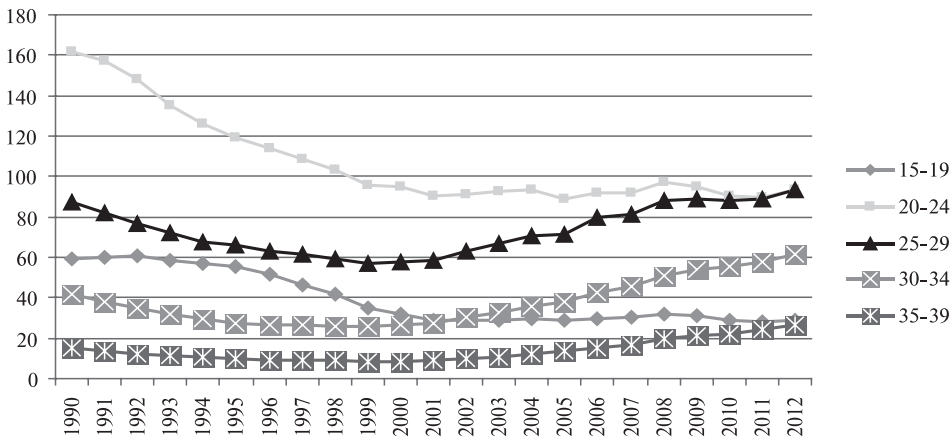

Рис. 2. Повозрастные коэффициенты рождаемости, ‰

Источник: Госстат Украины.

В течение периода независимости практически неуклонно снижается рождаемость в самых молодых группах женщин — 15–19 и 20–24 лет. На этом фоне (с 2001 года, когда рост рождаемости начался в большинстве европейских стран) наблюдается рост рождаемости в группе 25–29-летних женщин и особенно выразительный в группе 30–34-летних женщин; некоторое повышение репродуктивной активности отмечено даже в группе и 35–39-летних женщин. Таким образом, наблюдается изменение календаря рождений в направлении, реализованном гораздо ранее в большинстве европейских стран и в России.

Можно ли, исходя из этого, говорить о каких-то кардинальных сдвигах режима рождаемости в Украине? Едва ли.

Вторым по значимости фактором изменения численности и состава населения Украины в течение последней четверти столетия, бесспорно, была миграция.

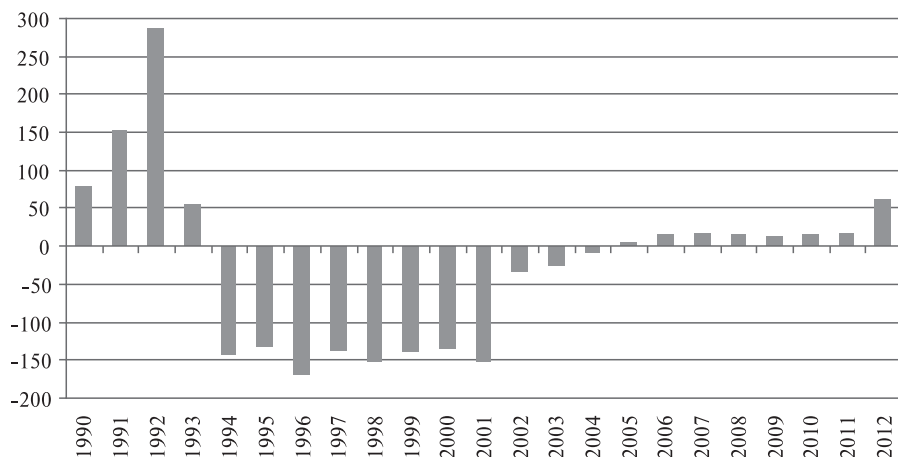

Рис. 3. Сальдо внешней миграции, тыс. чел.

Источник: Госстат Украины.

Нужно отметить коренное изменение характера миграционных процессов под влиянием распада СССР. Если в течение длительного периода сальдо внешней миграции УССР было практически нулевым, а обмен населением с республиками Советского Союза (об обмене с другими странами едва ли стоит вспоминать в данном контексте) оказывал, скорее, косвенное, чем прямое влияние на демографическую динамику (уезжали на разнообразные «стройки коммунизма» и крупные промышленные предприятия, в основном, молодые люди, а возвращались — пенсионеры), то в первой половине 1990-х ситуация приобрела совсем иной характер. Вначале сальдо миграции под влиянием притока в страну жителей едва ли не всех союзных республик, имеющих родственные либо этнические связи с Украиной, стремительно возросло — до 288 тыс. чел. в 1992 году, а потом столь же стремительно изменило свой характер, и в течение следующих 11 лет только за счет сальдо миграции население Украины сократилось на 1,2 млн. Прямой результат миграционных процессов 1990—2004 гг. — потеря 670 тыс.чел.

В 2000-х годах миграционный обмен приобрел более или менее стабильный характер, а с 2005 года наблюдается очень небольшое положительное сальдо. К сожалению, отсутствие Переписи населения не позволяет получить абсолютно надежные данные о масштабах внешней миграции и — главное — о составе мигрантов. Есть лишь оценки Госстата Украины, дающие, разумеется, с определенной степенью надежности, сальдо внешней миграции. В течение 2006—2011 гг., согласно этим оценкам, ежегодный миграционный прирост составлял около 17 тыс. чел, а в 2012 — 62 тыс., т.е. за 7 лет прямой результат внешних миграций измеряется 159 тыс.чел.

Однако нельзя сбрасывать со счетов масштабный отток украинского населения «как бы» для временной работы за рубежом. И если из России — крупнейшего реципиента украинской рабочей силы — украинцы действительно возвращаются, то большинство трудовых мигрантов, работающих в европейских странах, стремится не только остаться, но и перевезти своих близких. По оценкам, опирающимся на результаты двух общенациональных обследований трудовой миграции, проведенных в 2007 и 2012 годах, за границей работает порядка 2,5 млн украинцев.

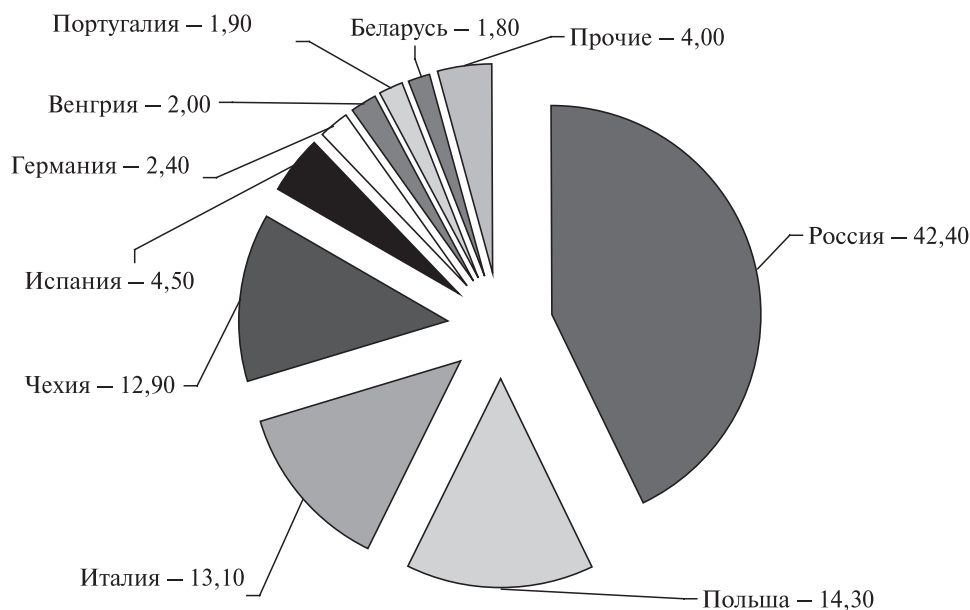

Рис. 4. Распределение трудовых мигрантов по странам пребывания, %, 2010–2012 гг.

Источник: расчеты Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины по данным Госстата Украины.

В отличие от экономически развитых стран, где миграционные процессы значительно нивелируют влияние естественной убыли, в Украине миграция ее усиливает. Результат — абсолютное сокращение численности населения с 1993 года.

Таким образом, за 22 года независимости произошли чрезвычайно существенные демографические сдвиги:

- отсутствие характерных для этого периода кардинальных изменений режима смертности, наблюдающихся в большинстве стран Восточной Европы;
- формирование очень значимого для демографического развития страны масштабного миграционного оттока населения;
- стремительное демографическое старение;
- депопуляция;
- формирование территорий демографической деградации;
- обезлюднение.

Оценка будущих демографических тенденций. Ключевое значение для оценки социально-экономических последствий демографических сдвигов и выработки адекватной политики имеет прогноз. В первую очередь, прогноз численности и состава населения, так или иначе определяемый ожиданиями рождаемости, смертности и миграции. При выработке гипотезы нужно учитывать не только текущие тенденции в своей стране, но и параметры их развития в других странах, особенно в тех, которые можно считать эталонными для Украины.

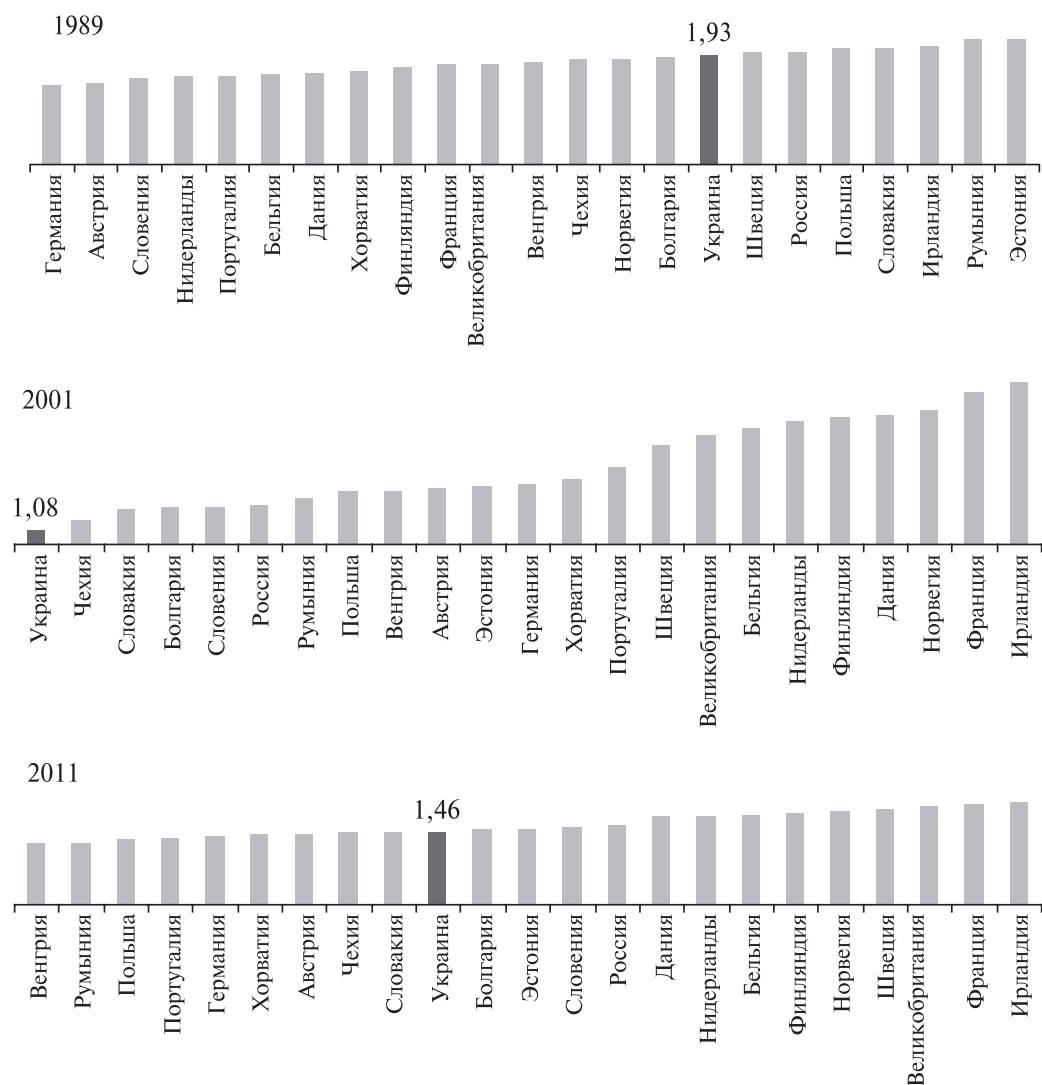

Рис. 5. Суммарный коэффициент рождаемости, количество детей

Источник: расчеты Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины по данным Евростата.

В частности, если речь идет о прогнозе рождаемости, то едва ли можно рассчитывать на ее существенный рост, способный обеспечить расширенное воспроизводство населения, если ни в одной из европейских стран не обеспечивается даже простое воспроизводство. По сути, именно соответствие направления и характера тенденций рождаемости в Украине общеевропейским процессам свидетельствует об отсутствии резервов ее заметного повышения.

Рис. 6. Средняя продолжительность предстоящей жизни при рождении, лет, 2011 г.

Источник: Life expectancy at birth, Eurostat; Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины.

Но если развитие рождаемости в Украине вполне соответствует общеевропейским трендам, то национальные тенденции смертности в корне отличаются не только от европейских, но даже от мировых. И именно эти принципиальные отличия, в сочетании с аномально высокой гендерной разницей режимов смертности, свидетельствуют о наличии реальных возможностей улучшения ситуации.

Отставание Украины по продолжительности жизни при рождении — огромно. При этом нужно отметить и крайне негативные тенденции смертности. Если в начале 1960-х годов Украина относилась к странам, добившимся наиболее впечатляющих успехов в снижении смертности, то по данным 2012 года, средняя продолжительность жизни в стране — на 1,3 года ниже, чем в целом по миру (121 место), на 2,7 года ниже, чем в среднем по региону Европы и Центральной Азии. Из всех стран этого региона хуже ситуация — только в Беларуси (мужчины), России и Казахстане [1].

Характерным примером может служить сравнение процессов смертности в Украине и Польше. Если в 1990 году средняя продолжительность жизни украинцев была ниже на 1 год, то в 2011 — на 7 лет у мужчин и на 5 у женщин.

Причин противоречия развития процессов смертности в нашей стране общеевропейским тенденциям много. Но сводить их исключительно или даже главным образом к экономике нельзя. Смертность населения трудоспособного возраста начала расти еще в 1960–1970-х, когда экономическая динамика была вполне благополучной. И более того, как раз в последние кризисные годы ситуация улучшается — и стандартизованные и общие показатели смертности снижаются вот уже в течение 6 лет подряд.

Таблица 1. Разница между продолжительностью жизни населения референтных стран и Украины, лет, 2011 год

	Мужчины		Женщины	
	При рождении	При достижении 60 лет	При рождении	При достижении 60 лет
Беларусь	–1,51	–1,28	0,45	0,04
Болгария	4,20	1,43	1,23	0,49
Венгрия	4,10	1,37	2,21	1,35
Германия	11,91	6,11	6,90	4,62
Испания	12,37	6,59	8,53	6,02
Италия	13,11	6,78	8,22	5,61
Казахстан	–4,20	–1,29	–3,59	–1,60
Латвия	2,42	0,84	2,50	1,82
Литва	1,91	1,18	3,04	2,35
Польша	6,60	3,16	4,96	3,24
Россия	–3,16	–1,05	–1,23	–0,38
Словакия	5,25	1,74	2,93	1,37
Франция	11,93	6,95	8,70	6,61
Швейцария	13,94	7,44	8,37	5,87
Швеция	13,76	7,15	7,52	4,88
Эстония	4,98	2,24	4,97	3,29

Источник: расчеты Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины по данным Евростата.

Из каждой тысячи 20-летних юношей до 60-летнего возраста в Украине не доживают 293, тогда как в соседней Польше – 178, а в Швеции или Швейцарии – 67.

Таким образом, есть весомые основания утверждать, что при осуществлении целенаправленной политики, в первую очередь, по формированию и распространению среди украинского населения стандартов здорового образа жизни, можно добиться существенного уменьшения демографических потерь в экономически и репродуктивно активных возрастах и соответствующего роста продолжительности жизни населения. Речь должна идти об обеспечении безопасности труда (в широком смысле), создании и поддержке безопасных условий проживания, о рациональном питании, соблюдении гигиенических требований и температурного режима (в частности, закаливании и тренировке иммунитета), о формировании и развитии возможностей (путем приобретения знаний и навыков) выдерживать значительные психологические нагрузки, рационализации психосексуальной жизни, отказе от вредных привычек, о двигательной активности (дозированных физических нагрузках).

Таблица 2. Вероятность смерти в отдельных возрастных интервалах, ‰, 2011 год

	Мужчины			Женщины		
	20–60 лет	20–40 лет	40–60 лет	20–60 лет	20–40 лет	40–60 лет
Беларусь	331,1	73,3	278,2	110,6	19,9	92,6
Болгария	194,5	27,4	171,9	86,6	13,7	73,9
Венгрия	226,9	23,7	208,1	97,9	9,7	89,1
Германия	94,9	13,8	82,2	51,5	6,5	45,3
Испания	92,5	13,7	79,9	41,8	6,3	35,7
Италия	73,5	13,1	61,3	41,0	5,6	35,6
Латвия	245,3	47,2	207,9	94,6	14,5	81,3
Литва	169,1	56,4	225,4	95,9	16,4	80,8
Польша	177,6	28,1	153,9	68,3	7,7	61,1
Россия	363,3	102,8	290,3	134,8	31,6	106,6
Словакия	182,4	24,4	162,0	73,3	8,2	65,6
Украина	292,9	68,8	240,7	110,6	23,4	89,3
Франция	113,6	19,6	95,9	52,8	7,7	45,5
Швейцария	66,9	11,6	55,9	39,4	6,0	33,6
Швеция	66,7	13,8	53,7	42,9	6,5	36,5
Эстония	205,3	42,5	170,0	67,8	11,7	56,8

Источник: расчеты Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи Национальной академии наук Украины по данным Евростата.

В этом контексте не может не беспокоить формирование в украинском обществе убежденности в том, что улучшение здоровья и снижение смертности будет достигнуто (или может быть достигнуто) в результате медицинской реформы. Ведь, согласно оценкам ВОЗ, качество и доступность медицинского обслуживания объясняет очень небольшую часть вариации здоровья населения.

Возвращаясь к 1960-м годам, нужно подчеркнуть, что к тому моменту в СССР были в значительной мере реализованы резервы снижения смертности, которые зависели от государства (вакцинация, безопасность продуктов питания, лечение инфекционных болезней и т.п.), и последующее отставание от развитых стран было вызвано традиционным для тоталитарной системы пренебрежением индивидуальными усилиями.

Таблица 3. Факторы индивидуального и общественного здоровья, оценки ВОЗ

Основные группы факторов	Оценка влияния, %
Наследственность	15–20
Окружающая среда	20–25
Здравоохранение	10
Образ жизни	50

Многое будет зависеть от финансирования, но только увеличением затрат ситуацию вряд ли удастся исправить. Крайне необходима консолидация усилий государства, гражданского общества, местных органов управления, бизнеса. Нужно найти систему стимулов и механизмов, систематически проводить разъяснительную работу, показывая «выгодность» инвестиций в общественное и индивидуальное здоровье; разумеется, вполне перспективно выглядит использование «хороших практик» других стран. Лишь комплексные усилия могут дать желаемый эффект.

При этом в контексте изменения возрастной структуры населения важно отметить, что снижение смертности мужчин трудоспособного возраста (а максимальные потери характерны именно для этого контингента) обусловит более быстрый рост старших — после 70–75 лет — групп.

Прогноз дальнейших миграционных тенденций, с моей точки зрения, наиболее проблематичен, поскольку миграционное поведение — наименее инерционно и в наибольшей мере зависит от социально-экономических процессов не только в Украине, но и в ряде других стран, имеющих с Украиной достаточно тесные миграционные связи. Если удастся обеспечить опережающее улучшение качества жизни, рост доходов и емкость рынка труда, то можно ожидать сокращение масштабов оттока населения из Украины и рост притока. Конечно, приезжать будут жители тех стран, где условия жизни хуже, чем в Украине. В какой-то мере они будут неизбежно заполнять существующие ниши на рынке труда, как и украинцы занимают ниши на рынках труда тех стран, куда они уезжают, и тем самым балансировать спрос и предложение рабочей силы. При этом уровень образования и квалификации приезжающих не будет достаточно высоким, что неминуемо будет сказываться на совокупном трудовом потенциале страны.

Нужно также иметь в виду, что в течение предстоящих 20 лет ожидается сокращение численности населения страны на 3,1 млн, а населения 20–59 лет — на 4,4. Этот расчет выполнен, исходя из гипотезы умеренного миграционного притока населения в страну (1,3 млн чел. до 2035 года).

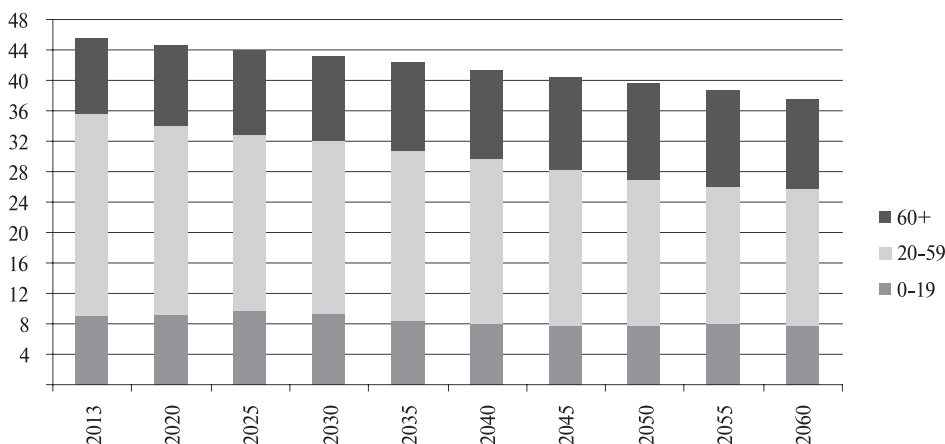

Рис. 7. Прогноз численности и возрастного состава населения Украины, млн чел.

Источник: Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины.

Таким образом, в обозримой перспективе, вероятнее всего, будет происходить дальнейшее старение и сокращение численности населения Украины. Для компенсации потерь человеческого и трудового потенциала, что важно для экономики страны, необходимо улучшение качественного состава популяции — главным образом путем повышения уровня образования и квалификации, улучшения состояния здоровья и снижения смертности, роста активности, в том числе и в старших возрастах.

Последствия демографического старения и депопуляции. История человечества еще не знала таких тектонических демографических сдвигов, как те, что наблюдаются в течение последних 100 лет, — в большей или меньшей степени они затрагивают все страны мира и все без исключения слои общества. Все это является результатом цивилизационного, в частности, социально-экономического развития. Остановить этот процесс, как свидетельствует опыт последних столетий, невозможно, да и альтернативы этому глобальному процессу, который сопровождается увеличением периода обучения (как первоначального, так и последующего), нет. Процесс старения неминуемо изменяет наш мир на семейном (личностном), национальном и межнациональном уровнях, изменяет сферу экономики, финансов, медицины, сферу обслуживания и культуры, изменяет психологию и потребности человечества. А практически неуклонный рост доли пожилых (старше 60 лет) и старых (старше 75 лет) людей, ожидаемый на протяжении XXI века, требует не только адаптации политики — к сожалению, на сегодня, практически все корректировки так или иначе сводятся к изменению пенсионных прав и снижению нагрузки на бюджет, — но и изменения общественной психологии.

Нагрузку на бюджет, которую обычно связывают с процессами старения, стараются уменьшить изменением социальной политики, в первую очередь, пенсионным возрастом и системой социальной поддержки пенсионеров. Никким образом не пытаясь ущемить права пожилых людей на достойную — в материальном и моральном аспектах — жизнь, нужно признать настоятельную необходимость согласования интересов разных поколений. Дело в том, что социально-экономические, политические и психологические проблемы старения далеко выходят за пределы сферы государственных финансов — их можно понять лишь в терминах справедливости в отношении разных поколений. Если одно поколение (речь идет о молодых контингентах трудоспособного возраста) будет вынуждено нести дополнительное бремя обеспечения другого поколения (старших контингентов трудоспособного и послетрудоспособного возрастов), оно постарается избежать этого, даже путем нарушения законодательства. Оно либо потребует отмены прошлых обещаний, либо не будет работать, либо перестанет платить налоги, а самые талантливые люди просто уедут. Все попытки компенсировать недостаточность поступления денег (то ли в бюджет, то ли в фонды обязательного социального страхования) за счет повышения налогов (включая взносы на социальное страхование), оказались безрезультатными. Именно поэтому в настоящее время наиболее распространена практика снижения предельных налоговых ставок и расширения за счет этого совокупности плательщиков налогов. Однако многочисленные исследования систем налогообложения показывают, что связь не так проста, как кажется на первый взгляд. Снижение ставки налога приводит к росту налоговых поступлений только тогда, если темп прироста брутто-зарплаты превышает темп снижения налоговой ставки.

Поэтому в контексте оценки не столько сиюминутных, сколько перспективных потребностей чрезвычайно важна оценка изменений налоговых систем,

необходимых для достижения «баланса поколений». Базой для расчета в этом случае выступают:

- существующие демографические, экономические, политические и социально-психологические условия;
- т.н. «счета поколений», представляющие собой сумму всех будущих чистых налогов (т.е. уплаченных налогов за вычетом полученных трансфертных платежей), которые граждане определенного года рождения будут выплачивать на протяжении всей жизни при сохранении текущей налоговой политики.

Оценки Нила Фергюсона [2] показывают, что для достижения искомого баланса, например, девяти странам Европейского Союза необходимо сократить государственные расходы более чем на 20%, что само по себе мало реально. Однако полный учет финансовых обязательств государства предполагает также совокупные обязательства по финансированию систем социального страхования, медицинского обслуживания, льгот, пособий и прочих социальных трансфертов [3]. При этом расчеты необходимо выполнять с учетом будущих доходов и будущих расходов всех поколений, одновременно живущих в стране. Это означает необходимость учета тех материальных и духовных благ, которые будут произведены всеми ныне живущими поколениями в течение всей их жизни (скажем, до достижения 65–70 лет), и тех затрат по их социальной и медицинской поддержке, которые потребуются в течение как трудового, так и пенсионного периода жизни. Понятно, что «львиная» часть затрат в условиях демографического старения неминуемо ложится на самые младшие поколения — на тех, кто только начал платить налоги и взносы, и тех, кому это еще предстоит.

Акцент на социальной поддержке престарелых приводит к существенным отличиям функциональной структуры государственных затрат на социальную защиту населения Украины от аналогов ЕС при их в целом высоком уровне (21,3% ВВП в 2011 году¹). В Украине непропорционально высока доля расходов, связанных с поддержкой престарелых — прежде всего, речь идет о финансировании пенсий, но важную роль играют также разнообразные льготы. Конечно, в абсолютном выражении эта помощь не идет ни в какое сравнение с тем, что получают престарелые в экономически развитых странах, но, тем не менее, искривление структуры социальных трансфертов означает ничтожную поддержку, например, больных, социально отверженных и безработных (табл. 4).

Справедливо отмечая растущие потребности пенсионной, медицинской, социальной программ в связи с процессом старения, политики тем самым вольно или невольно провоцируют негативное развитие межпоколенных отношений.

Проблемы, обусловленные демографическим старением, в Украине не только не острее, чем в европейских странах, но наоборот — существенно мягче, хотя и вследствие крайне негативного явления: чрезмерно высокой преждевременной смертности, особенно мужчин и сельского населения, из-за чего до подлинно глубокой старости (75–80 лет) доживает значительно меньше людей. Ожидаемые успехи в снижении смертности неминуемо приведут к росту в составе населения Украины численности и удельного веса стариков (старше 75–80 лет), когда способность к самообеспечению снижается до минимума, а соответственно к обострению проблем обеспечения потребностей населения в медицинских, социальных и иных услугах.

¹Данные предварительные.

Таблица 4. Функциональная структура социальных трансфертов, 2011,%

Виды помощи	ЕС-28	Германия	Польша	Украина
Помощь по болезни и медицинскому обслуживанию	29,4	33,3	23,1	17,1
Поддержка инвалидов	7,8	7,9	8,9	1,3
Поддержка лиц пожилого возраста	39,9	33,2	47,9	66,3
Помощь в связи с потерей кормильца	5,9	7,2	10,2	0,8
Поддержка семьи, детей	8,0	11,1	7,2	9,8
Пособие по безработице	5,6	4,7	1,5	2,1
Помощь на содержание жилья	2,1	2,2	0,3	2,2
Поддержка социально отверженных лиц	1,6	0,5	0,8	0,4

Источник: Social benefits by function. Eurostat; Національні рахунки соціального захисту в Україні, Держстат України.

Именно поэтому так важно максимальное вовлечение старших поколений в экономическую и общественную жизнь, максимальное использование накопленного ими социального капитала. Формы могут быть разными — критически важно предупреждение межпоколенной напряженности. К сожалению, этим почти всегда пренебрегают и политики, и политологи, и специалисты по социальным проблемам.

Что касается депопуляции, то сама по себе она, возможно, и не слишком опасна. Уровень развития экономики в Украине таков, что даже заметное сокращение совокупного предложения рабочей силы на рынке труда вполне может быть компенсировано ростом производительности труда. Конечно, это потребует соответствующего технологического переоснащения предприятий, с одной стороны, и изменения образовательной и квалификационной подготовки населения — с другой.

Вывод. Отмеченные демографические сдвиги, конечно же, отражают глубинные социально-экономические изменения, происходившие в течение последних, по крайней мере, 100 лет. Но теперь уже они будут играть роль базиса общественного развития, изменить который практически невозможно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. — ПРООН. — 216 с.
2. Niall Ferguson The Ascent of Money: A Financial History of the World. — Penguin Press, 2008. — 442 p.
3. Лоренс Котликофф, Скотт Бернс Пенсионная система перед бурей. — Альпина Паблишер, 2005. — 348 с.

REFERENCES

1. Doklad o chelovecheskom razvitii 2013. Vozvyshenie Juga: chelovecheskij progress v mnogoobraznom mire [Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World]. UNDP [in Russian].
2. Ferguson, Niall (2008). The Ascent of Money: A Financial History of the World. Penguin Press [in English].

3. Kotlikoff, Lorens, Berns, Skott (2005). Pensionnaja sistema pered burej [The Coming Generational Storm]. Al'pina Publisher [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.03.2014

Е.М. Лібанова,

д-р екон. наук, проф., академік НАНУ, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України,
01032, Україна, м. Київ, бульвар Шевченка, 60
E-mail: libanova@idss.org.ua

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗРУШЕННЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Статтю присвячено пошуку відповідей на низку питань, що стосуються зміни чисельності та складу населення України, масштабів та причин відмінностей національних демографічних тенденцій від європейських, очікувань подальшого розвитку демографічних процесів та їх соціально-економічних наслідків.

Динаміка народжуваності і стрімке старіння населення в Україні відповідають тенденціям переважної більшості європейських країн, але динаміка смертності, міграції та демографічна деградація частини сільської місцевості їм суперечать.

Підстави для очікування помітного зростання народжуваності в найближчому майбутньому відсутні, навіть за подальшого підвищення виплат при народженні дитини.

Відставання України від розвинутих країн вимірюється 12–14 роками очікуваної тривалості життя при народженні і кількаразовим перевищенням ймовірностей смерті чоловіків у віці 20–60 років. Змінити ситуацію можна тільки шляхом формування і поширення серед українського населення стандартів здорового способу життя в поєднанні із забезпеченням доступної якісної медицини.

Трансформація міграційних процесів (з урахуванням трудової складової) залежатиме від співвідношення якості життя, рівня доходів і ємності ринку праці в Україні та за кордоном, міграція не здійснюватиме помітного впливу на зміни вікової структури населення.

Головним наслідком демографічних тенденцій буде поглиблення процесу старіння, характерного для більшості країн євроатлантичної цивілізації. Змінюється світ на родинному (особистісному), національному і міжнаціональному рівнях, змінюються сфери економіки, фінансів, медицини, сфери обслуговування і культури. Необхідне максимальне залучення старших поколінь до економічного і взагалі суспільного життя, максимальне використання накопиченого ними соціального капіталу. Форми можуть бути різними – критично важливим є запобігання напрузі між поколіннями.

Депопуляція сама по собі видається не надто небезпечною. Ефективність української економіки є такою, що навіть помітне зниження сукупної пропозиції робочої сили на ринку праці цілком можна компенсувати через зростання продуктивності праці. Звісно, це вимагатиме адекватного технологічного переоснащення підприємств, з одного боку, і зміни освітньої, професійної та кваліфікаційної підготовки населення – з другого.

Ключові слова: демографічні тенденції, склад населення, сумарний коефіцієнт народжуваності, тривалість життя, імовірність смерті, трудові мігранти, демографічне старіння, соціальні трансферти.

E.M. Libanova,

Doctor of Sciences (Economics), Professor, Academician of NAS of Ukraine,
Director Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine,
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Shevchenko, 60
E-mail: libanova@idss.org.ua

DEMOGRAPHIC SHIFTS IN SOCIAL DEVELOPMENT CONTEXT

The article is devoted to a search of answers to some questions related to the changes in the number and composition of the population of Ukraine, scales and causes of disparities between the national demographic trends and European ones, expectations on the future development of demographic processes and their social and economic consequences.

The dynamics of fertility and rapid population ageing respond to the trends of the overwhelming majority of European countries; however dynamics of mortality, migrations and demographic degradation of some rural area are quite contradictory.

There are no reasons to expect a notable increase in fertility in the nearest future, even given further growth of child allowances.

Ukraine's lag behind the developed countries is estimated in 12–14 years in terms of the life expectancy at birth and in multiple exceeding in probabilities of death among males aged 20–60. The situation can be transformed only through development and dissimulation of the healthy life standards among the population of Ukraine in combination with providing of accessible high-quality medical services.

Transformation of migratory processes (with consideration of labour component) will depend on a correlation between quality of life, income levels and capacity of the labour markets in Ukraine and abroad. Thus, migrations will not make an important impact on changes in the age composition of a population.

An increase in the ageing, common for most countries of Euro-Atlantic civilization, will become the main result of demographic trends. The world is changing at many levels, including- family (individual), national and international ones; the areas of economy, finances, medicine, services and culture are changing as well. There is a need in maximum involvement of elder generations to economic and public life, maximum use of their accumulated social capital. The forms could be different, but it is critically important to prevent the tensions among generations.

Depopulation does not look too dangerous by itself. Due to peculiarities of efficiency of the Ukraine's economy, even a notable decline in the total labour force suggestion at the labour market could be completely compensated with increase in the labour productivity. Obviously, it will require the adequate technological re-equipment of enterprises on the one hand, and changes in educational, occupational and qualification training of a population — on the other hand.

Key words: *demographic trends, population structure, total fertility rate, life expectancy, death probability, labor migrants, ageing, social transfers.*

УДК 330.3/339.9

IRYNA KALENYUK,

Professor, Doctor of Economic Sciences,
Chief Researcher of the Institute of Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraine)
60, T. Shevchenko blvrd, Kyiv, Ukraine, 01032
E-mail: kalenuk@ukr.net

ANTONINA DYAKON,

International Relations Coordinator
Information Systems Management Institute (Riga, Republic of Latvia)
1 Lomonosov Str., build. 6, Riga, Latvia, LV-1019
E-mail: antonina.djakona@isma.lv

DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN A GLOBALIZED WORLD

In the article modern trends of higher education are analyzed. These trends are: in the leading countries expected duration of education at all levels approaching 20 years, rapidly increasing number of the student population and the population with higher education. The process of internationalization of education is manifested in the growth of the number of foreign students in the world in absolute and relative terms. The structure and development trends of the global education market are disclosed (the increase of international students by countries and in general, the market share of countries). The importance of development of Ukrainian state competitiveness strategy universities are substantiated.

Key words: internationalization and globalization of education, number of students, length of study period, international mobility.

The problem statement. In today's world there are processes that are fundamentally changing the nature and dynamics of economic relations and phenomena. The main feature of the present stage of social development serves as a manifestation of the globalization process of the internationalization of economic life, the origin and development of the relationship between the national economies, their convergence and the growing interdependence of different entities of the country, which has become global and has covered the entire area of public life. Strengthening the internationalization and globalization carries a transformative impact on the economic conditions and the forms of organization of educational activities.

The topicality. Along with the globalization process, other contemporary acts increase the role of education in social development and approval of its post-industrial paradigm. Under the influence of two key trends (globalization and post-industrial, information society) education as a public institution also has transformed and has taken on the new meaning, content and form of organization.

Among the variety of current trends in our opinion the main trends are: the determining role of education in the development of the knowledge-based economy, change of the content requirements, methods and forms of education; diversification of funding sources and the organizational forms of educational activities; internationalization and globalization of education.

The review of latest scientific progress and publications. Problems of education in today's globalization studies are being investigated in contemporary foreign and domestic scientific literature. The role of education in economic growth is studied by H. Becker, J. Mincer, F. Welch etc. In modern theories of post-industrial society J. Naisbitt, A. Toffler, J. Bell, A. Chuhno comprehensively examine the role of education as an essential factor in a new paradigm of production. In conditions of the internationalization of economic life the attention to research of higher education issues such as amount of its extension, increase of number of students, raise of the educational level of the population, increase of international mobility is growing. However, these problems have not found a deep and comprehensive analysis in the domestic scientific literature, which leads to the relevance of the study of features of the national system of education in today's globalisation. The education requires a special analysis and study, as long as the role of knowledge in modern society is growing.

The purpose and problem of research. The analysis of main trends and processes taking place in the educational systems of the world under the influence and the formation of post-industrial paradigm of the society.

The exposition of basic matter and finding of research. The most successful countries in the world prove that in today's globalized and computerized world the competitive advantages of the country and its subjects are less ensured by the capacity of basic industries than by factors related to the quality and activities of human resources. Being an important entity responsible for the formation of qualified human resources, the education sector is becoming an important basement for international competitiveness of each country and, in addition – it is involved in the process of internationalization.

Challenges of the modern development of education are: the need to increase the scale of education, promote life long learning principles, change qualitative characteristics of human resources and increase the value of intellectual function in the labor process. In the international education statistics the indicator of the expected duration of education is widely used. It is calculated on the basis of data on the average years of education of the population. The extrapolation of the values of this index for the younger generation means the number of years that the average young person will spend in the formal education system from primary to tertiary level.

According to table 1, we can see what is the expected duration of education of the population from 5 to 39 age in different countries. The overall duration of education in the leading countries of the world is far from the usual for us (15 years), and in the most advanced countries it is close to 20 years (Finland – 19,7, Iceland – 19,5, Sweden – 19,2 years etc.). In average, in the countries of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), which brings together 29 most developed countries of the world, the expected duration of education is 17,5 years, and in 21 countries of the European Union – 17,7 years.

Table 1. The education expectancy from age 5 to age 39, 2011*

Country	The expected duration of education (years)	Country	The expected duration of education (years)
Finland	19,7	Estonia	17,5
Iceland	19,5	United States	17,1
Sweden	19,2	Switzerland	17,1
Denmark	19,2	Canada	17,0
Belgium	18,8	Italy	17,0
Australia	18,8	Austria	16,9
Netherlands	18,6	United Kingdom	16,6
Greece	18,6	Chile	16,4
Slovenia	18,3	France	16,4
Poland	18,3	Slovak Republic	16,4
New Zealand	18,1	Japan	16,2
Germany	18,1	Russian Federation**	14,5
Norway	17,9	Argentina	18,1
Czech Republic	17,9	Brazil	16,3
Portugal	17,8	Ukraine	14,8
Spain	17,6	China	14,2
Ireland	17,5		
Korea	17,5	OECD, average	17,5
Hungary	17,5	EC 21 average	17,7

* OECD. 2013. Education at glance 2013. Paris: OECD: www.oecd.org/; UNESCO. 2013. Global education digest 2012. Comparing education statistics across the world. UNESCO Institute for statistics: www.uis.unesco.org/

** 2008

The growth of demand for higher education is reflected by such indicators as the increase in student population and the proportion of the population with higher education. According to Table 2, you can see the process of the rapid growth in the number of students in higher education institutions in individual countries and the world in general. During 11 years, from 1999 to 2010, the number of students in the world has grown by 91%, reaching from 93 to nearly 178 million. The increase in the number of students is observed in almost all countries, but to the greatest extent – in the countries with transition economies and the dynamic development. The world leader in terms of the growth of the number of students is China, where this number has increased by 488% from 1999 to 2010 (Brazil – by 267%, Mexico – 155%, India in just 5 years – by 76%). After rapid growth early 2000s student's contingent began to decline in the Ukraine as in other post-communist countries. At whole the increase of students was 52% in Ukraine, Estonia – 39%, Latvia – 38%, Lithuania – 88%. Well-developed countries generally show a slight growth of the number of students, which is explained, firstly, by the stable economic situation, and secondly, by the demographic factor – the reduction of the number of young people. These countries mainly increase the number of students by attracting foreign nationals. This issue is going to be discussed below.

Table 2. The number students in the world and by country C*

Country	Number of students, thousands				
	1999	2005	2008	2010	1999=100
Russian Federation	...	9020	9446	9330	103,4**
Ukraine	1737	2605	2848	2635	152
Turkey	1465	2106	2533	2924	200
Estonia	49	68	68	68	139
Latvia	82	131	128	113	138
Lithuania	107	195	205	201	188
Egypt	2447	2594	2488	2646	108
China	6366	23361	26 692	31047	488
Indonesia	...	3640	4420	5001	138**
Japan	3941	4038	3939	3836	97,3
Philippines	2209	2403	2651	2651	120
Republic of Korea	2636	3210	3204	3270	124
Thailand	1814	2339	2417	2497	138
India	...	11777	14863	20741	176**
Brazil	2457	4275	5958	6553	267
Mexico	1838	2385	2623	2847	155
France	2012	2187	2165	2173	108
Italy	1797	2015	2034	2012	112
United Kingdom	2081	2288	2329	2415	116
United States	13769	17272	18248	20428	148
World	92863	137769	158713	177684	191

* UNESCO. 2013. Global education digest 2012. Comparing education statistics across the world. UNESCO Institute for statistics: www.uis.unesco.org/

** 2005 = 100

Another interesting factor is the proportion of the population aged 18 – 25 that takes part in the education system (gross enrolment ratio). According to the Table 3, we can see that Ukraine, like the other former Soviet countries, shows high levels according to this indicator. In Ukraine 79% of this age group are students, in Russia this number is 76%. The highest rates are in the Republic of Korea (103%) and the United States (95%). In most advanced countries more than 60% of this age group study in higher education institutions. Slightly lower is the share of graduates (gross graduation ratio), but it is in average about half of the population aged 18–25.

Table 3. Spread of higher education*

Country	Gross enrollment ratio, %		Gross graduation ratio, %
	1999	2010	2010
Russian Federation	64*	76	51
Ukraine	47	79	—
Turkey	22	46	21
Estonia	50	63	23
Latvia	50	60	39
Lithuania	44	74	40
China	7	26	13
Japan	45	60	43
Philippines	28	29	—
Republic of Korea	73	103	52
Thailand	34	48	29
India	10	18	—
Cuba	24**	95	45
Australia	63**	80	57
Denmark	59**	74	47
Finland	85**	94	48
Iceland	48**	74	53
Italy	47	66	36
Norway	70**	74	48
United Kingdom	60	59	40
United States	71	95	38
World	18	29	

* UNESCO. 2013. Global education digest 2012. Comparing education statistics across the world. UNESCO Institute for statistics: www.uis.unesco.org/

**2000.

The increase in demand for higher education is reflected not only by the increase of the number students, but also by the increase of the level of education of the population in general. In average in OECD countries, less than one-third of the population (29%) have only primary and lower secondary education, 44% — secondary, and 28% — higher education. In some countries, the proportion of the population with higher education has the following values: in Canada — 49%, USA — 41%, Japan — 43%, Germany — 25%, Korea — 37%, Great Britain — 33%, New Zealand — 40%, Israel — 44%. The percentage of population with higher education is growing at a lower age, thus, the percentage of people with higher education in the age category 25–34 years is 35%, and in the category 55–64 years it is only 20%, as can be seen from the Table 4:

Table 4. Share of the population with higher education, 2010*

Country	Age groups				
	25–64	25–34	35–44	45–54	55–64
Australia	38	44	40	35	30
Canada	51	56	57	47	42
Finland	38	39	46	39	30
Japan	45	57	50	46	29
Republic of Korea	40	65	47	27	13
New Zealand	41	46	42	39	34
Norway	37	47	41	33	27
Poland	23	37	23	15	13
Portugal	15	25	16	10	9
Sweden	34	42	37	30	27
Turkey	13	17	12	9	9
United Kingdom	38	46	41	35	30
United States	42	42	43	40	41
Brazil	11	12	11	11	9
Estonia	35	38	33	39	31
Israel	46	44	49	44	45
Russian Federation	54	55	58	54	44
OECD average	31	38	33	28	23

* OECD. 2013. Education at glance 2013. Paris: OECD: www.oecd.org/ [1].

In this context, the criterion of massification of higher education M.Trow is quite interesting. Thus, in his opinion, if higher education is obtained by 15% to 40% of a certain age group, it can be considered mass [p. by 3]. According to Table 3, we can see that in the vast majority of countries, this part is already much higher than 50%. This means that in these countries (including Ukraine) higher education has acquired not only massive but nearly universal character. Those countries in which the involvement of the population aged 18 to 25 years in higher education is low, show the highest growth rates of the number of students (usually the populous countries of South-East Asia and Latin America).

The continuous process of internationalization at the present stage is reflected in the development of globalization: in the formation of the global education market (export and import of educational services, increase of the number of foreign students), the emergence of international forms of organization of educational activities (international joint educational and research projects, joint education, opportunities of obtaining joint and double diplomas of higher education institutions in different countries), the internationalization of financial education resources: attracting external sources in the form of education funds, grants, loans from international organizations, funds and agencies of other countries.

Table 5. Number of foreign students in the world*

Groups of countris	2000	2005	2010	2011	Index of change (2000=100)
Worldwide	2071963	2982588	4119002	4265579	206
OECD	1588862	2373011	3181939	3283381	207
EU	806286	1202503	1686306	1734334	215

* OECD. 2013. Education at glance 2013. Paris: OECD: www.oecd.org/

Financial contributions to the education from abroad are carried out by special programs implemented by international organizations (UNESCO, the European Union and others), foreign public and private funds. In developing countries the international support often plays the primary role in the financing of education.

As noted above, the first characteristic feature of the process of internationalization of education is the increasing the number of foreign students in the world in absolute and relative terms. The global education market is developing very dynamically, according to Table 5, it can be seen that for 10 years from 2000 to 2011 the number of foreign students has increased more than two times (206%). It shows an understanding of the world of the international prospects of this niche market of services and that they rush to occupy a main place.

Among the countries – the world's leading educational services are: United States, United Kingdom, Australia, Germany, etc. In general, part of the OECD countries relative to the total number of foreign students in the world is consistently high, up to 2007, it exceeded 84 per cent, but in 2011 we witnessing its decline to 77 percent. This trend means that at the same time rapidly growing part of other countries in the global market there are new actors, who insisted on the claim itself, choosing an active strategy of export of educational services. Among these countries – Russia (twice increased its presence in the global market for educational services), South Africa, China, India, Mexico, Malaysia and other.

In Ukraine, in 2013 year, 187 higher educational establishments have trained 65 thousand foreign students from 146 countries. This made it possible to get 800 thousand hryvnia to the budgets of the higher educational institutions of Ukraine, as well as provide jobs for 4 million teachers. Also, foreign students spend about \$ 500 million a year for his living. As part of International Students – 6 thousand from China, 5.5 of Turkmenistan, 4 th – from Russia. Ukraine's share is more than 1.5 percent of the global market, which is comparable with Austria, Sweden, Switzerland.

The internationalization of education is manifested not only in the growth of the number of foreign students. Together with the active encouragement of his arrival in their country of students from abroad, universities expanded its expansion in other countries. The rise of such activity is the basis of the appearance in the 90 years of the twentieth century, and the rapid growth of the so-called «cross-border education» (transborder education). This phenomenon can not be ignored, because it is based on certain economic mechanisms related to financial flows, which are quite significant.

The leading countries of the world have long recognized the direct relationship between the effectiveness of the national education system and the dynamics of economic development. An example of a successful strategy for the development of education demonstrate the developed countries, as well as an outsider. For example, Japan has since 1983 initiated a policy of attracting foreign students, teachers, researchers.

Table 6. Number of foreign students in some parts of the world and the global market share (%), 2000–2011*

Country	Number of foreign students, 2011	Global market share			
		2000	2005	2008	2011
Australia	262597	5,6	6,5	6,9	6,1
Austria	70558	1,6	1,3	1,6	1,6
Belgium	51572	2,1	1,7	1,3	1,2
Canada	203823	6,1	2,8	5,5	4,7
France	268212	7,3	8,7	7,3	6,2
Germany	272696	10,0	9,5	7,3	6,3
Italy	73461	1,3	1,6	2	1,7
Japan	151461	3,6	4,6	3,8	3,5
New Zealand	72796	0,4	2,5	1,8	1,7
Sweden	50078	1,4	1,4	1,0	1,2
Switzerland	58943	1,4	1,4	1,4	1,4
United Kingdom	559948	11,9	11,7	10,0	13,0
United States	709565	25,3	21,6	18,7	16,5
OECD	3316209	85,5	84,2	83,4	77,1
<i>Countries not members OECD</i>					
Russian Federation	982199	14,5	15,8	16,6	22,9
South Africa	171499	2,2	2,9	4,3	4,0
	82553	0,8	1,9	1,9	1,9

* UNESCO. 2013. Global education digest 2012. Comparing education statistics across the world. UNESCO Institute for statistics: www.uis.unesco.org/ [2].

In 2005, the policy of internationalization of higher education has been specified in the three tasks: teaching the discipline of English, a plan to attract 300000 international students by 2020 («300000 international students plan»), the development of 30 universities as centers of internationalization («Global 30»). Number 300000 is not accidental, it is – 10% of the total number of students in Japan. At the moment, the figure is 123 million or 4%. In 2009, 13 universities were selected, including both private and public (The Tokyo University, Kyoto University, Osaka University, Waseda University, Tohoku University, Nagoya University, and others). In 2010, the number of universities has grown to 20, and already 2020 30 universities will act as the hub of globalization of higher education in the country. All universities will be selected to receive priority financial support in the amount of 200–400 million yen per year for five years, which will allow each university to accept foreign students 3000–8000. These universities not only will issue diplomas to students in English, but will also enhance the level and quality of education through the organization of non-Japanese faculty [3].

In the China in 1993 was delivered mission to transform the basic first-class universities in leading universities in the world. According to a special state program was selected 100 universities, which allocated \$ 20 billion. In 1998, the task has been specified – in 2020 to

create 100 world-class universities. The first step was to determine the 10 elite universities, which provided generous financial grants, and in 2004 they were joined by 36 universities. The project is funded by the development of research centers and the acquisition of new equipment, international conferences, attracting leading teachers and scholars in Chinese universities [4].

The reform of the education system in China is complex: the control system provides a significant strengthening of the autonomy and decentralization of institutions in all areas of activity; diversification of funding sources and a significant expansion of the rights of universities to attract additional financial resources; allocation system can only graduates for teaching and other professions; improvement of the educational process, the definition of priority areas of training, which is available for public order and the like.

In order to assess the level of backlog Chinese universities from leading world level, a special unit of Shanghai University – Institute of Higher Education made an attempt to rank the largest research universities in different countries according to their academic and research achievements, based on comparable data for different countries. The results of the 500 universities around the world have been published on the Internet in 2003 under the title «Academic Ranking of World Universities» (Academic Ranking of World Universities – ARWU), which was praised in the global educational environment. In the ARWU ranking of world universities ranked according to their academic and research performance based on these criteria: the quality of training, qualifications of teaching staff, research and academic performance [5].

It is characteristic that in this ranking has got only one Chinese university, which generally indicates its objectivity and impartiality. On the competitive position of the different regions is evidenced by the fact that out of the top 20 in the ranking of 17 universities are in the U.S., and only two – in Europe, although the number of foreign students Europe (up 40 percent of the global market for educational services) are more than double the U.S. (16.5%).

In general, the emergence of global university rankings describes another important trend this – is increased competition in the global educational space. Achieving a high rank in the world rankings has become a key means of competition on the world market of educational services. The first rankings of universities have started to appear in the 80-ies in the United States. A recognized professional commonwealth rating of 50 leading universities in the U.S. in 1983, the magazine was published U. S. News & World Report, based on two indicators: the institution's reputation and career development of graduates. Then he began to appear in other countries (the UK, Poland, Japan, Russia, Latin America, and other regions).

Among the most popular and successful at the moment ratings are: Academic Ranking of World Universities (ARWU) Shanghai Jiao Tong University (China); «QS World University Rankings» (UK), «Webometrics Ranking of World Universities» (Spain), the best American scientific research universities (The Top American Research Universities, USA, The Center); CHE / Stern (Germany). Today a most of all ratings compiled on the basis of criteria: 1) an assessment of the University academic community, and 2) evaluation of the employers, and 3) competition for admission, and 4) the number of graduates who chose scientific activities, and 5) the number of members of the National Academy, and 6) the number of teachers with a doctorate degree. Despite significant differences in methodology, all ratings attach great importance to the criterion of scientific research, as it is scientific work directly related to the quality of higher education and is an important indicator of the university.

An important issue for modern Ukraine serves as the entry into the world and European educational space. This is a complex and multidimensional problem that includes active participation in the Bologna process and the development of international cooperation at the university level and the country in general, and to bolster export strategy, attraction of foreign students, and, without a doubt, the need to develop strategies to enhance the competitiveness of the state Ukrainian universities.

Among the universities of Ukraine none comes even before the 500 best institutions in the world in any world ranking. In the Webometrics ranking of 2013, which covers 12000 universities in the world, in the first thousand are present in only one university: National Taras Shevchenko University (838 position). In general, the three Ukrainian universities: National Taras Shevchenko University (838), National Polytechnic University of Ukraine Kiev Politechnic Institute (1006) and Kharkov National University VN Karazin (1876) are situated in the first two thousand of world universities. Unfortunately, this is worse than 2012 when seven universities were in this rating. Much better positions have Russian universities. In the first 500 includes one universities: Moscow State University named after Lomonosov (102th place). The first 1000 includes 5 Russian universities, the 1500 – 12 universities, and the 2000 – 19 universities.

According to QS World University Ranking 2013, National Taras Shevchenko University was included in the group 501–550 like last year. National Polytechnic University of Ukraine Kiev Politechnic Institute and Donesk National University is also not improved their positions – they are in the seventh hundred ratings (601 + group).

In general, university rankings are the powerful tool of competition in the global educational space. According to the eminent scholar Dzh.Salmi, the rankings of «insufficient to measure the actual performance of entire tertiary education systems and the tool is not meant to give policy prescriptions, it should provide a platform for facilitating diagnosis exercises and the exploration of alternative scenarios for reforming and developing tertiary education» [6]. It is important, on the one hand, – not absolute the importance of rankings, and the other – to use this tool as significant benchmark in improving the competitiveness of the national system of higher education.

The conclusion and the prospective of further research in this field. Higher education is undergoing radical transformations in today's global environment, finding expression in the growth of the scale, the formation of the global education market, the escalation of competition. These processes require research not only for the scientific analysis of current trends, but also in terms of the development of state strategy of the higher education development in the compound global environment.

Effective implementation the goal of inclusion into the world community is possible only on the basis of setting a specific task of entering the world rankings for the number of Ukrainian universities. Optimally – this should be no more than five universities that take the best positions on the criteria that are key to the world rankings. For certain universities are to be applied exclusively to the right of financial security and autonomy of economic activities together with the setting of specific targets to achieve an important goal.

The Ukraine has the powerful potential of higher education: the highly skilled teaching staff, training technologies, material and technical base. An important task is its effective implementation in order to enhance the export of educational services and to increase the share of Ukraine in the global education market.

ЛІТЕРАТУРА:

1. OECD. 2013. Education at glance 2013. Paris: OECD: www.oecd.org/
2. UNESCO. 2013. Global education digest 2013. Comparing education statistics across the world. UNESCO Institute for statistics: www.uis.unesco.org/
3. Орусова О.В. Современные тенденции развития высшего образования в Японии. Вестник высшей школы (Alma mater). 2010. №8.
4. Животовская И.Г. Реформа высшего образования в Китае: проблема подготовки кадров. Экономика образования. —2007. — №5.
5. Academic Ranking of World Universities-2006. Methodologies and Problems/ N.C. LIU and CHENG Institute of Higher Education, Shanghai Jiao Tong University, Shanghai 200240, China <http://ed.sjtu.edu.cn/ranking.htm>
6. Rankings and Accountability in Higher Education. Uses and Misuses. P.T.M. Marope, P.J. Wells and E. Hazelkorn (eds). UNESCO Publishing, 2013.

REFERENCES:

1. OECD. 2013. Education at glance 2013. Paris: OECD: www.oecd.org/ [in English].
2. UNESCO. 2013. Global education digest 2013. Comparing education statistics across the world. UNESCO Institute for statistics: www.uis.unesco.org/ [in English].
3. Orusova O.V. Sovremennye tendencii razvitia visshego obrasovania v Yaponii. Vestnik visshey shkoli (Alma mater). 2010. №8 [in Russian].
4. Jivotovskaya I.G. Reforma visshego obrazovania v Kitae: problema podgotovki kadrov. Economica obrazovania. 2007. №5 [in Russian].
5. Academic Ranking of World Universities-2006. Methodologies and Problems/ N.C. LIU and CHENG Institute of Higher Education, Shanghai Jiao Tong University, Shanghai 200240, China <http://ed.sjtu.edu.cn/ranking.htm> [in English].
6. Rankings and Accountability in Higher Education. Uses and Misuses. P.T.M. Marope, P.J. Wells and E. Hazelkorn (eds). UNESCO Publishing 2013 [in English].

I.C. Каленюк,

д-р.ekon. наук, проф., головний науковий співробітник відділу соціальної інфраструктури Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Україна, 01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60
E-mail: kalenuk@ukr.net

А.А. Дьякон,

Координатор міжнародного відділу, Інститут менеджменту інформаційних систем, Республіка Латвія, LV-1019, вул. Ломоносова 1, корп.6
E-mail: antonina.djakona@isma.lv

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

В сучасному глобалізованому світі сфера вищої освіти, як важливий чинник забезпечення міжнародної конкурентоспроможності кожної країни, зазнає кардинальних змін: зростають масштаби освіти, збільшується освітній термін, посилюється загальний характер вищої освіти.

У провідних країнах очікувана тривалість усіх рівнів освіти наближається до 20 років (Фінляндія — 19,7, Ісландія — 19,5, Швеція — 19,2 роки і т. ін.). В середньому в країнах ОЕСР вона складає 17,5 років, а в 19 країнах ЄС — 17,7 років. Стрімко зростає чисельність студентів та частки населення з вищою освітою. З 1999 по 2010 роки студентський контингент у світі збільшився на 91% і сягнув з 93 до 178 мільйонів. Збільшення чисельності студентів спостерігається у всіх країнах, але найбільшою мірою — в країнах з перехідною економікою та країнах динамічного розвитку. Зростають показники залучення населення в систему вищої освіти: в Україні частка населення віком 18–25 років, яка перебуває в системі вищої освіти, складає 79% цієї вікової групи, в РФ — 76%.

Найвищими в світі є показники Республіки Корея (103%) та США (95%). Частка населення з вищою освітою зростає зі зменшенням віку: вищу освіту має 35% молоді віком 25–34 роки та всього 20% населення віком 55–64 роки. Це означає, що вища освіта вже набуває не тільки масового, а й майже загального характеру.

Важливою ознакою процесу інтернаціоналізації освіти є зростання чисельності іноземних студентів у світі в абсолютному та відносному вимірах. З 2000 по 2011 рік чисельність іноземних студентів зросла більше ніж удвічі (на 206%). Лідерами світового ринку освітніх послуг виступають такі країни, як США, Об'єднане Королівство, Австралія, Німеччина, РФ, Південна Африка, Китай, Індія, Мексика, Малайзія та ін. Україна має великий потенціал і постійно збільшує чисельність іноземних студентів: в 2013 році вже 65 тис. іноземців навчалось у країні.

Про загострення конкуренції в глобальному освітньому просторі свідчить поява міжнародних рейтингів університетів, які стають ключовим засобом підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку освітніх послуг. Найбільш популярними на даний момент виступають: рейтинг Шанхайського університету ARWU (Китай), QS World University Ranking (Об'єднане Королівство), Webometrics Ranking of World University (Іспанія) та ін.

Входження до світового та європейського освітнього простору для сучасної України означає: активна участь в Болонському процесі, розвиток міжнародної співпраці на рівні університетів та країни в цілому, розробку державної стратегії підвищення конкурентоспроможності українських університетів.

Ключові слова: інтернаціоналізація і глобалізація освіти, студентський контингент, охоплення вищою освітою, очікувана тривалість освіти, міжнародна мобільність.

И.С. Каленюк,

д-р екон.наук, проф., главный научный сотрудник отдела социальной инфраструктуры
Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины,
Украина, 01032, г. Киев, бульвар Тараса Шевченко, 60
E-mail: kalenuk@ukr.net

А.А. Дьякон,

Координатор международного отдела, Институт менеджмента информационных систем,
Республика Латвия, LV-1019, г. Рига, ул. Ломоносова 1, корпус 6
E-mail: antonina.djakona@isma.lv

РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГЛОБАЛИЗОВАННОМ МИРЕ

В современном глобализованном мире сфера высшего образования, как важный фактор обеспечения международной конкурентоспособности каждой страны, претерпевает кардинальные изменения: возрастают масштабы образования, увеличивается образовательный срок, усиливается всеобщий характер высшего образования.

В ведущих странах мира ожидаемая длительность всех уровней образования приближается к 20 годам (Финляндия — 19,7, Исландия — 19,5, Швеция — 19,2 лет и др.). В среднем в странах ОЭСР она составляет 17,5 лет, а в 19 странах Европейского Союза — 17,7 лет. Стремительно увеличивается численность студенческого контингента и части населения с высшим образованием. С 1999 по 2010 годы студенческий контингент во всем мире вырос на 91% и достиг с 93 до почти 178 миллионов. Увеличение численности студентов наблюдается во всех странах, но в наибольшей степени — в странах с переходной экономикой и в странах динамического развития. Возрастают показатели вовлечения населения в систему высшего образования: в Украине часть населения в возрасте 18–25 лет, которая находится в системе образования, составляет 79% этой возрастной группы, в РФ — 76%. Наиболее высокими в мире являются показатели Республики Кореи (103%) и США (95%). Доля населения с высшим образованием растет со снижением возраста: высшее образование имеют 35% молодежи в возрасте 25–34 лет и всего 20% населения возраста 55–64 года. Это значит, что высшее образование уже приобретает не только массовый, но и почти всеобщий характер.

Важным признаком процесса интернационализации образования является рост численности иностранных студентов в мире в абсолютном и относительном выражении. С 2000 по 2011 год численность иностранных студентов выросла более чем в два раза (на 206%). Лидерами мирового

рынка образовательных услуг выступают такие страны, как США, Великобритания, Австралия, Германия, РФ, Южная Африка, Китай, Индия, Мексика, Малайзия и др. Украина имеет большой потенциал, и постоянно увеличивает численность иностранных студентов: в 2013 году уже 65 тыс. иностранцев обучалось в стране.

Об обострении конкуренции в глобальном образовательном пространстве свидетельствует появление международных рейтингов университетов, которые становятся ключевым средством повышения конкурентоспособности на мировом рынке образовательных услуг. Наиболее популярными на данный момент выступают: рейтинг Шанхайского университета (ARWU, Китай), «QS World University Rankings» (Объединенное Королевство), «Webometrics Ranking of World Universities» (Испания) и другие.

Вхождение в мировое и европейское образовательное пространство для современной Украины включает: активное участие в Болонском процессе, развитие международного сотрудничества на уровне университетов и страны в целом, выработку государственной стратегии повышения конкурентоспособности украинских университетов.

Ключевые слова: интернационализация и глобализация образования, студенческий контингент, охват высшим образованием, ожидаемая длительность образования, международная мобильность.

УДК 378(477)

Е.В. МАКАРОВА,

д-р экон. наук,
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: makarova_h@ukr.net

ОБРАЗОВАНИЕ В МОДЕРНИЗИРОВАННОМ ОБЩЕСТВЕ: ЦЕЛИ И ПРИОРИТЕТЫ ДЛЯ УКРАИНЫ

Рассмотрены вопросы формирования и реализации целей образовательной политики в контексте модернизации, ценности образования для общества и для индивидуума. Очерчены приоритеты образования для Украины.

Ключевые слова: образование, модернизация, цели образовательной политики, инновационное образование, экономика знаний, конкурентоспособность.

Актуальность проблемы. Общечеловеческое развитие, значительные и быстрые изменения материальных условий жизни, социальных отношений, жизненных ценностей требуют адекватных изменений образовательного пространства. Это является глобальной проблемой, которая касается большинства стран мира. И хотя цели и задачи, стоящие перед отдельными странами или группами стран, значительно разнятся, существует общецивилизационный вектор развития: в узком понимании цели и задания образования сводятся к накоплению знаний и учений для обеспечения возможности их использования в дальнейшей профессиональной деятельности. Однако более высокая миссия предполагает формирование мировоззренческой основы человека, которая обеспечит сохранение самого человечества и создаст возможности для его дальнейшего полноценного развития.

Таким образом, общие цели образования можно сформулировать на трех уровнях: 1) формирование мировоззренческих основ, которые должны обеспечить жизнь и развитие человека в планетарном масштабе; 2) обеспечение конкурентоспособности экономики страны и возможности для устойчивого человеческого развития ее населения и 3) формирование личной конкурентоспособности человека и способности самореализации.

Анализ публикаций. Вопросам роли образовательного фактора в модернизационном развитии посвящено достаточно большое число современных публикаций. В частности, глобальные проблемы развития, включая развитие, основанное

на экономике знаний, раскрывают авторы коллективной монографии Л. Белова (L. Belova), Д. Лукьяненко (D. Luk'yanenko), А. Поручник (A. Poruchnik), выпущенной совместно Киевским национальным университетом им. В. Гетьмана и Московским государственным университетом им. М. Ломоносова [1], монографии Института экономики и прогнозирования [2] В. Геец (V. Geec), В. Близнюк (V. Bliznuk). Проблемы формирования человеческого капитала исследуют Е. Гришнова (E. Grishnova) [3], А. Колот (A. Kolot), В. Антонюк (V. Antonuk). Образование как фактор модернизации общества, а также социальные функции образования рассматриваются в ряде работ Э. Либановой (E. Libanova) [4, 5, 6].

В этих работах достаточно глубоко рассмотрены проблемы образования в контексте модернизационной политики. Обоснование же конкретных целей образовательной политики Украины, исходя из наиболее актуальных проблем в области образования, требует доказательной базы, специальных статистических исследований, построения моделей, оценки современных тенденций.

Целью статьи является определение целей модернизационной образовательной политики для Украины, исходя из специфики и проблем развития отечественного образования.

Изложение основного материала. Сегодня в мире можно выделить несколько типов стран, которые ставят похожие (или общие) задачи в области образования, проводят схожую политику. Страны ЕС в наиболее общем виде определили современные задачи в области образования в «Лиссабонской стратегии»¹. Она направлена на развитие «экономики знаний», поощрение исследований, улучшение политики в области образования, развитие информационных технологий и создание благоприятного инновационного климата. Следует отметить, что миссия этого процесса состоит в создании общего европейского пространства образования, а также повышении конкурентоспособности европейской науки. Финансовый кризис 2008–2009 гг., обострив проблемы безработицы, заставил ЕС обратить большее внимание на проблемы создания рабочих мест, профессиональной подготовки и образования. Концепцию образования и профессиональной подготовки (ОПП) представила Европейская комиссия в документе «Придать новый импульс европейскому сотрудничеству в области образования и профессиональной подготовки в поддержку стратегии Европа 2020» (2010 г.), а также в последующем документе «Переосмыслить образование — инвестировать в профессиональные знания для достижения лучших социально-экономических результатов» (2012 г.). На национальном уровне перед странами ЕС поставлены задачи стимулирования применения передовых образовательных технологий, в т.ч. с использованием механизмов государственно-частного партнерства (ГЧП), а на наднациональном уровне сформулирована задача укрепить связь ОПП и бизнеса. В документах особо подчеркнута важность владения иностранными языками и компьютерной грамотности.

Современные исследователи выделяют недавно сформировавшуюся Азиатско-Тихоокеанскую группу государств, проводящую активную образовательную политику. В эту группу входят: Республика Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг, Малайзия, Таиланд, Филиппины, Индонезия. Для всех этих стран характерна стратегия повышенных требований к качеству обучения и подготовке кадров. «Экономическое чудо» этих стран во многом объясняется приоритетом образования.

¹ Более подробно можно ознакомиться на сайте: eurofound.europa.eu/areas/

Цели для развивающихся стран наиболее конкретно были сформулированы как Цели развития тысячелетия (ЦРТ) в области образования. Согласно этому документу, к 2015 году предполагалось обеспечить детям во всем мире, как мальчикам, так и девочкам, возможность в полном объеме получить начальное школьное образование. Достижение этой цели для развивающихся государств способствует преодолению бедности, социального исключения, расширяет возможности человеческого развития.

Для постсоветских стран, и в том числе — для Украины, очевидными целями являются: интеграция в мировое (или Европейское) образовательное пространство; ускоренное модернизационное развитие, необходимое для преодоления глубокого экономического разрыва, который образовался по отношению к развитым странам; формирование соответствующих ценностных установок населения; преодоление социальной пассивности и общественного недоверия.

Украина, присоединившись к Глобальным целям тысячелетия, определила свои целевые индикаторы, в том числе и в образовательной сфере. Достигнутые на сегодня показатели охвата образованием свидетельствуют об определенном прогрессе, однако модернизационная составляющая такого прогресса явно недостаточна. В официальных документах, например, в Национальной стратегии развития образования в Украине на период до 2021 года, также определены цели и задачи в области образования, но сформулированы они несколько обтекаемо и размыто: «Целью Национальной стратегии является: повышение доступности качественного, конкурентоспособного образования соответственно с требованиями инновационного устойчивого развития экономики; обеспечения личностного развития соответственно с индивидуальными способностями, потребностями на основе образования в течение жизни»².

В целом, поддерживая эту формулировку целей, в программных документах необходимо более четко сформулировать задания, учитывая как глобальные тенденции общественного развития, так и национальные особенности и интересы, а также интересы отдельных индивидуумов (или социальных групп). Учет и сбалансированность всех трех составляющих — непростое задание, решение которого должно составить основу образовательной политики.

Обеспечение конкурентоспособности экономики и возможностей для модернизационного развития. Среди факторов, обеспечивающих экономический рост и повышение конкурентоспособности на международном уровне, на первом месте стоят знания и инновационная деятельность. Эта мысль не нова. Она высказывалась еще в 50-х годах прошлого столетия экономистом Робертом Солоу. Затем аналогичные выводы сделали другие американские экономисты Джон Кендрик и Эдвард Денисон. Выдающийся вклад в исследование роли образования внес основоположник теории «человеческого капитала» Т. Шульц, который определил возможности народа в области образования, а также опыт, способности людей и здоровье как наиболее важный экономический ресурс.

Исследованиям факторов экономического роста посвящены многие статьи Мирового банка. Например, в статье [7] представлены результаты исследования влияния знаний на экономический рост в 92-х странах мира за период с 1960 по 2000 гг. В частности, было установлено, что увеличение на 20% среднего числа лет обучения повышает среднегодовой экономический рост на 0,15 процентных пункта. Что ка-

² Указ Президента України № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року».

сается инноваций, 20-процентное увеличение числа зарегистрированных патентов увеличивает на 3,8% годовой экономический рост.

Особенное значение в современном мире приобретает высокий профессионализм работников, без которого невозможно обеспечить и поддерживать высокие темпы роста и конкурентоспособность экономики, преодолеть серьезные последствия системного социально-экономического кризиса. К сожалению, в украинском обществе мы часто сталкиваемся с некомпетентностью и низким профессионализмом, который проникает во многие сферы жизни.

Статистические данные свидетельствуют о том, что во многих сферах деятельности должности профессионалов-специалистов занимают люди, не имеющие соответствующего образования. Так, по данным Выборочного обследования предприятий относительно уровня заработной платы работников по полу, возрасту, образованию и профессиональным группам³ (ОЗПП) за 2012 год, среди профессионалов-специалистов удельный вес тех, кто работает не по специальности (профессия по фактической занятости не соответствует профессии по полученному образованию) составляет: 97,6% – в области сельского хозяйства, лесничества и рыболовства; 96,5% среди руководителей-менеджеров; 79,1% – в области финансов и торговли; 52,7% – в области управления, правоправедения и социальной защиты; 52,6% – в области транспорта и связи (рис. 1).

Как ни парадоксально, по данным зарегистрированного рынка труда, именно в этих профессиональных сегментах (менеджеры, профессионалы и специалисты) наблюдается и наибольший дисбаланс спроса и предложения (процент превышения количества незанятых, зарегистрированных в службе занятости, над имеющимися вакансиями) – рис. 2.

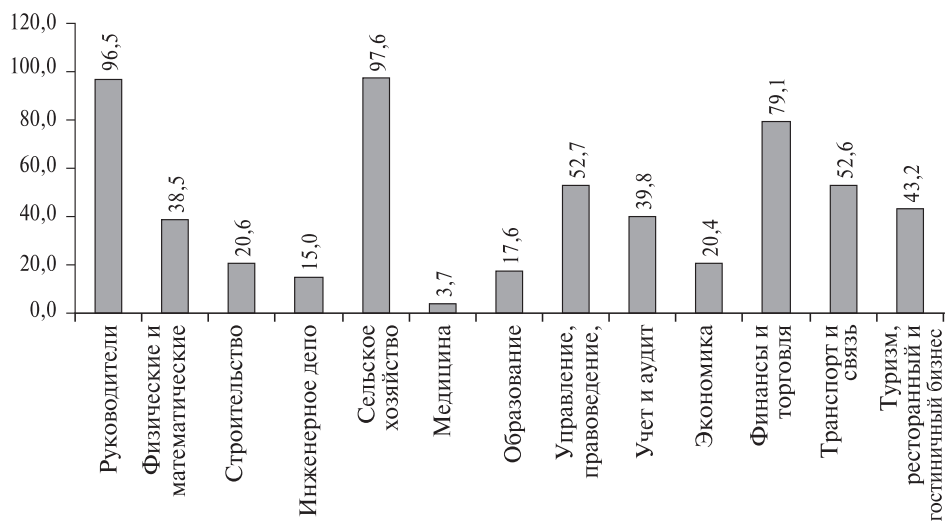

Рис. 1. Удельный вес руководителей и профессионалов-специалистов, которые работают не по специальности (ОЗПП, 2012 г.)

³ Обследование впервые проведено в Украине Государственной службой статистики в 2013 году, данные за 2012 г.

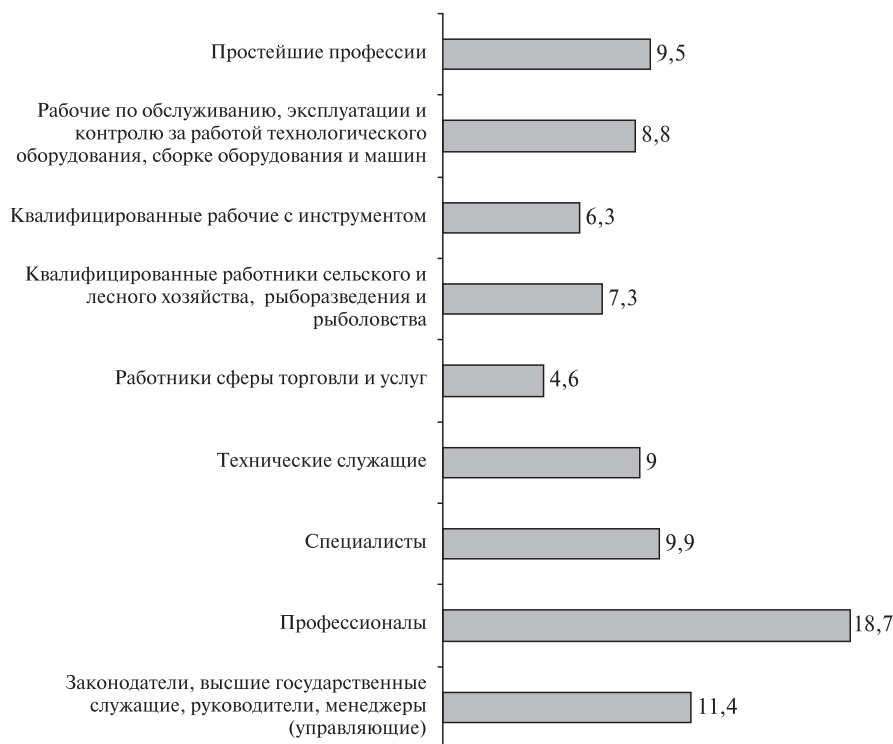

Рис. 2. Уровень дисбаланса зарегистрированного рынка труда в отдельных профессиональных сегментах в 2012 г., %

Источник: данные Государственной службы статистики Украины.

Эти факты очевидно свидетельствуют об искаженном представлении роли и ценности профессионалов в обществе. А ведь по определению, данному в Классификаторе профессий, категория «профессионалы» включает: «профессии, которые предусматривают высокий уровень знаний в отраслях физических, математических, технических, биологических, агрономических медицинских или гуманитарных наук. Профессиональные задачи состоят в увеличении существующего фонда (объема) знаний, применении определенных концепций, теорий и методов для решения определенных проблем или в систематизированном изложении соответствующих дисциплин в полном объеме»⁴. То есть это те самые люди, которые должны быть на передовой модернизационного развития.

Формирование личной конкурентоспособности человека и способности самореализации. На индивидуальном уровне получение более высокого уровня образования означает получение больших жизненных шансов, расширение выбора и уменьшение социальных и индивидуальных рисков (потери дохода, работы, здоровья).

Образование определяет условия труда (как правило, лица с более высоким уровнем образования работают в более благоприятных условиях); снижает риск без-

⁴ Национальный классификатор Украины. Классификатор профессий ГК 003:2010, утвержденный Приказом Госпотребстандарта Украины 28.07.2010 № 327.

работицы, уменьшает сроки поиска работы, повышает шансы найти работу творческого характера, обеспечивает более высокие доходы. Очевидно, что образованность и компетенции человека способствуют также становлению неформальных связей и формированию социального капитала. Более образованные люди, как правило, лучше адаптируются в условиях изменяющегося мира.

Однако в периоды кризисов и социальных катаклизмов могут происходить резкие скачки в ценности образования. Так, в первые годы после распада СССР и последовавшего за ним глубокого экономического кризиса произошло резкое обесценивание тех знаний и навыков, которые были характерны для социалистической, командно-административной экономики. Значительное падение производства и дальнейшая реструктуризация экономики вынуждали многих работников, знания которых были востребованы ранее, переквалифицироваться и менять профессию. Вместе с тем, с началом рыночных реформ и развитием новых сегментов экономики, возникает спрос на новые профессии, новые умения и навыки. Сама система образования приобретает рыночный характер, появляются коммерческие ВУЗы, платные формы обучения в государственных учреждениях. С середины 90-х годов прошлого столетия начинается активный рост спроса на высшее образование, и соответственное увеличение количества студентов высших учебных заведений. Рисунок 3 демонстрирует динамику соотношения числа студентов и численности соответствующего контингента населения Украины.

Особенно интенсивно рос спрос на социальные науки, бизнес и право (по данным 2013 г., студенты, обучающиеся по этим специальностям, составляют примерно треть (32,7%) общего числа студентов ВУЗов).

Многие современные исследования подтверждают связь между образованием, материальным и социальным статусами, экономической активностью, состоянием здоровья.

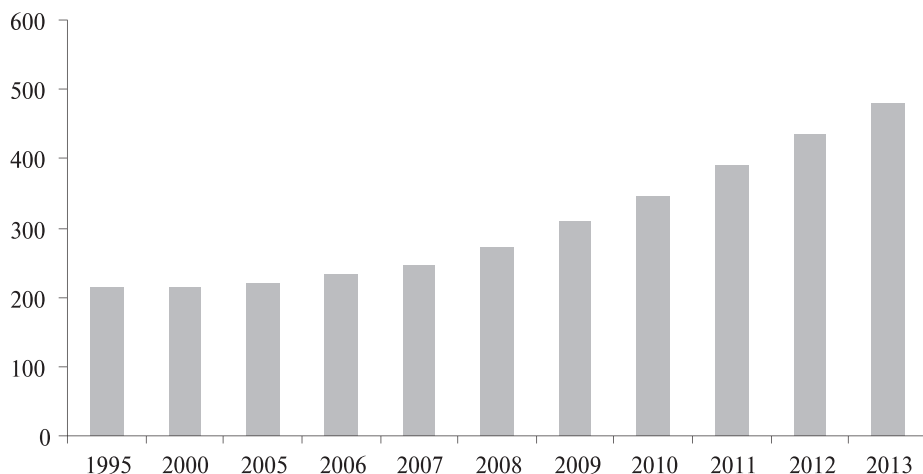

Рис. 3. Количество студентов в расчете на 1000 населения в возрасте 19–24 года (1995–2013 гг.)

Источник: данные Государственной службы статистики Украины.

Наличные статистические данные (в частности, данные ОЗПП, форма 7 ПВ) подтверждают зависимость заработной платы от уровня образования. Это позволило построить модель, отражающую влияние пола и уровня образования на уровень заработной платы⁵. Эмпирические результаты и результаты моделирования (рис. 4) в целом демонстрируют то, что более высокий уровень образования дает определенную прибавку и к доходу от трудовой деятельности, и к совокупному доходу. Однако вклад полного высшего образования является наиболее весомым, и практически невесомым — вклад от профессионально-технического образования, что является свидетельством низкой эффективности системы профтехобразования в нашей стране.

График, изображенный на рис. 5, также свидетельствует о низкой отдаче профессионально-технического образования. Так, у квалифицированных работников сельского хозяйства, квалифицированных работников с инструментом, а также работников по обслуживанию машин и оборудования заработная плата тех, кто имеет профессионально-техническое образование даже ниже, чем у тех, кто имеет общее среднее образование.

Следует отметить, что такая же картина наблюдается и относительно профессионалов, однако в этой группе работники, не имеющие высшего образования, — нетипичное явление (их удельный вес в общей численности группы составляет менее 1%). Также нетипичным является отсутствие высшего образования в 1-й группе — законодатели, высшие государственные служащие, руководители, менеджеры (управители) — удельный вес таких работников также менее 1%⁶.

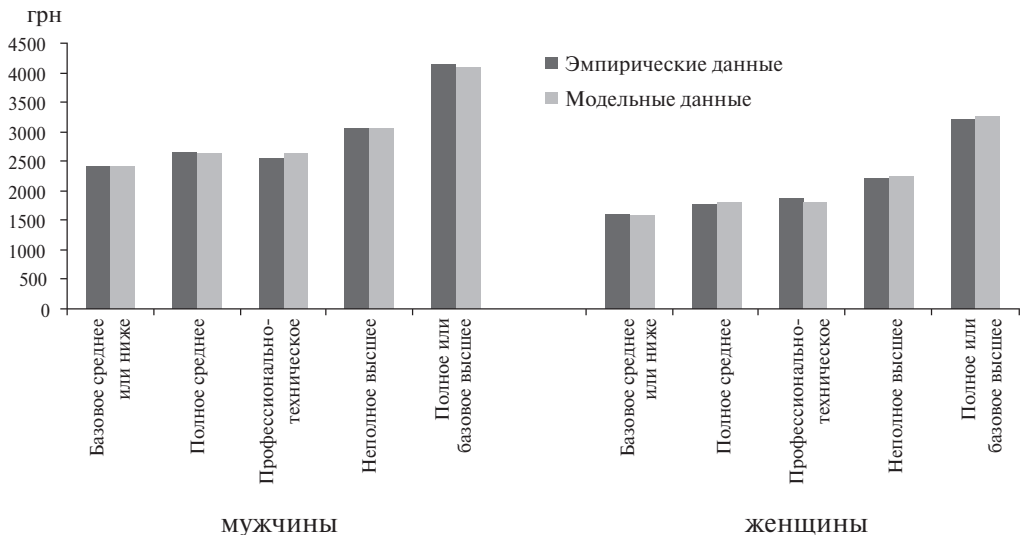

Рис. 4. Заработная плата в зависимости от пола и уровня образования (модельные и эмпирические данные), грн в месяц

Источник: построено по данным ОЗПП, 2012 г.

⁵ Модель построена специалистами отдела социально-демографической статистики Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины.

⁶ Ошибка выборки здесь маловероятна, поскольку данные были собраны по информации отделов кадров.

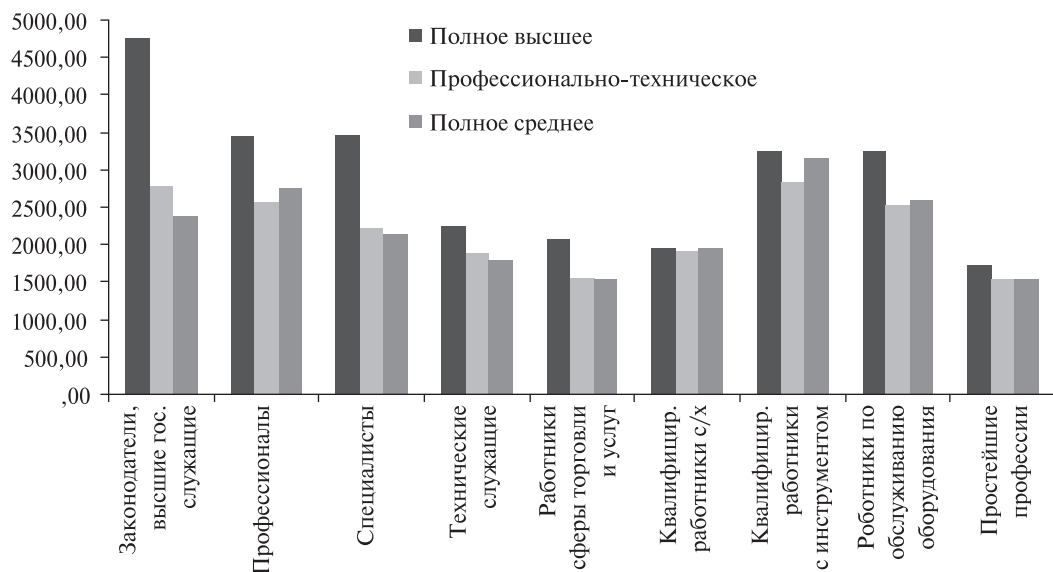

Рис. 5. Заработная плата в зависимости от квалификации и уровня образования (грн в месяц)

Источник: Построено по данным ОЗПП, 2012 г.

Итак, вклад каждого уровня образования в приращение заработной платы (по отношению к определенному базовому уровню) демонстрирует следующее уравнение:

$$ЗП = 100 - 34,2 * X_1 + 68,7 * X_2 + 26,3 * X_3 + 9,1 * X_4 + 8,4 * X_5.$$

Здесь за 100% (базовый уровень) принята средняя заработная плата мужчины, имеющего среднее образование;

X_1 – пол ($X_1=1$ – женщина; $X_1=0$ – мужчина);

X_2 – полное или базовое высшее образование;

X_3 – неполное высшее образование;

X_4 – профессионально-техническое образование;

X_5 – среднее образование.

Несмотря на более или менее позитивное влияние полученного образования на уровень заработной платы, результаты аналогичных моделей⁷, построенных за разные периоды времени (2000, 2006 и 2012 гг.), свидетельствуют о значительном снижении такого влияния, то есть – об обесценивании образования (табл. 1). Если в 2000 году полное высшее образование давало 125% прироста дохода по сравнению с базовым уровнем, в 2006 году – 100,5%, то в 2012 г. всего лишь 64,5%.

⁷ Речь идет о моделях, построенных специалистами Института демографии и социальных исследований на базе Обследования условий жизни домохозяйств Украины (поскольку ОЗПП начали проводить только в 2013 г.). Из этих моделей также исключен фактор пола.

Таблица 1. Результаты моделирования влияния образования на уровень заработной платы

Год	Вид модели
2012 г.	$ЗП = 100 + 64,5 * X_2 + 30,5 * X_3 + 13,2 * X_4$
2006 г.	$ЗП = 100 + 100,5 * X_2 + 48,7 * X_3 + 28,3 * X_4$
2000 г.	$ЗП = 100 + 125,4 * X_2 + 60,6 * X_3 + 53,3 * X_4$

Это является подтверждением гипотезы о том, что слишком активное распространение высшего образования среди населения может иметь отрицательное влияние на его «норму отдачи». Во-первых, потому что вновь открывающиеся специальности или учебные заведения не могут обеспечить себя достаточным количеством квалифицированных преподавателей, что, естественно, снижает качество образования. Во-вторых, чрезмерная коммерциализация образования провоцирует распространение неформальных экономических отношений (взятничество и nepотизм). И, в-третьих, спрос экономики отстает от предложения соответствующих специалистов.

Выводы. Для построения модернизационной образовательной политики обществу необходимо понять глобальные закономерности современного этапа экономического развития, а также национальные преимущества и возможности, использование которых должно быть положено в основу государственной политики развития. В условиях вхождения обществ в постиндустриальную эпоху приоритетным признается инновационный тип развития, соответствующий «экономике, основанной на знаниях».

Если Украина в качестве цели своего экономического развития определяет достижение конкурентоспособности на мировом рынке, то, безусловно, отечественное образование должно стремиться к достижению соответствия наиболее прогрессивным экономическим мировым тенденциям. Основой конкуренции в современном мире является интеллектуальный капитал. По большому счету, и 5-й (преобладающий ныне), и 6-й (набирающий силы) технологические уклады соответствуют современному типу постиндустриальной цивилизации. Его характерными признаками являются [2]: «широкая интеллектуализация производства, приоритетное развитие науки, развитие сложного умственного труда».

Как социальный институт, который воспроизводит интеллектуальный потенциал общества, образование должно иметь способность к опережающему развитию, соответствовать как интересам общества в целом, так и отдельной личности.

В современных условиях инновационная деятельность является предпосылкой ее модернизации и приобретения нового качества всего образовательного простора. Инновации в образовании связаны с изменениями в его содержании и структуре, технологиях, методах и средствах обучения. Цели инновационного образования должны включать гуманизацию, формирование экологического сознания, обеспечение вариативности и непрерывности. Причем под непрерывностью образования необходимо понимать непрерывность изменения качеств и способностей, в том числе, способностей приобретать качественно новые знания. То есть непрерывность образования означает не столько создание соответствующей системы, сколько требует запустить процессы саморазвития, самообразования, формирования собственной ответственности, высокий профессионализм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лукьяненко Д., Колесов В., Колот А., Столярчук Я. Глобальное экономическое развитие: тенденции, ассиметрии, регулирование : Монография. — К. 2013.
2. Моделі ендогенного зростання економіки України / за ред. д-ра екон. наук М.І. Скрипниченко. — К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. — 576 с.
3. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: «Знання», КОО, 2001. — 254 с.
4. Лібанова Е.М., Кurylo І.О. Соціально-демографічна політика в Україні у контексті принципів програми дій МКНР (1994 р.) / Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 2 (12). — К., 2009.
5. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів / Демографія та соціальна економіка. — 2011. — №1(15). — К., 2011.
6. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — №1 (17). — К., 2012.
7. Knowledge and Development. A Cross-Section Approach / Derek H. C. Chen and Carl J. Dahlman / The World Bank. — Washington DC 20433.

REFERENCES

1. Luk'janenko, D., Kolesov, V., Kolot, A., Stoljarchuk, Ja. (2013). Global'noe ekonomicheskoe razvitie: tendencii, assimetrii, regulirovanie. [Global economic development: trends, asymmetries, regulation] Monografiya. Kyiv [in Russian].
2. Modeli endohennoho zrostantia ekonomiky Ukrainy (2007); [Models of endogenous economic growth in Ukraine]; za red. d-ra ekon. nauk M.I. Skrypnychenko. Kyiv: In-t ekon. ta prohnouzuv., 576 p. [in Ukrainian].
3. Hrishnova, O.A. (2001) Liuds'kyj kapital: formuvannia v systemi osvity i profesijnoi pidhotovky. [Human capital: its forming in the system of education and professional training] Kyiv: T-vo «Znannia», KOO, 254 p. [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M., Kurylo, I.O. (2009). Social and Demographic Policy in Ukraine in the Context of Cairo ICPD Program of Action. Demography and Social Economy, 2(12), 12-27 [in English].
5. Libanova, E.M. (2011). Modernization of the economy of Ukraine in the context of social challenges. Demography and Social Economy, 1(15), 24-38 [in English].
6. Libanova, E.M. (2012). Social problems of modernization of the Ukraine's economy. Demography and Social Economy, 1(17), 5-22 [in English].
7. Knowledge and Development. A Cross-Section Approach/ Derek H. C. Chen and Carl J. Dahlman/The World Bank. Washington DC 20433 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.02.2014

О.В. Макарова,

д-р екон. наук., Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи
Національної академії наук України, Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

ОСВІТА В МОДЕРНІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЦІЛІ ТА ПРІОРИТЕТИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Значні міни умов життя, соціальних відносин та цінностей потребують відповідних змін освітнього простору. Це є глобальною проблемою, що стосується багатьох країн світу. Загалом цілі освіти можна визначити на 3-х рівнях: 1) формування світоглядних основ, які мають забезпечити життя та сталий розвиток у планетарному масштабі; 2) забезпечення конкурентоспроможності, економічної ефективності та людського розвитку в окремій країні, та 3) формування особистої конкурентоспроможності людини та здатності до самореалізації.

Цілями для України є також: інтеграція у світовий освітній простір; впровадження інновацій, необхідних для подолання глибокого економічного відставання від розвинутих країн; формування відповідних ціннісних настанов населення.

На сьогодні Україна має досить високі показники охоплення населення освітою, однак модернізаційна складова освітньої політики є недостатньою. Особливого значення у сучасному

світі набуває високий професіоналізм працівників, без чого неможливе досягнення високих темпів зростання та конкурентоспроможності економіки. В українському суспільстві наявні некомпетентність і низький професіоналізм: за даними статистики, у багатьох видах діяльності посади професіоналів-фахівців посідають люди, які не мають відповідної освіти.

Є позитивний зв'язок освіти з матеріальним та соціальним статусами, економічною активністю, станом здоров'я. Статистичні дані підтверджують залежність заробітної плати та сукупних доходів від рівня освіти. Результати моделювання демонструють те, що більш високий рівень освіти додає до доходу певну суму. Внесок повної вищої освіти є найбільшим, а від професійно-технічної – найнижчим, що свідчить про її низьку ефективність. Незважаючи на позитивний вплив здобутої освіти на рівень заробітної плати, результати моделей, побудованих за різні періоди часу (2000, 2006 і 2012 рр.), свідчать про значне зниження такого впливу. Якщо у 2000 році повна вища освіта давала 125% приросту доходу порівняно з базовою середньою освітою, у 2006 р. – 100,5%, то у 2012 р. лише 64,5%, що свідчить про певне знецінення освіти, що, напевно, пов'язано з набуттям нею дедалі більш масового характеру.

Таким чином, для побудови модернізаційної освітньої політики в Україні насамперед необхідно звернути увагу на професійну освіту, яка має відповідати сучасним вимогам економіки знань та сприяти інноваційному розвитку.

Ключові слова: освіта, модернізація, цілі освітньої політики, інноваційна освіта, економіка знань, конкурентоспроможність.

O.V. Makarova,

Doctor of sciences (Economy), Ptukha Institute for demography and social studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, 03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

EDUCATION IN THE MODERNIZED SOCIETY: GOALS AND PRIORITIES FOR UKRAINE

Significant changes of living conditions, social relationships and values require corresponding changes in the educational field. This is a global problem that concerns a lot of countries. In general, the education aims can be defined on 3 levels: 1) formation of world-view fundamentals, which have to provide life and stable development worldwide, 2) assurance of competitiveness, economic efficiency and human development in a particular country, 3) formation of personal competitiveness and self-realization capability of an individual.

As for Ukraine, there are also the following objectives: integration into the world educational space; implementation of the innovations needed to overcome a deep economic gap with the developed countries, the formation of the corresponding population value orientation.

Ukraine has achieved relatively high rates, that indicate the number of educated people, but the modernization constituent of educational policy is insufficient. Employees' professional competence is becoming particularly important in the modern world, which is essential for achieving fast pace of growth and economic competitiveness. As for Ukrainian society, there is still incompetence and low professionalism of employees: according to statistics, specialist positions in various fields are occupied by people who do not have corresponding education.

There is a positive relationship between education, social statuses, economic activities and health. Statistics confirms that wages and total income depends on the level of education. Modeling results show – the higher level of education an individual has the more it contributes to wages rate. The largest impact has higher education, while vocational education contributes to the wages rate the least, which indicates its low efficiency. Despite the positive impact of education on wages rate, the results of models constructed for different time periods (2000, 2006 and 2012) show a significant reduction of such an influence. When in 2000, University degree provided 125% income increase (comparing with basic secondary education), in 2006 it reduced to 100.5%, and in 2012 percentage reduced to 64.5%. This indicates significant devaluation of education, which is probably caused by the growing number of people who have higher education degree.

Thus, education policy modernization construction in Ukraine requires, first of all, to pay attention to vocational education, which should meet the requirements of the modern knowledge economy and promote innovation.

Key words: education, modernization, education policy goals, innovative education, knowledge economy, competitiveness.

УДК 314.06

D.P. MELNYCHUK,

PhD, Associate Professor

Applicant for obtaining the degree of Doctor of Economic Sciences

M.V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of National Academy of Sciences of Ukraine

60, T. Shevchenko blvrd, Kyiv, Ukraine, 01032

E-mail: meln_dp@mail.ru

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE XXI CENTURY: THE SPECIFIC FEATURES AND PECULIARITIES OF IMPACT ON THE SPHERE OF HUMAN CAPITAL

The effectiveness of the processes in the sphere of human capital depends significantly on the factors of impact. These factors according to the author's point of view may be classified into three groups: factors of direct impact on a person, factors of the educational-investment environment and the conditional ones. The issues disclosed in the article deal with contents and nature of impact of the first group factors. Meanwhile the figurative term «sphere of human capital» used in the article refers to the processes and priorities connected with accumulation of knowledge, abilities and professional skills as well as their beneficial application as an economic asset.

Key words: human capital, investments, demographic behavior, reproductive settings, fertility, migration, family.

Introduction. Demographic processes influence greatly the economy, policy, culture and the international relations. All the history of humanity is tied up with the fluctuations in the rate of reproduction of the population. But the XX century was marked by drastic changes in the fertility and mortality, urbanization, migration and models of the family institution. Nowadays the regional demographic distinctions are being determined by the population growth in the developing countries possessing the strong demographic explosion in contrast to the significant fertility decline in the highly-developed countries and in the countries where the high intellectual level of citizens is combined with a too slow speed of living standards improvement. Here we may observe the most severe demographic crisis. And Ukraine is among those countries where the inadequate demographic processes developed complicated social and economic challenges facing the entire society.

In the previous author's papers the arguments were provided on the notion that the human capital as an economic phenomenon is influenced by various factors. These factors are to be differentiated into three groups. The first one includes the factors of direct impact on

a person, the factors of the second group apply to the education process and the investment support of the educational development, and the factors of the third group concern the problematic features of conditions whether promoting functioning of knowledge and professional skills as profitable economic asset or not. Besides it was proved by the author that research of the problems of human capital only in the context of nature of the educational factors prevents from disclosure the brought up problem to the full extent, because investments into education (as well as the knowledge obtained due to the system of education and professional training) very often may not be treated from the point of capital. Moreover today we face the lack of scientific research and publications disclosing the regularities of impact of the economic situation on the effectiveness of the processes in the sphere of human capital. A person is not capital indeed, and this is the notion the founders of alternative theories strongly insist on. The person really may be considered to act as the demographic basis for accumulation of the appropriate economic asset. That's why the clarifying the character of impact of demographic process on the effectiveness of forming and applying the human capital at all levels of the economic system should be recognized as the important direction of scientific research.

Urgency of research. The factors connected with the direct influence on the person should be recognized as the most important ones having impact onto the sphere of the human capital. The range of these factors is rather wide and the impact is of a direct character as well as of the indirect one. The reflection of the impact of factors of the abovementioned group (that includes the different economic, social, politic, cultural factors and the factors of other nature) – is uppermost the current demographic situation as well as the peculiarities of specific demographic processes. Thus the demographic situation being initially only the outcome of the social and economic and political changes inevitably gets the determining characteristics being the most important factor of impact in all next cycles of accumulation of national human capital. Therefore we can but agree with the conclusions of professor V. Steshenko insisting on the importance of driving scientific and social discourse from the area of the population statistics to the area of the problems of the demo-reality because «...the space of the demo-process coincides with the space of the whole vital activity of people in some special social organism» [1, p. 7]. The demo-reality accumulates and personifies the impact of the factors of direct impact on a person and mostly determines the nature of changes in the sphere of human capital. The abovementioned issues prove the urgency and relevance of the chosen topic of research.

Recent researches and publications review. The problems of human capital are being discussed in publications of foreign and Ukrainian authors, such as: T. Shultz [2], G. Becker [3], L. Turou [4], O. Grishnova [5], Yu. Popov [6]. The analysis of the main statements made by the abovementioned authors enabled us to conclude that:

- in the theory of human capital the person is described in the context of economic, social and individual aspects, and the concept «human capital» provides a complex reflection of the three groups of features and abilities characterizing the person in the process of labor activity: physical, intellectual and psychological ones;
- the main idea of the theory of human capital lies in the grounding of the co-existence (in the system of economic relations) of two types of capital – human one and other kinds (natural, material and financial one) which enable their owners to obtain profits and get involved into the relations as equal partners;
- the concept of «human capital» is inherent to an exceptionally free person acting as an independent and self-reliant agent at the labor market; this concept correlates to

the store of knowledge, health, professional skills and motivations, intrinsic to and possessed by a person;

- human capital is not only the set of some characteristics but some reserve of productive capacities formed as the result of investments and which is reasonably applied in order to achieve the beneficial result, enhancing labor productivity and increasing the income of its owner and the national income in general;
- using the concept «capital» with the aim of detecting the role of an individual in the economic system of a modern society indicates the necessity of widening the spectrum and improvement of the practice of social investments causing the significant and long-lasting economic effect.

Yet the problems of the impact of the factors of a demographic nature on the path of the development of events in the sphere of human capital are not still deeply researched by scientists.

The aim of research. The aim of the article is to clarify the mechanisms of impact of the factors of demographic development on the current characteristics and perspectives of the human capital accumulation in Ukraine.

The main research. According to the conclusions of the author, the demographic situation and the character of the course of demographic processes directly affect the effectiveness of forming and using of human capital, because:

- people are a demographic basis for accumulating human capital as an economic asset. Life expectancy of a human is an important determinant of aggregate economic return on investments in the development of their knowledge and skills. Sudden death causes inefficiency of social (including demographic) investments, retards socio-economic development;
- long life is the key to the transfer of knowledge and skills that are not amenable to formalization, but are considered extremely important components of human capital. Formation of the latter does not require monetary expenses but only involves the productive social interaction between different generations in the course of their work or in social processes, including family contacts;
- long life is a prerequisite for solving many social problems in societies whose development is hampered by resource constraints, financial problems and, consequently, poor network of social services: pre-school and school education, medical and health institutions. Elderly people are engaged in upbringing, taking care, and educating their grandchildren and great-grandchildren. By doing so they fill in the so called «holes» in the inefficient government social policy. They relieve the citizens of working age of the burden of domestic responsibilities, and thus create the necessary conditions for the economically active population (human capital) for their professional development and application of their knowledge and skills;
- family is one of the most important institutional environments for accumulating human capital. Mechanisms of family socialization lay the basis for labor and patriotic values as a precondition of dedicated and effective work during the life;
- family is a direct investor and coordinator of solutions in the field of education and professional training. Thanks to the efforts of a family, a great number of educational and social investments are carried out, intended to support the life of a person while obtaining their education and professional training. Accordingly, measures directed at preserving intact families (decreasing parent mortality, reducing the number of divorces) play a vital role in the accumulation of human capital;

- family – its needs, requirements and expectations – causes a powerful motivating effect on its working members, and results in the urgent need to develop and apply the professional skills for a better financial security of the family members. Such kind of productive labor, as a rule, is the source of the effect of human capital, which is found at all the levels of the economic system;
- migration has a no lesser significant influence on human capital. On the one hand, it increases the possibilities to apply the knowledge and professional skills as the capital, and on the other one – can be a significant threat, that leads to a significant decrease in the corresponding economic activity across the nation, and therefore deserves an unbiased versatile analysis;
- changes in the demographic reproduction make an impact on the age structure of the population, and the proportions of distribution of income and social welfare between different categories of people. This indirectly affects the evaluation of the national characteristics of human capital as an asset, the income from the use of which should contribute to the improvement of the quality of life of all layers of the society.

In order to achieve the set aim of research let's analyze the content and behavior of main demographic processes in Ukraine by clarifying their influence on the perspectives of accumulation and effectiveness of human capital usage. It is well known that the demographic processes are formed by the wide range of the demographic events. In their turn the demographic events to some extent are dependent of the demographic behavior of the population. The latter is conditioned by the social norms and settings inherent to specific society. In general one can differentiate between migration, matrimonial, reproductive (generative) (that regards giving birth to children) and the vital one connected with the attitude towards one's health and the health of the people from the nearest surrounding, and moreover the demographic behavior.

We may hardly doubt the authors' point [7], that, «...the large-scale depopulation in Ukraine and the worsening of the population qualitative characteristics (firstly people's health) allows to qualify the situation as the sharp demographic crisis». The indices of natural population loss are the highest in Ukraine comparing to other European countries. Since the USSR collapse the population of Ukraine has decreased by more than 6.3 mln people. This was invoked by the natural causes and by the essential emigration as well. And today we observe the situation is getting better a bit (firstly in the marriage-family dynamics, migration processes and to some extent in the fertility rate). But of course it is so insufficient that we aren't able to recognize that the current situation corresponds to the strategic priorities of Ukraine's development.

And if in 1990 the general fertility ratio to a very little degree exceeded the general mortality ratio, the statistic comparisons carried out by the 2011 results demonstrated the significant lag between two ratios (11.0 against 14.5 person per 1 thousand people). Starting from 2005, the depopulation in Ukraine acquired firm and threatening forms. Even today by the index of the average life expectancy (approximately it equals 68 years) Ukraine occupies the last ranks in the rating of European countries, especially by the duration of the male's lives – here the lag from the average index of the European countries equals 11 years. Almost 30% of all the Ukrainians' deaths is the sudden death (earlier the age of 65). This index is much lower in the EU countries. Within the age interval of 15–60 years the mortality of male Ukrainians is 3.5 times more and female Ukrainians 2.5 times higher, than in the EU countries. That concerns the age interval of 30–44 years the mortality of male Ukrainians is 5 times more and female Ukrainians more than 3 times higher than the indexes inherent the appropriate demographic process in the EU countries.

We have to pay attention also to the differences in the structure of mortality by the basic reasons in Ukraine and in the highly economically developed countries of the world. The Ukrainians are afraid of the consequences of the Chernobyl disaster and the cancer. The prognosis is unfavorable. But few ordinary people consider the true reasons of the majority of deaths. Thus, the major part of all the deaths is caused not by oncological diseases (13.4%), but by cardiovascular system diseases (66.3% in 2011). In spite of this the great part of the population keep on consuming alcoholic drinks and smoking, eating junk food and artificial food and neglecting all the important principles of a healthy lifestyle. The unhealthy lifestyle, harmful working conditions, overconsumption of alcoholic drinks and smoking all together cause the extremely high mortality in the age interval of maximum economic activity. This doubts the result of investing money into the development of knowledge, abilities and professional skills.

The fact that the perspectives of social and economic welfare of Ukraine depend greatly on the speed of reaction on the threat of deep and long-lasting demographic crisis doesn't need any additional groundings. Thus one of the basic ways of counteraction to rapid depopulation and aging of people is the activation of birth-rate. For instance, in 1940 in Ukraine the general mortality ratio – actually, as well as nowadays – equaled approximately 14 people per 1 thousand, at the same time the fertility ratio almost 5 times exceeded the current one (27.3 against 11.0 in 2011). It's difficult to disagree with the authors of [8], pointing out that in times of high mortality the high fertility has been and still is the main way to support and provide the population reproduction, and «...the society has been always promoting and facilitating this by its settings» [8, p. 131]. Though, nowadays in Ukraine such settings are losing their power more and more. On one hand, having a child is economically unprofitable and on another hand it is too careless because it is getting harder and harder to provide proper future to this child. The majority of Ukrainians with high intellect understand it because they have the standards to compare with. As a result the fertility rate remains the lowest.

Thus, in 2011 the appropriate aggregate ratio was equal to 1.46 child per woman, whereas for «...so called zero increase of the population with the given level of mortality it has to be 2.3 child per woman» [1, c. 10]. At the same time lately in Ukraine we may observe to some extent increase of reproductive activity. This is the consequence of predominantly of the new course of demographic policies which is grounded on the differentiated financial support of families in case the baby is born. The analysis of changes in allocation of the newborn babies by the sequence of birth allows to state the positive dynamics, because more babies are being born of the second, third and fourth sequence. So comparing to 2000, in 2011 the quantity of children of the second sequence grew by 60.3%, and of the third one – almost two times more. But these positive movements aren't able to provide the level of fertility that had been observed in years before Ukraine got its independence.

For a long time it has been a strong belief that fertility decrease as the phenomenon was directly connected solely with the economic difficulties arising in the families when every new child was being born. However, the notion that various obstacles are in the way to childbirth hasn't been proven by the statistic data. The low level of fertility that doesn't provide even simple replacement of generations is now observed in all economically developed countries. Therefore the reduction in fertility is found not only under the economic crisis but also under the conditions of economic growth. It is clear that the need of emotional satisfaction and pleasure from communication with children is the major driving motive of reproductive activity in new millennium. But if talk about developing countries it is rather important that such pleasure has to exceed the amount of despair coming when the parents

come to the point that they aren't able to guarantee their child the high quality education and strong health. The negative experience of interaction with underdeveloped social sphere and absence of feeling of self-security and the safety of her baby should be recognized to be the most important factor of ignoring the idea of the next pregnancy. In other words as it often happens the truth lies somewhere in the middle. Indeed, the basic motives of reproductive activity are of a psychological character, but the problem lies in the fact that social and economic obstacles frequently form strong negative emotional background – the pleasure from communication with children irresistibly is burdened with permanent frustration and psychological scars resulting from underdevelopment of the social sphere and the economic crisis. That's why the psychological and social as well as economic factors of impact on the reproductive behavior must be of high priority and be paid much attention to.

Warning signs of health deterioration, as well as the dramatic changes in the childbearing potential are the top reasons for poor birth rates in Ukraine. A lot of married couples have more important priorities, i.e. they want to continue their education, buy real estate, make a career, «see the world», etc. Moreover, they strive to give their children good education and material well-being, which is not an easy and fast thing in developing countries. Therefore, in order to boost the birth rates, the state, on the one hand, must carry out a justified information policy, and on the other hand – ensure the most favorable economic and social conditions. It is obvious that the decrease in birth rates is conditioned by the fact that the needs to have children, to be a mother and a parent often compete with the needs of first necessity, «... the simpler the needs, the lower the level of a family» [1, p. 11].

It's not a secret that today young families find themselves in extremely difficult socio-economic and socio-psychological conditions. The purchasing power of many families is rapidly falling. More than two-thirds of families with children are poverty stricken and live on the breadline; so many parents are forced to handle two or even three jobs, therefore losing every possibility of communicating with their descendants. This results in a drastic generation gap. And therefore, there are no prerequisites for the emergence of a sense of satisfaction and psychological discharge, which are the basic reproductive motives of today. On the contrary, «... the findings of psychologists claim that rudeness and aggression are very common for present-day families; more than two-thirds of the population are in a state of a protracted emotional and social stress, which leads to depressions, nervous breakdowns, alcohol abuse and drug addiction» [8, p. 204–205].

Thus, the current changes in the reproductive behavior in Ukraine are caused by a wide range of factors connected with both general social development, which alters the family values and attitudes, and socio-economic constraints, including the inefficiency of the system of outside-of-family-care that would have to provide meaningful and secure stay of a child in kindergartens and schools during the day; that is, during the time when a woman is not only involved in the system of social production, but primarily seeks to realize herself as a personality, making a career and acquiring the desired social status. Instead, Ukrainian women must choose between a career and motherhood. And as a rule they find the former a more attractive option. A modern Ukrainian woman finds it rather difficult to combine motherhood and productive participation in social production. Because of the poverty and poor condition of the majority of preschool establishments, economically active women more than ever before have a double burden of occupational employment and domestic responsibilities. In contrast, the developed countries show readiness to meet the demand for the pre-school services. In Ukraine, by contrast, one can feel the shortage of places in pre-school establishments: «... instead

of improving the quality of their services we can observe the total criminal destruction of social maintenance and education of children» [1, p. 18].

Equally important is the fact that the social status of a Mother is not attractive to women, especially the young ones. There is often a biased opinion about large families that shifts the public discourse from the motives to the causes of having a large family. Burdened by financial difficulties and household cares Ukrainian society no longer considers the idea of having many children as a reasonable strategy. A social portrait of a Mother is becoming less enthusiastic. She is seen as an exhausted lady, deprived of any social perspectives, which is the opposite of successful small families and child-free women, who are not burdened by family troubles, and have much better prospects of self-realization in a society.

Having studied the relationship between the dynamics of the fertility and the effectiveness of the processes in the sphere of human capital, we can't but elucidate the problem of feminization of poverty. As noted in [8], the so-called single-mother families (one-parent families, where the head of a family is a woman) form the layer in a society with one of the highest risks of poverty. The factors of poverty for single-mother families are low wages and insufficient amounts of private and public transfers designed to partially compensate for the lack of a second income [8, p. 30]. Low incomes of a breadwinner mother minimize the proportion of household income that can be reserved and focused on the education of her children or the development of her own professional skills. Among other things, it is worth mentioning that the children from one-parent families do not have equal access to quality education and health care, which has the negative impact on the productivity of human capital and once again shifts our attention to the necessity of introducing a well-balanced demographic policy (including the family one), for meeting the purposes of a national socio-economic development.

Migration is another important demographic process, which directly affects human capital. The magnitude of migration depends on a wide range of factors: economic, social (moving to get education, marry someone, etc.), ethnic and political, religious, military, environmental, etc. Speaking about Ukraine, we can't but say that the crisis not only led to a significant decline in fertility and a sharp rise in mortality rates but also intensified the migration issues, thereby causing a blocking effect on the efficiency of the formation and use of national human capital. There is no doubt that the abundance of labor migration is the warning signal, the so-called «red flag», that evidence about the pitiful socio-demographic situation in Ukraine and its impact on human capital. The most realistic estimate shows that more than 2 million people work abroad, of whom around 75% are illegal migrants [7, p. 14]. Therefore, speaking about foreign labor migration and its impact on human capital, special attention must be given to the following issues: outflow of economically active population (i.e. people work for foreign economies at minimum wages); deterioration of labor potential of Ukraine and reduction of the supply of skilled labor on the domestic market; lack of opportunities for professional development among the workers who after various injuries, being socially insecure and having poor health return home and become unwanted in the national system of industrial relations; large-scale destruction of families and depriving children of parental care.

The list of negative consequences could go on and on, but unfortunately, the majority of the analysts and commentators of current economic events consider them insignificant compared to the amounts of money transferred by migrants to Ukraine. One can feel the pride for these transfers as long as they are compared with foreign investments and range between 7% and 11% of GDP [7, p. 77]. At the same time everybody forgets that this is the way to

oblivion — the abyss of technological degradation, secondary importance and dependence, which is hardly ever possible to get out of under conditions of post-industrial economy.

On the other hand, great attention must be paid to the dynamics of aging of population that directly affects the effectiveness of processes in the field of human capital. On the whole, the aging of population is a naturally determined global process, a demographic sign and the result of civilization progress, the consequence of reduction of child-bearing activity and the reflection of the successes attained by humanity in lengthening of life-span. Aging of population determines the portrait of the developed society in the XXI century and, sharpening the range of problems of the demographic and economic loading, challenges all economically developed states of the world without any exception. This problem is also urgent for Ukraine, which is one of the 30 oldest states of the world according to the number of population at the age of 60 and older. But aging of population is characterized here by both original features and destructive consequences for the system of piling up and using of human capital. Really alarming is the fact that the demographic aging in Ukraine takes place not so much thanking to the success in lengthening of life-span, which according to European standards was and remains short, but as the result of catastrophic reduction of birth-rate on the background of worsening of reproductive health of citizens and their migration abroad. Moreover, the last one saps the nation's vitality of demographic potential twice: due to both direct current and perspective influence on the age-related structure of population. In fact, modern migrants are, first and foremost, capable of working persons of reproductive age, many of whom will give birth to their children not in Ukraine, but abroad.

There are no doubts that in the future the correlation of persons capable and non-capable of working will take even more threatening forms, that will put under a doubt the very possibility of detection of human capital effect in national scales.

Conclusions and recommendations for further research. The results of the study argue that the course of demographic processes in Ukraine forms substantial threats for the system of piling up and using of human capital. The signs of demographic crisis in Ukraine that challenges future socio-economic development are following: low birth-rate and high death rate; reduction of life-span, especially of men; extensive illegal working migration of economically active citizens, and, as a result, unceasing aging of population. All this increases the demographic burden on employees and the system of medical and social services, unbalances the labor and education market, and as a result it becomes rather difficult to see the effect of human capital on the national level. Accordingly, special emphasis must be given to the problem of the demographic crisis, which needs urgent resolution i.e. social investments must be increased and excessive stratification of the population must be overcome; social security in the workplace must become real and effective measures in terms of environmental protection must take place; fundamental rights and basic needs of citizens must be guaranteed.

LITERATURE

1. Population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social-transformational processes : [collective monograph]. — K.: ADEF-Ukraine, 2008. — 288 p.
2. Shultz T. Investment in Humane Capital. — N.Y.; L., 1971.
3. Becker G.S. Humane Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. — N.Y.; 1964.
4. Turou L. Future of Capitalism, 1996 / [electronic resource] / Access mode: <http://www.patriotica.ru/>
5. Grishnova O.A. Human capital: development in education and training / O.A. Grishnova. — K.: PLC «Znannia», 2001. — 254 p.

6. *Popov Ju.N.* Changing world and our interpretations of it / Ju.N. Popov // Labor and social relations. — 2009. — № 12. — p. 32–37.
7. Ukraine on the way to the fifteenth anniversary of the International conference on population and development: State of performing the program of actions of the ICPD during 1994–2009 : [analytical report]. — K.: «Den Pechaty», 2009. — 132 p.
8. Demography / under common the editors N.A. Volgina. — M.: Publish house RAGS, 2003. — 384 p.

REFERENCES

1. Nasedennia Ukrainy. Narodzhuvannist' v Ukraini u konteksti suspil'no-transformatsijnykh protsesiv [Population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social-transformational processes]. Kyiv: ADEF-Ukraina, 2008, 288 p. [in Ukrainian].
2. *Shultz T.* (1971) Investment in Human Capital. N.Y., L.
3. *Becker G.S.* (1964) Humane Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. N.Y.
4. *Turov L.* Budushhee kapitalizma [Future of Capitalism], 1996. Available at: <http://www.patriotica.ru/> [in Russian].
5. *Hrishnova O.A.* Liuds'kyj kapital: formuvannia v systemi osvity i profesijnoi pidhotovky [Human capital: forming in the system of education and professional training]. Kyiv: T-vo «Znannia», 2001, 254 p. [in Ukrainian].
6. *Popov Ju.N.* Izmenjajushhij mir i nashi predstavlenija o nem [Changing world and our interpretations of it]. Trud i social'nye otnoshenija — Labor and social relations, 2009. no 12, pp. 32–37 [in Russian].
7. Ukraina na shliakhu do p'iatnadtsiatoi richnytsi Mizhnarodnoi konferentsii z narodonaselennia ta rozvytku: Stan realizatsii Ukrainoiu Prohramy dij MKNR protiahom 1994–2009 rr. [Ukraine on the way to the fifteenth anniversary of the International conference on population and development: State of performing the program of actions of the ICPD during 1994–2009]. Kyiv: «Den' Pechaty», 2009, 132 p. [in Ukrainian].
8. Demografija [Demography] Pod obshh. red. N.A. Volgina. Moscow: RAGS, 2003, 384 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 14.01.2014

Д.П. Мельничук,

канд. екон. наук, доцент, докторант, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, Україна, 01032, м. Київ, бульвар Шевченка, 60
E-mail: meln_dp@mail.ru

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ХХІ СТОЛІТТІ: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ ТА ВПЛИВУ НА СФЕРУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Результативність процесів у сфері людського капіталу перебуває під впливом факторів, які, згідно з позицією автора, можна поєднати у три групи. До першої групи може бути віднесено ті з них, що чинять безпосередній вплив на саму людину. Фактори другої групи стосуватимуться процесу освіти та інвестиційної підтримки розвитку освітнього середовища, третьої — уособлюватимуть проблематику умов, які або сприяють функціонуванню знань та професійних навичок як дохідного економічного активу, або ні. Наведений у статті матеріал відображає зміст та характер впливу факторів першої групи, актуальність чого аргументується відсутністю наукових публікацій, присвячених закономірностям впливу демографічної ситуації на результативність процесів у сфері людського капіталу. В цілому, автор дійшов таких висновків:

людина — демографічний базис нагромадження (носій та власник) людського капіталу як економічного активу. Тривалість життя людини — важлива детермінанта сукупної економічної віддачі від вкладень у розвиток її знань, умінь та професійних навичок. Завчасна смерть обумовлює неефективність соціальних, у тому числі й демографічних, інвестицій, гальмує темпи соціально-економічного розвитку країни;

довге життя — запорука передачі знань, умінь та професійних навичок, які не піддаються формалізації, проте є надважливими складовими людського капіталу. Формування останніх не вимагає супутніх грошових витрат, а лише — продуктивної соціальної взаємодії різних поколінь в ході виробничої діяльності та в процесі суспільних, у тому числі й родинних, контактів;

сім'я — одне з найважливіших інституційних середовищ нагромадження людського капіталу. Механізмами сімейної соціалізації закладається базис системи трудових та патріотичних цінностей як передумови відданої та високопродуктивної праці протягом життя;

сім'я — безпосередній інвестор та координатор рішень у сфері освіти та професійної підготовки. Завдячуючи зусиллям сім'ї, здійснюються не лише освітні інвестиції, а й забезпечується широкий спектр інших соціальних інвестицій, призначених для підтримання життя людини під час здобуття нею освіти та професійної підготовки. Відповідно, заходи, спрямовані на збереження повних сімей (зниження батьківської смертності, зменшення кількості розлучень), відіграють непересічну роль у процесі нагромадження людського капіталу;

сім'я — її потреби, запити та сподівання — справляє потужний мотивуючий вплив на своїх працездатних членів, унаслідок чого виникає гостра потреба у розвитку професійних знань, а також у їх продуктивному застосуванні задля кращого матеріального забезпечення членів родини. Подібна результативна праця, як правило, і є джерелом ефекту людського капіталу, що виявляється на всіх рівнях економічної системи;

міграція населення — не менш значущий фактор впливу на сферу людського капіталу. З одного боку, вона розширює можливості для застосування знань та професійних умінь в якості капіталу, з другого — може становити суттєву загрозу, зумовлюючи небезпеку зменшення обсягів відповідного економічного активу у національних масштабах, а тому заслуговує на неупереджений різнобічний аналіз;

зміни у демографічному відтворенні спричиняють вплив на вікову структуру населення, а відтак, і на пропорції розподілу суспільного продукту між різними категоріями громадян. Це непрямно впливає і на оцінні характеристики національного людського капіталу як того активу, дохід від використання якого має сприяти покращенню якості життя усіх верств та прошарків населення.

Проведений аналіз засвідчив, що демографічна ситуація в Україні є кризовою, ознаками чого є низька народжуваність та зависока смертність, безпрецедентне зниження тривалості життя, особливо чоловіків, масштабна нелегальна трудова міграція економічно активних громадян за кордон, і, як наслідок, невпинне старіння населення. Відповідно, заслуговує на увагу проблематика рішучої протидії демографічній кризі, що передбачає нарощування соціальних інвестицій та подолання надмірного майнового розшарування населення, оновлення курсу сімейної політики, у тому числі її репродуктивно орієнтованої складової, розвиток системи пропаганди сімейних цінностей та продуктивних дітородних установок, зниження масштабів нелегальної зовнішньої трудової міграції, забезпечення соціальних гарантій у сфері праці та впровадження ефективних заходів щодо охорони навколишнього середовища.

Ключові слова: людський капітал, інвестиції, демографічна ситуація, демографічна поведінка, репродуктивні установки, народжуваність, міграція, сім'я.

Д.П. Мельничук,

канд. екон. наук, доцент, докторант, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, Україна, 01032, г. Київ, бульвар Шевченка, 60
E-mail: meln_dp@mail.ru

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В XXI СТОЛЕТИИ: ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ НА СФЕРУ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Результативность процессов в сфере человеческого капитала существенно зависит от влияния факторов, которые, согласно позиции автора, можно объединить в три группы. К первой группе могут быть отнесены непосредственно влияющие на самого человека. Факторы второй группы касаются образования и инвестиционной поддержки развития образовательной среды, третьей — проблематики условий, которые либо способствуют функционированию знаний и профессиональных навыков в качестве доходного экономического актива, либо нет.

Представленный в статье материал отображает содержание и характер влияния факторов первой группы, актуальность чего аргументируется отсутствием научных публикаций, освещающих закономерности влияния демографической ситуации на результативность процессов в сфере человеческого капитала. В целом, автор пришел к следующим выводам:

человек — демографический базис накопления (носитель и собственник) человеческого капитала как экономического актива. Продолжительность жизни человека — важная детерминанта совокупной экономической отдачи от вложений в развитие его знаний, умений и профессиональных навыков. Преждевременная смерть обуславливает неэффективность социальных, в том числе и демографических, инвестиций, замедляет темпы социально-экономического развития страны;

долгая жизнь — залог передачи знаний, умений и профессиональных навыков, которые не подлежат формализации, однако являются важными составляющими человеческого капитала. Формирование последних не требует сопутствующих денежных затрат, а лишь — продуктивного социального взаимодействия разных поколений в ходе производственной деятельности, а также в процессе общественных, в том числе и семейных, контактов;

семья — важнейшая институциональная среда накопления человеческого капитала. Механизмами семейной социализации закладываются основы системы трудовых и патриотических ценностей как предпосылки самоотверженного и высокопроизводительного труда в течение всей жизни;

семья — непосредственный инвестор и координатор решений в сфере образования и профессиональной подготовки. Благодаря усилиям семьи, осуществляются не только образовательные инвестиции, но и обеспечивается широкий спектр других социальных инвестиций, предназначенных для поддержания жизни человека во время получения образования и прохождения профессиональной подготовки. Соответственно, меры, направленные на сохранение полных семей (снижение родительской смертности, уменьшение количества разводов), играют важную роль в процессе накопления человеческого капитала;

семья — ее потребности, запросы и ожидания — оказывает мощное влияние на своих трудоспособных членов, вследствие чего возникает острая потребность в развитии профессиональных знаний, а также в их продуктивном использовании в целях лучшего материального обеспечения членов семьи. Подобный результативный труд, как правило, и является источником эффекта человеческого капитала, который проявляется на всех уровнях экономической системы;

миграция населения — не менее значимый фактор влияния на сферу человеческого капитала. С одной стороны, она расширяет возможности для применения знаний и профессиональных умений в качестве капитала, с другой — может представлять существенную угрозу, формируя опасность минимизации соответствующего экономического актива в национальных масштабах, а потому требует беспристрастного разностороннего анализа;

изменения в демографическом воспроизводстве влияют на возрастную структуру населения, а следовательно, и на пропорции распределения общественного продукта между различными категориями граждан. Это косвенно влияет и на оценочные характеристики национального человеческого капитала как того актива, доход от использования которого должен способствовать улучшению качества жизни всех слоев населения.

Проведенный анализ показал, что демографическая ситуация в Украине является кризисной, признаками чего выступает низкая рождаемость и высокая смертность, беспрецедентное снижение продолжительности жизни, особенно мужчин, масштабная нелегальная трудовая миграция экономически активного населения за границу, и, как следствие, стремительное старение населения. Соответственно, особое внимание должно уделяться проблематике решительного противодействия демографическому кризису, что предполагает наращивание социальных инвестиций и преодоление чрезмерного имущественного расслоения населения, обновление курса семейной политики, в том числе ее репродуктивно ориентированной составляющей, развитие системы пропаганды семейных ценностей и продуктивных детородных установок, сокращение масштабов нелегальной внешней трудовой миграции, обеспечение социальных гарантий в сфере труда и внедрение эффективных мер по охране окружающей среды.

Ключевые слова: человеческий капитал, инвестиции, демографическая ситуация, демографическое поведение, репродуктивные установки, рождаемость, миграция, семья.

УДК 314(474.5)+316.346.2-055.2(474.5)

V. STANKUNIENE,

Prof. Dr., leading researcher,
Lithuanian Social Research Centre, Vilnius, Lithuania,
Gostauto str. 11, LT-01108, Vilnius, Lithuania
E-mail: v.stankuniene@smf.vdu.lt

M. BAUBLYTE,

Researcher, Lithuanian Social Research Centre,
Vilnius, Lithuania,
Gostauto str. 11, LT-01108, Vilnius, Lithuania
E-mail: m.baublyte@smf.vdu.lt

SOCIODEMOGRAPHIC DIFFERENCES OF FERTILITY INTENTIONS IN LITHUANIA IN THE CONTEXT OF LOW FERTILITY AND ECONOMIC INSTABILITY

The article is devoted to investigate sociodemographic differences of fertility intentions in Lithuania within the context of lowering and low fertility and changing economic situation. To reveal the dynamics of fertility intentions the findings obtained from the several international and national surveys carried out in Lithuania over the last fifteen years have been used for the analysis.

Key words: fertility; fertility intentions; sociodemographic fertility differences, Lithuania.

Introduction and significance. During the last two decades the fertility pattern of Lithuania has been undergoing essential changes. In the early 1990s fertility in Lithuania started lowering and within a few years dropped drastically to the lowest low level. A consistent increase of fertility rates which has been observed since 2005 and which, to this day, does not allow Lithuania to escape the range of the low fertility, should be basically associated with the fertility postponement process. The fertility changes of Lithuania are most similar to those of the other Central and Eastern European countries which, in addition to the various specific factors – economic, social and transformational-period, were affected the strongest by the factors which in Western Europe had initiated the changes several decades earlier and which had been included into the theoretical framework of the second demographic transition explaining the mechanism of the new fertility pattern.

Childbearing attitudes are an important element of fertility change. Whether the childbearing attitudes are changing alongside the essentially changing socio-economic and cultural conditions and how this change occurs in different socio-demographic sub-populations, is an

© STANKUNIENE V., BAUBLYTE M. 2014

important question both at the theoretical and practical level, which could offer clarification of the current fertility situation. The research emphasises that disclosure of childbearing attitudes is highly instrumental in foreseeing further fertility changes and enables to assess the likely fertility level in the near and remote future, at least within the already examinable thirty-year period [10].

The fertility level and childbearing attitudes are concurrently affected by micro- and macro-factors which reflect not only the current condition, but reach back into the past and are related to the future. And the relationship also depends on the demographic regime and its change. As noted by Testa and Grilli [19], childbearing attitudes depend on the demographic regime and its typical fertility model, which is reflected in the childbearing preferences and behaviour of the cohorts: childbearing attitudes depend on the demographic regime at the time of the cohort's growth, which with the decreasing fertility acquires lower childbearing attitudes. This predetermines a smaller number of children in the subsequent cohorts. Thus socialization of a young cohort in the environment of progressively lowering number of children has a lowering effect on the childbearing attitudes and also on the behaviour [9].

Research of childbearing attitudes is also important since comparison of their indicators with the real facts, i.e. actual family size, supplies information on the (un)suitability of the contextual environment (at macro- and micro-levels) for realisation of the attitudes. A significant deviation of childbearing attitudes from the actual indicators of fertility behaviour signifies unfavourable conditions for families' aspiration to strive to childbearing goals and to have a planned number of children. This is an important message for the designers of family policy, who are drafting a family-friendly pronatal policy bringing it closer to the needs of different socio-demographic groups and substantiating the targeted fertility indicators and their likely shift.

This is one of the main reasons why as of late research of fertility attitudes and intentions has been given increasingly more emphasis. Questions on fertility attitudes and intentions have been included into the questionnaires of the major international comparative surveys on family and fertility of the last two decades: longitudinal *Generations and Gender Survey* (ongoing since the beginning of this century), *Population Policy Acceptance Study* (conducted in the beginning of 2000s). Information of such kind has also been accumulated within the framework of the European Value Study. Basing on the findings of the survey a number of works containing empirical as well as conceptual ideas have been published [5; 8; 16; 17; and others). Considerable attention has been attached to the assessment of the effect of fertility attitudes on the fertility level. Importance of such information for policy makers has been noted by numerous researchers of fertility and family policy [7; 10; 16; 15; 17; 18]).

However, a lot of rather controversial conclusions both on usefulness of the information concerning the quantities measurements of fertility attitudes and on formation of family policy have been voiced [17; 16; 14; 19; 4; 5; 11], more so that different researches have documented significant differences between the ideal, desired and actual number of children [5; 8; 12; 14].

In the countries which belonged to the former USSR research of fertility attitudes and differentiation thereof has an experience reaching far back into the past. The results of the surveys conducted as early as the 1960s and later years are summed up in the acknowledged works by Belova, Darskij, Bondarskaja [1; 2; 3], and others.

The article aims to investigate childbearing attitudes and intentions and their socio-demographic differences in Lithuania in the context of low fertility and the unstable economic situation.

Data and methods. For disclosure of changes in Lithuanian fertility intentions the research uses the data from the surveys conducted within the last fifteen years: international *Fertility and Family Survey* (initiated and coordinated by *United Nations Economic Commission for Europe, Population Activities Unit*; conducted in more than 20 countries; in Lithuania – in 1994–1995), first and second waves of *Generations and Gender Survey* (initiated and coordinated by *United Nations Economic Commission for Europe, Population Activities Unit*; conducted in Lithuania – in 2006 and 2009), *Population Policy Acceptance Study* (coordinated by Federal Institute for population Research, Wiesbaden, Germany; conducted in 14 countries; Lithuania – in 2001) and national survey *Needs of Family Policy* (2010). For the analysis the data of answers to identical questions on the desired and intended number of children and on fertility intentions within the next three years are used. For evaluation of changes on the intended number of children the data of the 1994–1995 and 2010 surveys and on the desired number of children, the 2001, 2006, 2009 and 2010 surveys have been used. A descriptive and logistic regression analysis has been applied for the appraisal of changes in sociodemographic fertility intentions.

Results. The findings of the surveys conducted around the last fifteen years (1994–2010) show that not only fertility has decreased in Lithuania but fertility intentions have been shifting towards decline, too. During the fifteen years since the mid-1990s the mean desired number of children among the 18–49 year-olds (both men and women) who already have and/or desire to have children has fallen from 2.09 (in 1994–1995) to 1.99 (in 2010), while among the total population of this age the change is from 1.84 to 1.81.

The number of children intended to have which at the turn of this century was still close to the replacement level, has fallen, within the decade, far below two children: among the 18–49 year-olds the mean number of children intended to have fallen from 1.91 in 2001 to 1.75 in 2010 (Fig. 1).

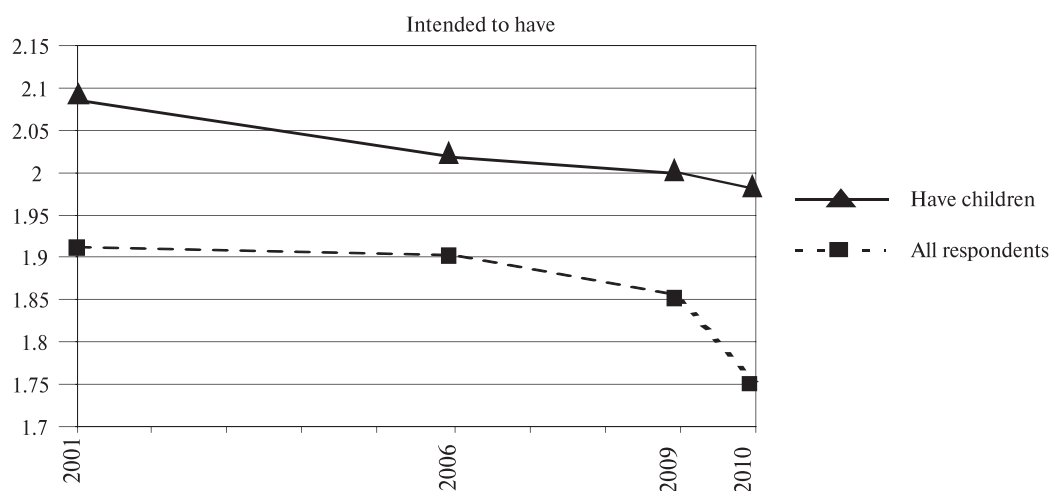

Fig. 1. Mean number of children intended to have. Respondents of 18–49 years old

Sources: *Generations and Gender Survey*: first wave – 2006, second wave – 2009; *Population Policy Acceptance Study* – 2001; *Needs of Family Policy* – 2010.

Table 1. Mean number of children intended to have. Men and women of 18–49 years old

Gender	2001	2006	2009	2010
A. Mean number of children intended to have (all respondents)				
Men	1.96	1.88	1.83	1.68
Women	1.87	1.91	1.87	1.81
Total	1.91	1.90	1.85	1.75
B. Mean number of children intended to have (respondents with children / want to have children)				
Men	2.16	2.04	2.01	1.99
Women	2.03	2.00	2.00	1.96
Total	2.09	2.02	2.00	1.98

Sources: Generations and Gender Survey: first wave – 2006, second wave – 2009; Population Policy Acceptance Study – 2001; Needs of Family Policy – 2010.

Differences between fertility intentions of men and women are considerable. Although the development trend of fertility intentions of men and women is similar, the rates and the change trajectory are considerably different: intended fertility rates of men which had been higher in 2001, were falling consistently and to a larger extent in over the period of 2001–2010 (2001, 2006, 2009 and 2010 survey data), whereas among women they were slowly moving, with slight fluctuations, towards decline and according to the data of the last survey (2010) are higher than those of men: for 18–49 years men the mean intended number of children has declined from 1.96 to 1.68, and for women – from 1.87 to 1.81 (Table 1).

The 2006, 2009 and 2010 survey data enable to make an analysis of the differences and changes in the fertility intentions, i.e. mean intended to have number of children, of different socio-demographic and socio-economic groups within the context of the unstable macroeconomic development.

The 2006 survey data reflected the fertility attitudes preconditioned by the economic upswing: feeling of economic stability and prosperity, hopes for making long-term plans favourable for family planning, whereas the 2009 data reflected a clash with a threat of economic recession, and the 2010 – actual negative consequences of the economic crisis at the national, family and individual levels.

A descriptive and logistic regression analysis performed shows correlation between fertility intentions and age, education, employment status and residence. With the change of the macro-economic situation the strength of the factors was also changing which resulted in different impact on the fertility intentions of various sociodemographic groups.

An evaluation of fertility intentions in the context of macroeconomic fluctuations has revealed an unmistakable reaction of the youngest men and women to economic difficulties: mean number of intended to have children of the men aged 20–29 years decreased from 1.97 in 2006 to 1.84 in 2009 and as low as to 1.67 in 2010, of women – correspondingly from 2.07 to 2.05 and even to 1.78 (Fig. 2).

The highest fertility intentions are observed among the men with university education. According to the 2006, 2009 and 2010 survey data fertility intentions of men with higher education are not affected even by economic fluctuations – they are steadily oriented to an average family of two children. Meanwhile the men with lower education who during the periods of economic instability usually face uncertainty on the labour market and in assuring

the family wellbeing, have lower fertility intentions, thus during economic downturn they favour an even smaller number of children (Fig. 3).

According to the 2006 data the indicators of fertility intentions among women with different education were actually equal (mean number of intended to have children – 1.92–1.93). During the period of economic downturn fertility intentions of women were also experiencing a shift toward decrease, but the variation depended on education: the fertility intentions of women with university and secondary education were decreasing, while those of lower than secondary educated even rose.

Findings on differentiation of fertility intentions by employment status confirm that men and women response to economic instability and unemployment differently, particularly in the societies with firm standards of traditional gender roles [6]. Fertility intentions of men who have a job are higher than of women, irrespective of the economic situation in the country. The personal factors which ensure their economic stability, employment and income from employment, are highly important in making childbearing plans. However, during hardship periods, these are adjusted significantly: the mean number of intended to have children of employed men was 1.93 in 2006, 1.75 in 2010 (Fig. 4). Vague prospects for the future make them be more cautious in planning a family. Meanwhile unemployed men have considerably smaller childbearing plans, irrespective of the overall macroeconomic situation: the findings of the Lithuanian survey evidence that for men losing a job is a factor of paramount importance which adjusts the fertility behaviour and intentions [13].

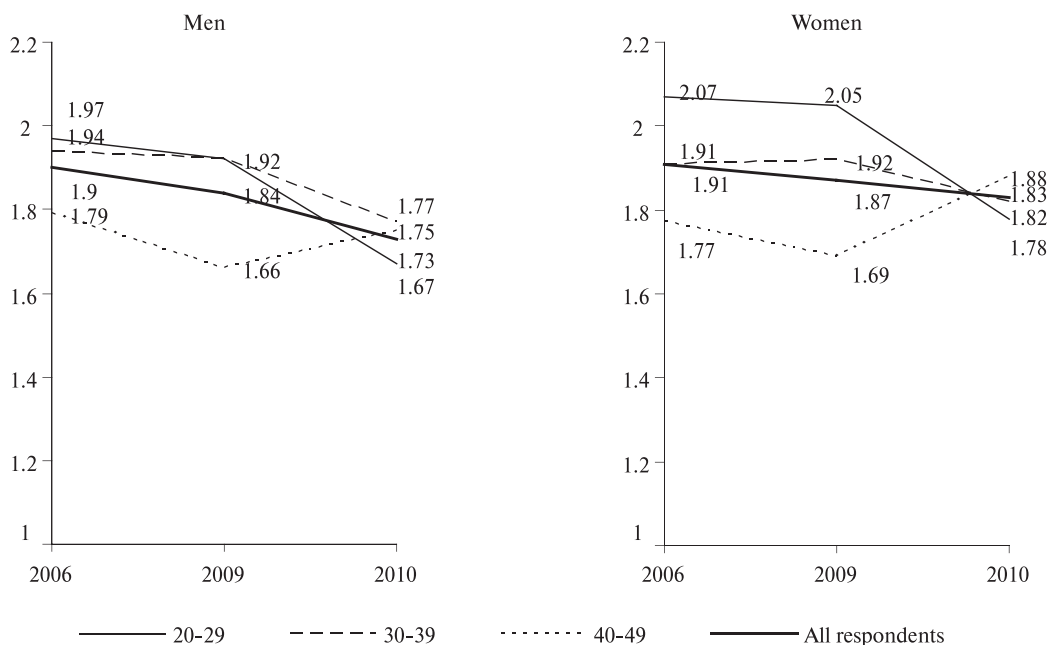

Fig. 2. Mean number of children intended to have by age of respondents

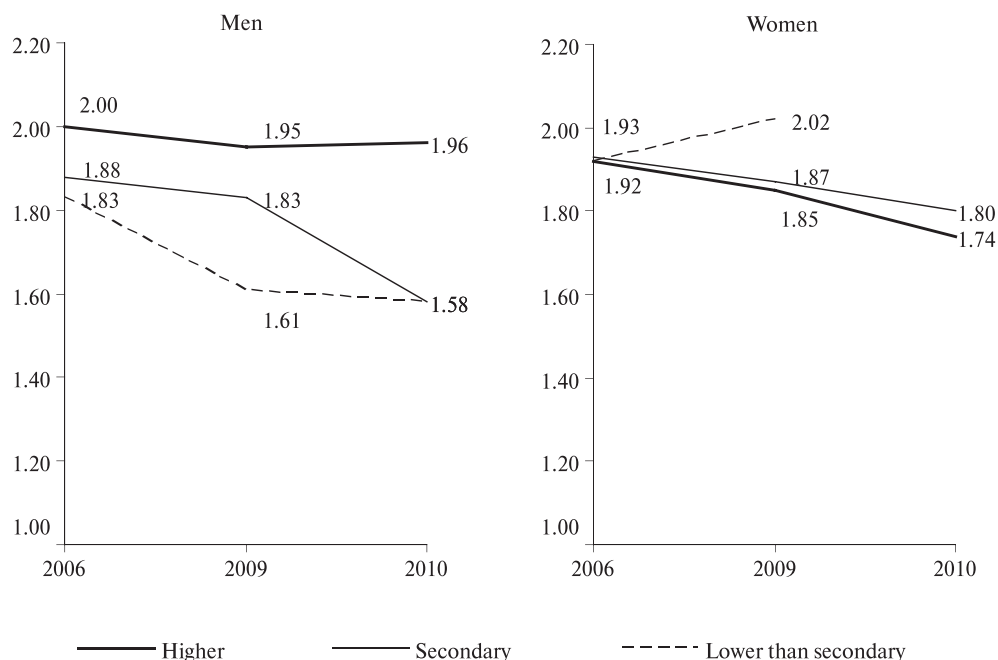

Fig. 3. Mean number of children intended to have by education level of respondents. Respondents of 20–49 years old

The fertility intentions of working women are lower than of men and are considerably less affected by the macroeconomic situation, and with the unemployed, they have a totally different model from that of men: first, they are considerably higher; second, even in the context of economic fluctuations they have a different trajectory of the change – oscillation with no expressed decrease trend.

The differences in fertility intentions by residence and changes thereof in the context of fluctuating economic development demonstrate, first, great dependence of intentions on the type of residence, its economic dynamism, the social infrastructure provided and a chance to ensure the children's and family wellbeing therein. Second, this reveals sub-populations by the type of residence affected the most severely by the recent economic instability. Vilnius, capital of Lithuania stands out, conspicuously, by the highest fertility intention indicators. The mean number of intended to have children both among men and women, according to the data of the surveys under analysis which provide information on the periods of economic upswing and downturn, is the largest in Vilnius and actually is on replacement level – 2.02–2.19 (Fig. 5). Even during the years of the most intensive economic decline the indicator equalled 2 in Vilnius. In all other residential areas fertility intentions of both men and women were much lower and besides, during the economic recession they were subject to a much stronger adjustment.

An analysis of logistic regression was performed in order to distance away from the structural changes and to appraise the factors which may encourage 20–39 years men and women with no children for intention of having two or more children.

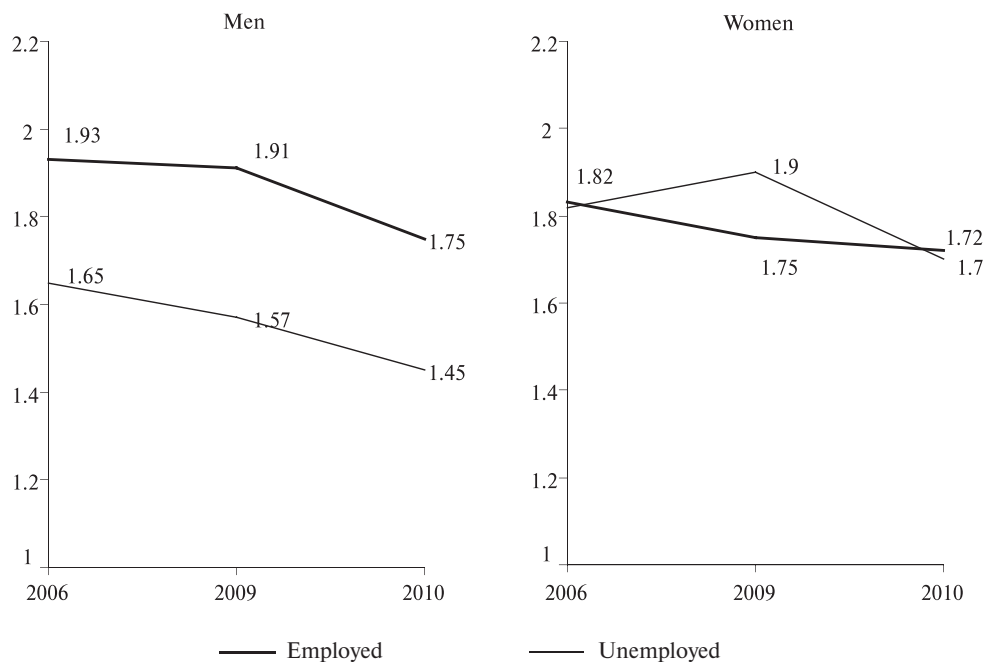

Fig. 4. Mean number of children intended to have by employment status of respondents. Respondents of 20–49 years old

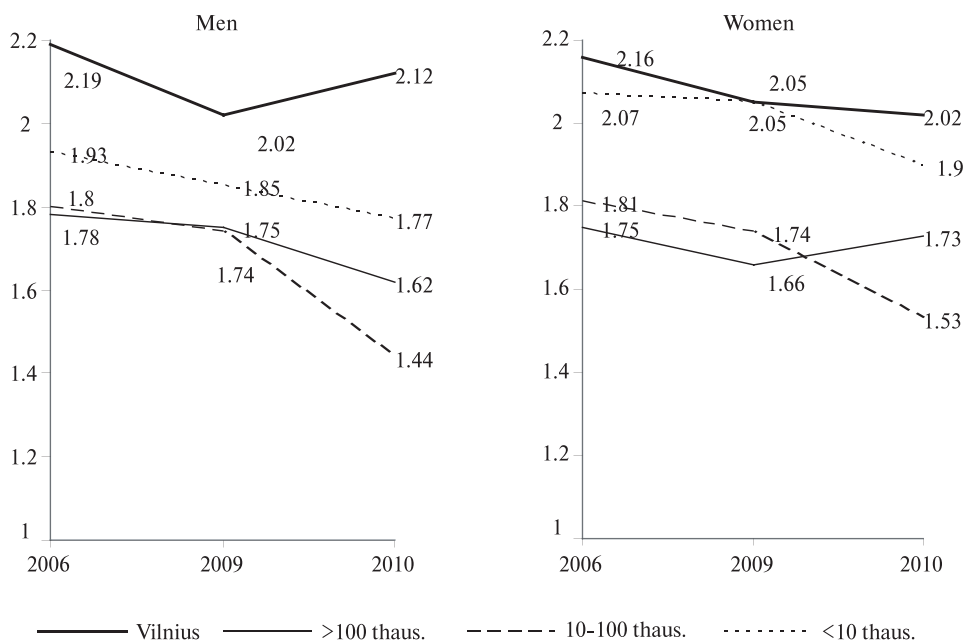

Fig. 5. Mean number of children intended to have by residence. Respondents of 20–49 years old

The analysis of logistic regression revealed a considerably large difference of impact factors on fertility intentions by gender (Table 2). The intentions of men with no children to have two and more children are much more susceptible to economic factors than of women and this is most evident during the period of economic downturn.

Table 2. Factors of intentions to have two children. 20–39 years old childless respondents

Factors	Odds ratio Exp(B)			
	2006		2009	
	Men	Women	Men	Women
Age				
20–24	1	1	1	1
25–29	0,536**	0,761	0,572*	0,428**
30–34	0,205***	0,202***	0,267***	0,133***
35–39	0,070***	0,045***	0,063***	0,042***
Marital status				
Married	1	1	1	1
Cohabitation	0.416**	0.351**	0.787	1.025
Other1	0.455**	0.321***	0.442*	0.656
Education				
Higher	1	1	1	1
Secondary	1.036	0.819	1.314	0.537**
Lower than secondary	0.676	1.208	0.415**	0.369
Residence				
>10 000	1	1	1	1
10 001–100 000	1.032	0.603	0.775	0.892
100 001–500 000	1.182	0.958	0.616*	0.792
Vilnius	3.733***	5.356***	1.892*	2.278*
Dwelling				
Have 1 room	1	1	1	1
Have 2 rooms	0.917	0.815	1.373	1.080
Have 3 rooms	1.231	0.862	1.643	1.206
Have 4 and more rooms	1.755	1.167	1.299	0.995
Estimations of household's total monthly income: is household able to make ends meet				
Very easily + easily	0.879	0.836	1.892	1.503
Fairly easily	1.327	0.604	2.541***	1.133
With some difficulty	1.164	0.476*	1.529	1.292
With great difficulty + with difficulty	1	1	1	1

Factors	Odds ratio Exp(B)			
	2006		2009	
	Men	Women	Men	Women
What other people might think about your having a/another child during the next three years¹				
Everyone thinks that you should have children	1.543*	1.491	1.228	2.037*
Neither should or should not have	1	1	1	1
Everyone thinks that you should not have children	0.794	1.358	0.624*	1.310

Significance level: * 5 (per 100), ** 1 (per 100) ir *** 1 (per 1000).

¹ Integrated factor. Statements about what other people might think about your having a/another child during the next three years:

a. Most of your friends think that you should have a/another child

b. Your parents think that you should have a/another child

c. Most of your relatives think that you should have a/another child

Possible answers: strongly agree; agree; neither agree nor disagree; disagree; strongly disagree;

Everyone thinks that you should have children: a, b, c = (strongly agree+agree)

Everyone thinks that you should not have children: a, b, c = (disagree+strongly disagree)

Neither should or should not be: all other combinations of a, b, c.

During an economic downturn an evident dependence of childless men's intentions to have more than one child on the economic wellbeing of the family is revealed. The ones with the income enabling comfortable living in comparison with the ones who state that the income permits them just basic living or hard living, during the 2009 survey expressed an intention to have two and more children twice and a half times more frequently. Also, among these men became evident dependence of their intention to have more than one child on their residence. During the economic upswing (2006) the men residing in Vilnius were singled out much more frequently (nearly four times, and with a high level of reliability) by the intention to have more than two children. Although during the years of decline (2009) these intentions were voiced less frequently, nevertheless, the difference by residence remained significant.

Within the context of economic fluctuation the correlation of fertility intentions of men with no children and education was changing importantly. During the economic upswing (2006), correlation of fertility intentions of men with no children to have more than one child and education was not observed, while during recession (2009), among lower-educated such intentions were recorded steadily and were significantly lower (more than twice lower than among university graduates).

Among the women who do not have children yet, a strong and consistent correlation between fertility intentions to have more than one child and residence has been observed. According to the 2006 survey, the residents of Vilnius, to compare with village and small town residents stated more than five times more frequently an intention to have two and more children, and in 2009 – more than twice more frequently.

During economic downturn (2009), observed fertility intentions of secondary-educated women with no children to have two and more children were twice as low as those of women with university education.

A short-term fertility intention (three years) analysis has shown a small number of firmly determined to have a child within the next three years. Such intentions were expressed slightly more frequently by the women aged 25–39 years. During economic decline such intentions became even more infrequent. In 2009, only 13–15 per cent of 25–39 year-old women stated a firm (definitely yes) intention to have children within the next three years.

A high portion of respondents express uncertainty (answers probably yes, probably no) about having children within the next three years, and during the recession period this portion increased even more.

The analysis of logistic regression performed has revealed the greatest correlation of the fertility intentions to have children within the next three years with age and education. Men and women with higher education express much more positive short-term fertility intentions than the respondents with other educational background. A worsened macroeconomic situation increases the differences of fertility intentions by education even more: the gap between the university-educated from the lower-educated by the positive short-term fertility intentions becomes wider still.

Conclusions. Within the last twenty years, a greatly lowered and persisting low fertility in Lithuania has been accompanied by declining fertility intentions, which already are well below the replacement level and are strongly differentiated by socio-demographic groups. Bearing in mind the fact that the actual number of children is usually much smaller than the intended one, positive fertility changes are hardly to be expected in the future. Besides, high sensitivity of fertility intentions to fluctuations of economic development that has been revealed, increases considerably differentiation of the intentions and during economic decline is most severely felt among the socially vulnerable groups. By fertility intentions, subpopulations with a lower and strongly economic fluctuation-susceptible level are low-educated men, unemployed men and village and small town residents. Childbearing intentions of men living in the capital are high and remain practically stable within the context of macroeconomic fluctuations. Differences of women fertility intentions by sociodemographic groups are smaller and their reaction to macro-economic changes is rather controversial.

This study was funded by a grant (No. VPI-3.1-SMM-07-K-02-067) from the Research Council of Lithuania.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белова В.А. (1975). Число детей в семье. Москва.
2. Белова В.А., Бондарская Г.А., Вишневецкий А.Г., Дарский Л.А., Сифман Р.И. (1977). Сколько детей будет в советской семье (результаты обследования). Москва: Статистика.
3. Белова В.А., Дарский Л.А. (1972). Статистика мнений в изучении рождаемости. Москва.
4. Berrington A. (2004). Perpetual postpones? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behaviour. *Population Trends* 117.
5. Goldstein J., Lutz W., Testa M.R. (2003). The Emergence of Sub Replacement Family Size Ideals in Europe. *European Demographic Research papers* 2.
6. Kreyenfeld M. (2005). Economic uncertainty and fertility postponement. Evidence from German panel data. MPIDR Working paper WP 2005-034.
7. Letablier M.-T. Thevenon O. (2009). Trends in fertility and the effectiveness of policies for the realisation of family projects. The Cost of Raising Children and the Effectiveness of Policies to Support Parenthood in European Countries: A Literature Review. European Commission.
8. Liefbroer A.C. (2009) Changes in fertility size intentions across young adulthood: a life-course perspective. *European Journal of Population*. 25(4).
9. Lutz W., Skirbekk V., Testa M.R. (2006). The low fertility trap hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2006.
10. Miller W.B. (2011). Differences between fertility desires and intentions: implications for theory, research and policy. *Reproductive decision-making*. Vienna Yearbook of Population Research. Vol. 9.
11. Morgan S.P. (2001). Should fertility intentions inform fertility forecasts? The Direction of Fertility in the United States.

12. Noack T., Ostby L. (2002). *Free to Choose – but Unable to Stick to It. Dynamics of Fertility and Partnership in Europe 2*. New York, Geneva: United Nations.
13. Phaile A., Solaz A. (2012). The influence of employment uncertainty on childbearing in France: A tempo or quantum effect? *Demographic Research*. Vol. 26/1.
14. Philipov D., Thevenon O., Klobas J., Bernardi L., Liefbroer A. (2009). Reproductive decision-making in a macro-micro perspective (REPRO): State-of-the-art review. *European Demographic Research Papers* 1.
15. Rossier C., Brachet S., Salles A. (2011). Family policies, norms about gender roles and fertility decisions in France and Germany. *Reproductive decision-making. Vienna Yearbook of Population Research*. Vol. 9.
16. Sobotka T. (2011). Reproductive decision-making in a macro-micro perspective (REPRO): Synthesis and Policy Implications. *European Demographic Research Papers* 1.
17. Testa M.R. (2012). Family size in Europe: Evidence from the 2011 Eurobarometer Survey. *European Demographic Research Papers*. No 2. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.
18. Testa M.R., Sobotka T., Morgan P. S. (2011). Reproductive decision-making: towards improved theoretical, methodological and empirical approaches. *Reproductive decision-making. Vienna Yearbook of Population Research*. Vol. 9.
19. Testa M.R., Grilli L. (2009). The effects of childbearing regional contexts on ideal family size in Europe: A multilevel analysis. *European Demographic Research Paper*. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.

REFERENCES

1. Belova V.A. (1975). *Chislo detei v semie*. [The number of children in family]. Moscow: Statistika [in Russian].
2. Belova V.A., Bondarskaya G.A., Vishnevsky A.G., Darsky L.E. & Sifman R.I. (1977). *Skolko detei budet v sovetskoi semie (rezultaty obsledovaniia)*. [How many children will be in the Soviet family (survey results)]. Moscow: Statistika [in Russian].
3. Belova V.A. & Darsky L.E. (1972). *Statistika mnenii v izuchenii rozhdaemosti*. [Statistics of opinions in the study of fertility]. Moscow: Statistika [in Russian].
4. Berrington A. (2004). Perpetual postpones? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behaviour. *Population Trends* 117.
5. Goldstein J., Lutz W., Testa M. R. (2003). The Emergence of Sub Replacement Family Size Ideals in Europe. *European Demographic Research papers* 2.
6. Kreyenfeld M. (2005). Economic uncertainty and fertility postponement. Evidence from German panel data. MPIDR Working paper WP 2005-034.
7. Letablier M.-T. Thevenon O. (2009). Trends in fertility and the effectiveness of policies for the realisation of family projects. *The Cost of Raising Children and the Effectiveness of Policies to Support Parenthood in European Countries: A Literature Review*. European Commission.
8. Liefbroer A.C. (2009) Changes in fertility size intentions across young adulthood: a life-course perspective. *European Journal of Population*. 25(4).
9. Lutz W., Skirbekk V., Testa M.R. (2006). The low fertility trap hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2006.
10. Miller W. B. (2011). Differences between fertility desires and intentions: implications for theory, research and policy. *Reproductive decision-making. Vienna Yearbook of Population Research*. Vol. 9.
11. Morgan S. P. (2001). Should fertility intentions inform fertility forecasts? *The Direction of Fertility in the United States*.
12. Noack T., Ostby L. (2002). *Free to Choose – but Unable to Stick to It. Dynamics of Fertility and Partnership in Europe 2*. New York, Geneva: United Nations.
13. Phaile A., Solaz A. (2012). The influence of employment uncertainty on childbearing in France: A tempo or quantum effect? *Demographic Research*. Vol. 26/1.
14. Philipov D., Thevenon O., Klobas J., Bernardi L., Liefbroer A. (2009). Reproductive decision-making in a macro-micro perspective (REPRO): State-of-the-art review. *European Demographic Research Papers* 1.

15. *Rossier C., Brachet S., Salles A.* (2011). Family policies, norms about gender roles and fertility decisions in France and Germany. Reproductive decision-making. Vienna Yearbook of Population Research. Vol. 9.
16. *Sobotka T.* (2011). Reproductive decision-making in a macro-micro perspective (REPRO): Synthesis and Policy Implications. European Demographic Research Papers 1.
17. *Testa M. R.* (2012). Family size in Europe: Evidence from the 2011 Eurobarometer Survey. European Demographic Research Papers. No 2. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.
18. *Testa M. R., Sobotka T., Morgan P. S.* (2011). Reproductive decision-making: towards improved theoretical, methodological and empirical approaches. Reproductive decision-making. Vienna Yearbook of Population Research. Vol. 9.
19. *Testa M.R., Grilli L.* (2009). The effects of childbearing regional contexts on ideal family size in Europe: A multilevel analysis. European Demographic Research Paper. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.12.2014.

В.В. Станкунене,

проф. д-р, провідний науковий співробітник, Центр соціальних досліджень Литви,
вул. А. Гоштауто 11, ЛТ-01108, Вільнюс, Литва
E-mail: v.stankuniene@smf.vdu.lt

М.А. Баублите,

науковий співробітник, Центр соціальних досліджень Литви,
вул. А. Гоштауто 11, ЛТ-01108, Вільнюс, Литва
E-mail: m.baublyte@smf.vdu.lt

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ВІДМІННОСТІ РЕПРОДУКТИВНИХ УСТАНОВОК В ЛИТВІ В УМОВАХ НИЗЬКОЇ НАРОДЖУВАНОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

За останні двадцять років значне зниження і збереження низької народжуваності в Литві супроводжується і зниженням репродуктивних установок. Бажана і очікувана кількість дітей знизилася набагато нижче рівня, необхідного для простого відтворення населення. Репродуктивні установки сильно, а в умовах економічного спаду ще в більших розмірах, розрізняються за соціально-демографічними групами населення (за віком, освітою, зайнятістю, місцем проживання). Особливо низькими показниками очікуваної кількості дітей виділяються чоловіки з низькою освітою, безробітні, які живуть на селі і в малих містах.

Ключові слова: народжуваність, репродуктивні установки, соціально-демографічні відмінності народжуваності, Литва.

В.В. Станкунене,

проф., д-р, ведущий научный сотрудник, Центр социальных исследований Литвы,
ул. А. Гоштауто 11, ЛТ-01108, Вильнюс, Литва
E-mail: v.stankuniene@smf.vdu.lt

М.А. Баублите,

научный сотрудник, Центр социальных исследований Литвы,
ул. А. Гоштауто 11, ЛТ-01108, Вильнюс, Литва
E-mail: m.baublyte@smf.vdu.lt

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ РЕПРОДУКТИВНЫХ УСТАНОВОК В ЛИТВЕ В УСЛОВИЯХ НИЗКОЙ РОЖДАЕМОСТИ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

За последние двадцать лет значительное снижение и сохранение низкой рождаемости в Литве сопровождается и снижением репродуктивных установок. Желаемое и ожидаемое число детей упало гораздо ниже уровня, нужного для простого воспроизводства населения. Репродуктивные

установки сильно, а в условиях экономического спада ещё в больших размерах, различаются по социально-демографическим группам населения (по возрасту, образованию, занятости, месту жительства). Особенно низкими показателями ожидаемого числа детей выделяются мужчины с низким образованием, безработные, живущие на селе и в малых городах.

Ключевые слова: *рождаемость, репродуктивные установки, социально-демографические различия рождаемости, Литва.*

V. Stankuniene,

Prof. Dr., leading researcher, Lithuanian Social Research Centre,
Vilnius, Lithuania, Gostauto str. 11, LT-01108, Vilnius, Lithuania

E-mail: v.stankuniene@smf.vdu.lt

M. Baublyte,

Researcher, Lithuanian Social Research Centre,
Vilnius, Lithuania,

Lithuanian Social Research Centre, Vilnius, Lithuania

Gostauto str. 11, LT-01108, Vilnius, Lithuania

E-mail: m.baublyte@smf.vdu.lt

SOCIODEMOGRAPHIC DIFFERENCES OF FERTILITY INTENTIONS IN LITHUANIA IN THE CONTEXT OF LOW FERTILITY AND ECONOMIC INSTABILITY

The research aims to investigate sociodemographic differences of fertility intentions in Lithuania within the context of lowering and low fertility and changing economic situation. To reveal the dynamics of fertility intentions the findings obtained from the surveys carried out in Lithuania over the last fifteen years: international longitudinal Generations and Gender Surveys (two waves in Lithuania conducted in 2006 and 2009), international Fertility and Family Surveys (in Lithuania conducted in 1994-1995), international Population Policy Acceptance Study (in Lithuania conducted in 2001) and the national survey Needs of Family Policy (conducted in 2010) have been used for the analysis.

Within the last twenty years, a greatly lowered and persisting low fertility in Lithuania has been accompanied by changes in fertility intentions as well. The results of descriptive analysis in assessing the attitudes on the number of children desired and intended to have and in estimating the likelihood of plans for an (other) child within the next three years show that over the last fifteen years not only the fertility rates in Lithuania have dropped significantly, but also have been going down fertility intentions (desired and intended number of children), which have fallen well below the replacement level. However within the context of the overall downturn of fertility intentions, the changes in different sociodemographic groups (by age, education, employment status, residence) have been occurring in different ways. By fertility intentions, subpopulations with a lower and strongly economic fluctuation-susceptible level are revealed, which include low-educated men, unemployed men and village and small town residents. Childbearing intentions of men living in the capital are high (on replacement level) and remain practically stable within the context of macroeconomic fluctuations. Differences of women fertility intentions by sociodemographic groups are smaller and their reaction to macro-economic changes is rather controversial. The analysis of logistic regression performed has revealed the greatest correlation of the fertility intentions to have children with age and residence. Men and women living in capital city express much higher fertility intentions than the respondents in other residences. The greatest sociodemographic differences are seen in short-term (during the next three years) fertility intentions which are quick to respond to the macro economic situation.

Keywords: *fertility; fertility intentions; sociodemographic fertility differences, Lithuania.*

УДК 314.303.(477)

О.В. ПОЗНЯК,

канд. екон. наук., старш. наук. співроб., зав. від.
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

П.Є. ШЕВЧУК,

канд. екон. наук., старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ ДО 2060 РОКУ

З урахуванням новітніх змін у режимі відтворення населення України уточнено прогностичні гіпотези щодо народжуваності та смертності. Розроблено методичні підходи до прогнозування міграційних процесів та гіпотези їх майбутнього розвитку. Проаналізовано майбутню динаміку міграційних показників. Обчислено основні параметри майбутньої вікової структури населення України.

Ключові слова: демографічний прогноз, народжуваність, смертність, тривалість життя, міграція населення, демо економічне навантаження.

Постановка проблеми. Скорочення чисельності населення України та демографічне старіння на тлі зростання чисельності населення всього світу породжують інтерес українського суспільства до сучасних проблем демографічного розвитку та його перспектив. Оскільки попередня робота [1] з цієї тематики опублікована ще в 2006 р., після якого відбулися доволі значні зміни в країні, це вимагає скорегувати представлені тоді гіпотези. Тому публікація обґрунтування гіпотез демографічного прогнозу [2] із аналізом окремих результатів є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська демографічна наука має давні традиції прогнозування, детальний огляд яких можна знайти в уже згаданій монографії [1, с. 31–42]. Наведемо лише ті, прогностичний період яких сягає теперішнього часу.

Прогноз тривалості життя за регіонами України, який розробила Е.М. Лібанова (Е.М. Libanova) [3, с. 75–77], зосереджений на ймовірних змінах у режимі смертності населення регіонів України. Референтні території було обрано на основі подібності динаміки повікових і структурних (за причинами смерті) показників смертності. Якби темпи зниження смертності населення регіонів України відповідали темпам, що спостерігалися в референтних країнах у 1960-х та 1970-х роках, то в 2010–2015 рр.

© ПОЗНЯК О.В., ШЕВЧУК П.Є., 2014

середня очікувана тривалість життя при народженні в різних регіонах України складала б 71–73 роки для чоловіків та 79–80 років — для жінок. Натомість наразі максимальні значення цього показника для чоловіків ледве сягають 70 років, а жінок — незначно перевищують 78 років.

Прогноз С.І. Пирожкова (S.I. Pirozhkov) [4, с. 139–141] представлений трьома сценаріями. Успіхи спроб державного регулювання рівня народжуваності в середині 1980-х років, що призвели до зростання народжуваності в умовних поколіннях, а також обмеження споживання алкогольних напоїв наприкінці того ж десятиліття, що стало однією з причин різкого зниження смертності, сформували надзвичайно оптимістичні очікування при розробці прогнозних гіпотез. В результаті цього загальна чисельність населення України на перспективу була переоцінена.

Наприкінці ХХ ст. колектив авторів під керівництвом В. С. Стешенко (V.S. Steshenko) [5] розробив середньостроковий демографічний прогноз за типом поселення. На жаль, базовим роком (за який були в наявності фактичні дані) в цьому прогнозі є 1999 р., дуже віддалений від попереднього перепису. Тому неточність чисельності населення містилася вже у вихідних даних і на початок 1999 р. складала 0,6% внаслідок уточнення даних за міжпереписний період. Така розбіжність не могла не позначитися на результатах прогнозу, проте загальна чисельність, згідно з середнім варіантом, ще й досі є доволі близькою до тої, що фактично спостерігається. Якщо розглянути прогнозні гіпотези, не залежні від чисельності та структури населення, слід зазначити, що «песимістичний» варіант прогнозу показника сумарної народжуваності дуже близький до фактичних даних для сільського населення. Фактичні показники міського населення цілком укладаються в «виделку», передбачену варіантами прогнозу. Різке зростання середньої тривалості життя, що відбулося після 2008 р., передбачити не вдалося [5, с. 27].

За довгостроковим демографічним прогнозом, який розрахував інший колектив авторів [6] у 1999 р., передбачалося чотири сценарії народжуваності, два — смертності та три сценарії міграції населення. Він виявився надто оптимістичним стосовно народжуваності. Зокрема, показник сумарної народжуваності навіть за найнижчим сценарієм є на 5% вищим за наявні тепер фактичні дані. Прогноз середньої очікуваної тривалості життя, принаймні для наведеного у статті 2010 р., взагалі виявився точним, а саме: оптимістичний сценарій для жінок. Для чоловіків фактичне значення цього ж року потрапило у «виделку» між двома сценаріями.

Вже після обробки результатів Першого Всеукраїнського перепису 2001 р. А.І. Стефановський (A.I. Stefanovskyy) і О.П. Рудницький (O.P. Rudnysky) [7] розробляли прогноз за трьома сценаріями. На жаль, результати прогнозу представлено лише за одним із сценаріїв, і вся увага приділяється кінцю прогнозного періоду — 2050 р. Тому верифікувати прогнозні гіпотези на сучасних доступних даних не є можливим.

У 2006 р. було опубліковано багатоваріантний демографічний прогноз [1] із шести сценаріїв за кожним із компонентів, які комбінувалися в 20 варіантів прогнозу чисельності та статеві-вікової структури населення. Нині уже можна відмітити, що рівень народжуваності і тривалості життя було недооцінено. Тому загальна чисельність населення, згідно з найвищим варіантом цього прогнозу, станом на початок 2013 р. виявилася на 0,8% менше, ніж за даними поточної статистики.

Слід зазначити, що недооцінка потенціалу зростання народжуваності та зниження смертності властива для всіх прогнозів, які розробляли в першому десятилітті

XXI ст. і зумовлена наднизьким його рівнем, що тоді спостерігався. Так, у 2007 р. в Бюро перепису населення США було розроблено демографічний прогноз по країнах світу, в т.ч. й Україні [8]. Станом на середину 2012 р. чисельність населення теж виявилася менше поточної оцінки на 1,2%.

Недооцінили уповільнення темпів скорочення людності населення України і фахівці ООН. Завдяки тому, що вони регулярно (кожні два роки) переглядають свої оцінки, підчас кількох останніх переглядів вони уточнювалися щоразу в бік збільшення [9].

Постановка мети і завдань:

- Розробити багатоваріантний демографічний прогноз для України до 2060 р.
- Обґрунтувати числові параметри прогнозних гіпотез із огляду на особливості демографічного розвитку України, загальні тенденції та зрушення останніх років.
- Розглянути можливі сценарії динаміки основних демографічних процесів у середньо- та довгостроковій перспективі.

Новизна. Порівняно з прогнозом перегляду 2006 р., змінено методику пересування вікових груп, а саме — замість коефіцієнта пересування [1, с. 13–14] вживається метод розподілу очікуваних чисел померлих за роком народження (когортаю). Відповідно такий підхід дає змогу коректно враховувати смертність мігрантів згідно з напрямом міграцій, а саме — «вибулі» не підпадають під ризик смерті на території, з якої вибувають. При розробці гіпотез прогнозу міграцій враховано результати оцінок інтенсивності переходу тимчасової трудової міграції українських громадян у постійну форму. Оцінка статевовікової структури прибулих з-за меж колишнього СРСР спирається не лише на дані Держстату України, й на інформацію з інших джерел. Також при розробці прогнозних гіпотез ураховано дані обстежень 2008 та 2009 рр. про дітородні орієнтації населення, які, вочевидь, не були доступні в 2006 р. [10 та 11], а також поточні статистичні дані про народжуваність і смертність у 2006–2012 рр. Обчислено демоекономічне навантаження згідно зі зміною віку виходу на пенсію для жінок, що було запроваджено в Україні з жовтня 2011 р. Горизонт прогнозування подовжено до 2060 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Народжуваність. В останні три десятиліття відбулися значні зміни в соціально-економічному житті населення України, які не могли не позначитися на їх репродуктивній поведінці.

З огляду на темпи приросту середнього віку матері у країнах Європи, можна впевнено сказати, що процес старіння материнства в Україні не завершився і ще триватиме не менше 10 років. Відкладання народження дитини на старший вік у частині випадків може призвести до остаточної відмови від народження дитини взагалі (або дитини більш високих черговостей), що зумовить певні втрати вичерпаної плідності в реальних поколіннях. Якщо зважити на те, що зростання інтенсивності дітонародження відбувається у вікових групах 30–39 років, враховуючи відносну численність поколінь 1980-х років народження, структурний фактор найближчі кілька років буде сприятливим. Після чого вплив структурних змін у віковій структурі репродуктивного контингенту жінок різко погіршуватиметься.

Результати вибірових соціально-демографічних обстежень населення «Сім'я і діти», які проводилися в квітні 2008 та 2009 рр. [10, с. 121] та [11, с. 131], свідчать, що українські жінки продовжують бути орієнтованими на дводітну сім'ю (середня бажана кількість дітей 2,0–2,1), хоча планують народити дещо меншу кількість 1,75–1,80 дитини в середньому.

З огляду на заявлену величину запланованої кількості дітей, враховуючи те, що, з одного боку, такі плани реалізуються не повністю, а з другого — що можуть з'явитися нові чинники для реалізації бажаної кількості дітей, доцільно очікувати вичерпану плідність у жінок поколінь після 1980 р. народження на рівні 1,7–1,8 дитини в середньому. Покоління 1965–1979 рр., найбільш вірогідно, вже не досягнуть показника 1,7 дитини в середньому. Така гіпотеза покладена в основу середнього варіанта прогнозу.

Значне покращення можливостей зайнятості та рівня доходів для молоді, посилення інтенсивності заходів з метою зміни соціальних ролей у вихованні дітей для обох батьків, розвиток соціальних служб, сприятлива політика в галузі створення сім'ї та виховання дітей сприятимуть досягненню середньої кількості дітей на рівні бажаної — близько 2,0–2,1 дитини на жінку. Цей рівень є гарним орієнтиром для високого варіанта прогнозу. Зрозуміло, що таку ширину маневру наразі мають народжені не раніше середини 1980-х, а, швидше, вже покоління, народжені в 1990-х. Після завершення тенденції зростання середнього віку матері при народженні, яка має завершитися хоча би через фізіологічні причини, показники народжуваності умовних поколінь наблизяться до аналогів у реальних поколіннях (табл. 1).

Низький варіант прогнозу народжуваності передбачає, що можливе зниження вичерпаної плідності, серед реальних поколінь, які на сучасному етапі виходять або невдовзі мають вийти з репродуктивного віку, спричинить відповідне зниження вичерпаної плідності до 1,4–1,5 дитини на жінку. Факторами такого зниження виступають: висока вартість виховання дитини для домогосподарства; порівняно високий рівень безробіття серед молоді, що є одним із факторів відкладання дітнародження, про що вже згадувалося; надто повільне покращення ситуації на ринку нерухомості та звужені можливості іпотечного кредитування на тлі низьких доходів громадян; соціокультурні особливості надмірного навантаження на жінку при вихованні дітей і виконанні домашніх обов'язків. Все це, відповідно, сприятиме зміні суспільних стандартів бажаної кількості дітей у сім'ї у бік зниження. Якщо не будуть відповідним чином сформовані репродуктивні настанови, то потреба в дітях може бути реалізована в абсолютному переважанні моделі одnodітної сім'ї. Діти, виховані в суспільстві одnodітних сімей, матимуть відповідні уявлення про бажану кількість дітей — уже у своїх сім'ях. Це, у свою чергу, стимулюватиме фіксацію народжуваності в Україні на низькому рівні на тривалий час. У термінах умовних поколінь показник сумарної народжуваності, згідно з цим варіантом, досягне рівня 1,3–1,4 дитини на жінку в середньому (табл. 1).

Таблиця 1. Прогноз показника сумарної народжуваності в Україні за варіантами, дітей у середньому на 1 жінку умовного покоління

Варіант	2013	2015	2020	2025	2030	2040	2050	2060
Середній	1,50	1,55	1,60	1,62	1,64	1,66	1,68	1,69
Високий	1,57	1,69	1,81	1,89	1,94	1,99	2,00	2,01
Низький	1,45	1,40	1,37	1,35	1,34	1,33	1,36	1,40
На рівні 2012	1,53	1,53	1,53	1,53	1,53	1,53	1,53	1,53

Джерело: [2]

Смертність і тривалість життя. Метод визначення референтних територій, який використала Е.М. Лібанова [3] для прогнозування тривалості життя, показав свою ефективність. Видається доцільним скористатися досвідом Польщі, де протягом останніх 20 років зростання тривалості життя при народженні відбувалося в середньому на 0,30 та 0,26 року на рік для чоловіків і жінок відповідно [12, с. 15]. Така динаміка пов'язується з посиленням популяризації здорового способу життя, розвитку нових методів лікування та технологій діагностики, а також з організаційними змінами в ефективності розподілу фінансових ресурсів.

Тому пропаганда здорового способу життя, політика інформування населення про фактори ризику для здоров'я, виконання діючих і запровадження нових як державних (національних), так і регіональних програм, спрямованих на подолання смертності або зменшення захворюваності та інвалідизації населення від певних хвороб чи їх класів має бути тим тлом, завдяки якому зростання тривалості життя, яке спостерігається в Україні з 2008 р., може продовжитися. Також слід згадати програми боротьби з онкологічними захворюваннями, протидії захворюванню на туберкульоз, цукровий діабет, імунізаційної та захисту населення від інфекційних хвороб, профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД, підтримки репродуктивного здоров'я тощо.

Чільну роль має посісти профілактична медицина та виявлення захворювання на ранніх етапах. Засоби масової інформації повинні поширювати привабливий образ здорового способу життя та інформувати населення про фактори ризику для здоров'я. Має стати нормою збільшення рухової активності, збалансована дієта, обмежене вживання алкоголю та нікотину тощо.

Розрахунки показують, що за сучасного рівня смертності в Україні найбільші резерви підвищення тривалості життя зосереджені у віці 40–54 та 50–59 років для чоловіків і жінок відповідно. Хоча в цих вікових групах накопичено найбільший потенціал зростання, зниження смертності в них буде повільним і триватиме впродовж усього прогнозного періоду. Натомість у віці 30–44 роки зниження смертності може бути швидким через специфічну структуру хвороб і причин смерті в цьому віці в Україні. Саме в молодших і середніх працездатних вікових групах може бути досягнуто найбільш ефект зниження смертності в уже найближчій перспективі.

Варіанти прогнозу смертності відрізняються темпами досягнення тих чи інших показників. Так, згідно з *середнім варіантом* прогнозу, середня очікувана тривалість життя при народженні наприкінці прогнозного періоду становитиме 74,0 та 80,7 року (табл. 2), що означає середньорічний приріст 0,17 та 0,10 року на рік в середньому. Загалом, оптимістичне бачення майбутньої динаміки тривалості життя в Україні ґрунтується на тому, що майже в усіх країнах світу, навіть тих, які досягли значно вищих показників тривалості життя, продовжується її зростання. Стандарти якості життя поширюються з більш розвинутих країн на менш розвинуті, що і призводить до зростання тривалості життя у світі в цілому.

Високий варіант прогнозу передбачає більш істотні та швидкі зрушення у зниженні смертності, що призведе до зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні на 0,29 та 0,18 року на рік, яка досягне 80,2 та 84,7 року в 2060 р. (табл. 2). При цьому в найближче десятиліття темпи приросту тривалості життя при народженні можуть бути досить значними і досягати в середньому понад 0,5 та 0,3 року на рік для чоловіків і жінок відповідно, що підтверджує динаміка цього показника в останні роки.

Таблиця 2. Прогноз середньої очікуваної тривалості життя при народженні в Україні за варіантами, років

Варіант, стать	2013	2015	2020	2025	2030	2040	2050	2060
Середній								
чоловіки	66,6	67,4	68,6	69,7	70,5	71,8	72,9	74,0
жінки	76,3	76,6	77,2	77,7	78,2	79,1	79,9	80,7
Високий								
чоловіки	66,8	68,5	70,9	72,9	74,4	77,0	78,7	80,2
жінки	76,4	77,4	78,9	80,1	81,1	82,7	83,8	84,7
Низький								
чоловіки	66,5	65,8	65,5	65,6	65,9	66,4	67,1	67,6
жінки	76,2	75,6	75,1	75,1	75,2	75,5	76,0	76,5
На рівні 2012								
чоловіки	66,1	66,1	66,1	66,1	66,1	66,1	66,1	66,1
жінки	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0	76,0

Джерело: [2].

Низький варіант прогнозу передбачає відсутність докорінних змін у ставленні громадян до власного здоров'я та системі охорони здоров'я. Така гіпотеза теж може реалізуватися у вигляді стагнації або коливання показників смертності на приблизно одному рівні (табл. 2), як це відбувалося в 1970–80-ті роки.

Міграція. Прогнозування майбутніх параметрів міграційних процесів ускладнене неповнотою обліку мігрантів. Державна статистика охоплює лише міграції, пов'язані зі зміною офіційного місця проживання. До того ж, статистика зареєстрованих міграцій показує рік реєстрації, а не рік фактичного прибуття. Так, у 2012 р. обсяги зареєстрованого прибуття різко збільшилися порівняно з попередніми роками, що призвело до майже чотирикратного зростання сальдо міграції. Однак це сталося не внаслідок реального збільшення кількості прибулих, а в результаті полегшення можливостей реєстрації іноземців, які прибули в Україну в попередні роки, після прийняття Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Проте, оскільки розрахунки чисельності та складу населення, які щорічно здійснює Державна служба статистики, спираються на дані статистики реєстрації / зняття з реєстрації за місцем проживання, при прогнозуванні тенденцій міграційних процесів оцінюються майбутні обсяги саме зареєстрованої міграції.

Середній варіант прогнозу передбачає припинення зменшення інтенсивності контактів з країнами колишнього СРСР, збереження додатного міграційного балансу в обмін населенням з цими країнами, деяке збільшення обсягів прибуття з країн Європи та Америки внаслідок зростання кількості представництв зарубіжних компаній, спільних підприємств з економічно розвиненими країнами, а також збільшення потоку імміграції до України вихідців з країн, що розвиваються. Міграційні контакти з Російською Федерацією та іншими європейськими країнами колишнього СРСР дещо поживляються, однак ніколи не досягнуть величин, фіксованих у кінці минулого століття. Помітно збільшиться міграційний приріст в обмін населенням

між Україною та країнами Закавказзя і Центральної Азії. Потік іммігрантів з афро-азіатського регіону поступово досягне рівня 50–57 тис. осіб на рік, після чого їх кількість повільно знижуватиметься до близько 45 тис. осіб на рік. Зворотний потік буде у 5–7 разів меншим. Сальдо міграцій населення України поступово зростатиме, досягнувши максимуму у майже +75 тис. осіб на рік в кінці 2020-х рр., на кінець прогнозного періоду міграційний приріст становитиме дещо більше +50 тис. осіб щорічно (табл. 3). Його величина у другій половині прогнозного періоду майже на 70% забезпечуватиметься за рахунок афро-азіатських країн.

За реалізації *високого варіанта* прогнозу збільшення притоку населення з країн колишнього СРСР буде швидшим, ніж за вищеописаним варіантом. Чисельність іммігрантів з афро-азіатських країн постійно зростатиме (до понад 90 тис. осіб на рік в кінці прогнозного періоду), а рівень їх закріплення в Україні буде значно вищим, ніж за реалізації середнього варіанта прогнозу. Сальдо міграцій зростатиме протягом усього прогнозного періоду, досягнувши 130–135 тис. осіб щорічно.

За *низького варіанта* в першій половині прогнозного періоду слід очікувати сплеску вибуття до країн Європи та Америки за рахунок збільшення інтенсивності виїзду висококваліфікованих спеціалістів та посилення тенденцій переходу тимчасової трудової міграції у незворотну форму. В другій половині прогнозного періоду матимуть місце значні міграційні втрати в обміні населення з Росією — значна частина українських громадян, що мають російське коріння, або тривалий час працювали в Росії, прагнуть переселитися до цієї країни. Імміграція з афро-азіатських країн однаково матиме місце, але рівень закріплення іммігрантів в Україні буде порівняно невисоким — до чверті прибулих повертатимуться до країн походження або переїздитимуть до Західних країн. Сальдо міграцій буде від'ємним протягом другої половини другого десятиліття XXI ст., у 2025–2045 рр. спостерігатиметься додатний міграційний баланс у зв'язку зі спаданням сплеску еміграції на Захід і формуванням потоку прибуття зі Сходу. В останні 15 років прогнозного періоду міграційний баланс поступово наблизатиметься до нульового.

Основні результати. Обчислення, згідно з представленими гіпотезами, показують, що найбільш вірогідним є подальший убуток людності в Україні — до 37,1 млн осіб на початок 2060 р. (табл. 4). Незначне зростання — до 46,7 млн може реалізуватися у випадку збігу найкращих гіпотез по всіх основних компонентах: народжуваності, смертності та міграції. Нижня межа вбачається на рівні 28,3 мільйона осіб. А якби усі параметри природного та міграційного руху зберігалися впродовж прогнозного періоду на рівні 2012 р., то чисельність мешканців України на початок 2060 р. досягла б 32,4 мільйона (табл. 4).

Таблиця 3. Прогноз сальдо міграцій населення України за варіантами, тис. осіб за відповідний період

Варіант	2013–20	2021–30	2031–40	2041–50	2051–60	Разом
Середній	300,1	662,1	647,0	593,3	541,2	2743,7
Високий	468,7	980,5	1176,0	1265,5	1311,0	5201,8
Низький	–21,1	124,8	193,3	124,0	49,8	470,8
На рівні 2012	494,8	618,4	618,4	618,4	618,4	2968,5

Джерело: [2]

Таблиця 4. Прогноз чисельності населення України за варіантами, тис. осіб на початок відповідного року

Варіант	2015	2020	2025	2030	2040	2050	2060
Середній	45176,6	44641,7	44002,7	43152,3	41209,4	39357,1	37120,3
Високий	45293,1	45417,9	45629,4	45710,3	45859,9	46432,5	46697,2
Низький	45058,9	43582,5	41829,2	39936,9	36006,2	32240,5	28298,1
На рівні 2012	45163,2	44349,8	43141,6	41722,8	38804,7	35693,0	32430,6
Високий-Низький-Високий*	45211,5	44660,6	44029,7	43249,2	41711,3	41090,2	40608,9
Низький-Високий-Низький*	45140,4	44335,2	43410,1	42354,7	40024,2	37289,8	33820,3
Середній без міграцій	45087,1	44379,8	43442,3	42231,6	39629,3	37207,7	34505,5

* Перше слово позначає варіант народжуваності, друге – варіант тривалості життя, третє – варіант сальдо міграцій.

Джерело: [2].

Нескладно зрозуміти, що комбінація, наприклад, «високого» варіанта прогнозу народжуваності та «високого» варіанта прогнозу тривалості життя, порівняно з комбінацією «низького» варіанта прогнозу народжуваності та «низького» варіанта прогнозу тривалості життя, дає незначну відмінність у співвідношеннях між віковими групами. Зокрема, це можна бачити при порівнянні демооекономічного навантаження – співвідношення кількості осіб пенсійного віку до числа осіб у працездатному віці (табл. 5). Натомість не обов'язково «високий» варіант за однією з компонент буде відповідати «високому» варіанту за іншими компонентами. Тому для аналізу можливих варіацій за віком конче необхідно враховувати «змішані» варіанти: висока народжуваність – низька тривалість життя – висока міграція та низька народжуваність – висока тривалість життя – низька міграція (табл. 5).

Аналіз показує, що без запровадження збільшення пенсійного віку для жінок (з 2011 р.) зростання демооекономічного навантаження, яке розпочалося в 2007 р., тривало б до середини цього століття. Натомість введення цього закону в дію дає можливість дещо зменшити навантаження, і на перехідний період – до початку 2020-х – уповільнити практично невідворотне його зростання. Проте навіть за таких умов посилення навантаження на населення в працездатному віці лише відкладено. Слід також пам'ятати, що зі зростанням горизонту прогнозу збільшується його невизначеність, оскільки вплив початкової вікової структури зменшується, а зростає вплив репродуктивної поведінки ще не народжених поколінь і накопичується внесок іммігрантів та їхніх нащадків. Не можна також не згадати про можливі прориви у медицині – як лікувальній, так і профілактичній, що можуть призвести до кардинальних зрушень у режимі дожиття населення. Непевність у перспективі вносять і можливі кліматичні й екологічні зміни, які теж здатні вплинути на відтворення та напрямки міграцій населення.

Таблиця 5. Прогноз демоеконічного навантаження в Україні за варіантами, на 1000 осіб у працездатному віці, на початок відповідного року

Варіант	2015	2020	2025	2030	2040	2050	2060
Середній	404	407	439	451	502	630	619
Високий	405	414	454	475	533	655	633
Низький	403	398	421	424	466	600	600
На рівні 2012	403	398	420	421	451	544	515
Високий-Низький-Високий*	403	395	414	413	422	491	446
Низький-Високий-Низький*	405	416	461	488	588	801	855
Середній без міграцій	405	410	445	459	518	659	640

* Див. примітку до табл. 4.

Джерело: обчислено за [2].

Таблиця 6. Прогноз вікової структури населення України за укрупненими віковими групами за варіантами, %, на початок відповідного року

Варіант	Вікова група	2015	2020	2025	2030	2040	2050	2060
Середній	молодше 16	16,0	17,4	17,5	16,4	14,6	15,7	15,8
	у працездатному	59,8	58,7	57,4	57,6	56,9	51,7	52,0
	старше працездатного	24,2	23,9	25,2	26,0	28,5	32,6	32,2
Високий	молодше 16	16,1	17,9	18,4	17,8	16,0	17,3	17,7
	у працездатному	59,7	58,1	56,1	55,7	54,8	50,0	50,4
	старше працездатного	24,2	24,0	25,5	26,5	29,2	32,7	31,9
Низький	молодше 16	15,9	16,9	16,5	14,9	13,1	13,9	13,6
	у працездатному	59,9	59,4	58,7	59,7	59,3	53,8	54,0
	старше працездатного	24,2	23,6	24,7	25,4	27,6	32,3	32,4
Високий-Низький-Високий*	молодше 16	16,1	18,1	19,0	18,8	17,4	19,3	20,1
	у працездатному	59,8	58,7	57,2	57,5	58,1	54,2	55,3
	старше працездатного	24,1	23,2	23,7	23,8	24,5	26,6	24,7
Низький-Високий-Низький*	молодше 16	15,9	16,7	16,0	14,1	11,9	12,2	11,5
	у працездатному	59,9	58,8	57,5	57,7	55,5	48,7	47,7
	старше працездатного	24,3	24,5	26,5	28,2	32,6	39,1	40,8

* Див. примітку до табл. 4.

Джерело: обчислено за [2].

Незважаючи на уповільнення зростання і навіть певне послаблення демоекономічного навантаження в перехідний період (до 2021 р.), в середньо- і довгостроковій перспективі на Україну очікує зниження частки населення в працездатному віці. При цьому, за деякими варіантами прогнозу, ця частка може становити від 47,7 до 55,3% на початок 2060 р. (табл. 6).

Питома вага осіб у віці старше працездатного може становити від 24,7 до 40,8%. Найбільш вірогідно, що цей показник на середину ХХІ ст. становитиме понад 30% (табл. 6). Очікуване зростання демоекономічного навантаження та відповідне звуження частки працездатного населення посилює необхідність підвищення продуктивності праці. Саме ця проблема є однією з ключових в умовах демографічного старіння.

Висновки та перспективи. Чисельність населення України в найближчі півстоліття, найімовірніше, скоротиться. Незначне зростання людності в Україні уявляється можливим лише за збігу найсприятливіших («високих») варіантів за всіма основними компонентами руху населення. Певно можна сказати лише, що частка осіб у віці 60 років і старше зросте. Зростання частки осіб похилого віку посилює відповідні вимоги до реформування сфери охорони здоров'я. Питання в тому, який вік буде вважатися «похилим» через півстоліття. Може статися так, що тодішні 60-річні фізіологічно почуватимуться як сучасні 50-ти або й навіть як 40-річні.

На жаль, через уже фактично пропущений Україною раунд переписів населення 2005–2014 рр. та, відповідно, надто тривалий період після останнього перепису населення, найбільш наболілим питанням на перспективу є ступінь відповідності поточної оцінки чисельності та статеві-вікової структури населення країни реальній ситуації, оскільки може виявитися, що ми відштовхуємося від некоректної бази.

Наразі колектив ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України планує щорічний перегляд і оприлюднення демографічного прогнозу на сайті Інституту. Після обробки результатів найближчого і кожного наступного перепису населення планується розрахунок прогнозу по регіонах України, а також перегляду регіональних прогнозів через п'ять років після кожного перепису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.
2. Сайт ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2013.rar>
3. *Либанова Э.М.* Продолжительность жизни населения. — К.: Наук. думка, 1991. — 200 с.
4. *Пирожков С.И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К.: Наук. думка, 1992. — 178 с.
5. Демографічні перспективи України до 2026 року / Відп. ред. д.е.н. В. Стешенко. — К., 1999. — 56 с.
6. *Лібанова Е.М., Макарова О.В., Позняк О.В., Шевчук П.Є., Шишкін В.С.* Демографічні перспективи України: 2000–2075 роки // Зайнятість та ринок праці. — К.: РВПС України НАН України, 1999. — № 11. — С. 126–141.

7. Стефановський А.І., Рудницький О.П. Прогноз чисельності та статеві-вікового складу населення України до 2050 року // Демографічні дослідження. – Вип. 25. – К., 2003. – С. 105–115.
8. Сайт Бюро переписів США U.S. Census Bureau [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php>
9. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). World Population Prospects: The 2012 Revision, DVD Edition.
10. Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
11. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
12. Trwanie Zycia w 2012 r. – Warszawa: GUS, 2013. – 80 s.

REFERENCES

1. Libanova, E. (Eds). (2006) Kompleksnyy demografichnyy prohnaz Ukrainy na period do 2050 r. [The Complex Demographic Forecast for Ukraine up to 2050] Kyiv: Ukrainian centre for social reforms [in Ukrainian].
2. Sait Institutu Demografii ta Sotsialnyh Doslidzhen NAN Ukrainy [Site of Institute of Demographic and Social Studies of NAS of Ukraine]. Retrieved from <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2013.rar> [in English].
3. Libanova E. (1991). Prodolzhitel'nost' zhizni naseleniya [Life Expectancy of Population] Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
4. Pirozhkov S. (1992). Trudovoy potentsial v demograficheskom izmerenii [Working Potential in Demographic Measurement] Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
5. Steshenko, V. (Eds). (1999) Demografichni perspektivy Ukrainy do 2026 roku [Population Prospects of Ukraine up to 2026] Kyiv [in Ukrainian].
6. Libanova, E., Makarova, O., Poznyak, O., Shevchuk, P., & Shyshkin V. (1999). Demografichni perspektivy Ukrainy: 2000–2075 roky [Population Prospects of Ukraine: 2000–2075] Zaynyatist ta rynek pratsi – Employment and labour market, 11, 126–141 [in Ukrainian].
7. Stefanovskyy A., & Rudnytsky, O. (2003). Prohnaz chysel'nosti ta statevo-vikovooho skladu naselennya Ukrainy do 2050 roku [Forecast of Number and Age Structure of Population of Ukraine up to 2050] Demografichni doslidzhennya–Demographic Research, 25, 105–115 [in Ukrainian].
8. Site of U.S. Census Bureau. Retrieved from <http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php> [in English].
9. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). World Population Prospects: The 2012 Revision, DVD Edition [in English].
10. Shlyub, simya ta ditorodni oriyentatsiyi v Ukraini [Marriage, Family and Reproductive Aspirations in Ukraine] (2008). Kyiv: ADEF–Ukrayina [in Ukrainian].
11. Simya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyy stan i tendentsiyi rozvytku [Family and Family Relationship in Ukraine: Modern Situation and Tendencies of Development] (2009). Kyiv: TOV «Osnova-Print» [in Ukrainian].
12. Trwanie Zycia w 2012 r. [Life Expectancy Tables of Poland 2012] (2013). Warszawa: GUS [in Polish].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.01.2014

А.В. Позняк,

канд. экон. наук, зав. отделом миграционных исследований ИДСИ

им. М.В. Птухи НАН Украины,

E-mail: olex_poznyak@ukr.net

П.Е. Шевчук,

канд. экон. наук, вед. науч. сотрудн. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины,

03032, Киев, 32, бульвар Т. Шевченко, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ УКРАИНЫ ДО 2060 ГОДА

Оценка будущего уровня рождаемости опиралась на национальные обследования детородных ориентаций населения. Показатель суммарной рождаемости исчислялся на основе взаимной увязки рождаемости реальных и условных поколений. В повозрастном профиле рождаемости учтена общеевропейская тенденция роста среднего возраста матери при рождении.

Общее оптимистическое видение будущей динамики продолжительности жизни в Украине основывается на том, что почти во всех странах мира, даже тех, которые достигли более высоких показателей продолжительности жизни, продолжается ее рост. Стандарты качества жизни распространяются из более развитых стран на менее развитые, что и приводит к росту продолжительности жизни в мире в целом. Возможно, что в Украине в последние годы произошел такой переломный момент, как в Польше в начале 1990-х и странах Балтии чуть позже, вследствие чего динамика средней ожидаемой продолжительности жизни может выйти на общеевропейскую траекторию. При современном уровне смертности в Украине наибольшие резервы повышения продолжительности жизни сосредоточены в возрасте 40–54 и 50–59 лет для мужчин и женщин соответственно. Хотя в этих возрастных группах накоплен наибольший потенциал роста, снижение смертности в них будет медленным и продлится в течение всего прогнозного периода. Зато в возрасте 30–44 лет снижение смертности может быть быстрее. Именно в младших и средних трудоспособных возрастных группах может быть достигнут больший эффект снижения смертности в уже ближайшей перспективе.

При прогнозировании тенденций миграционных процессов оцениваются будущие параметры зарегистрированной миграции, поскольку именно на них опираются расчеты численности и состава населения, которые ежегодно осуществляет Госстат Украины. Прогнозирование миграций населения включает три этапа: оценку будущих объемов прибытия и выбытия в разрезе укрупненных географических направлений; оценку перспективного распределения мигрантов по полу и возрасту; оценку количества прибывших и выбывших по году рождения. В соответствии с прогнозом, сальдо миграции населения Украины в конце 2050-х будет составлять около +50 тыс. человек в год по среднему варианту, 130–135 тыс. — по высокому и будет приближаться к нулю — по низкому варианту. Численность населения Украины в ближайшие полвека, вероятно, сократится. Незначительный рост населения в Украине представляется возможным лишь при совпадении наиболее благоприятных вариантов по всем основным компонентам движения населения. Расчеты показывают, что наиболее вероятным является дальнейшая убыль населения в Украине — до 37,1 млн человек на начало 2060 г. В качестве верхней границы на эту дату выступает 46,7 млн человек, а нижняя граница видится на уровне 28,3 миллиона человек.

Определенно можно сказать лишь, что процесс демографического старения будет продолжаться. Рост доли пожилых людей усиливает соответствующие требования к реформированию здравоохранения. Поднятие возраста выхода на пенсию для женщин позволяет уменьшить демоэкономическую нагрузку и, на переходный период, замедлить его неотвратимый рост. Однако даже при этом условии усиление нагрузки на население в трудоспособном возрасте будет лишь отложено. Наиболее вероятным является рост демоэкономической нагрузки до 600–633 человек пенсионного возраста на тысячу человек трудоспособного возраста на начало 2060 г., хотя колебания могут быть в более широких пределах — от 446 до 855. Доля населения в трудоспособном возрасте составит около 47,7–55,3%, тогда как удельный вес лиц старше трудоспособного возраста может достигать от 24,7 до 40,8%.

Ключевые слова: демографический прогноз, рождаемость, смертность, продолжительность жизни, миграция населения, демоэкономическая нагрузка.

O. Poznyak,

Ph. D. (Economics), Head of Migration Studies Department of M. Ptoukha IDSS of NAS of Ukraine,
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

P. Shevchuk,

Ph. D. (Economics), Research Fellow of M. Ptoukha IDSS of NAS of Ukraine,
03032, Kyiv, 32, blvd. T. Shevchenko, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

POPULATION PROSPECTS OF UKRAINE UP TO 2060

Estimates of the future level of fertility were based on national surveys of reproductive aspiration of the population. Total fertility rate was calculated by iterations between age-specific fertility rates of synthetic and real cohorts. Herewith projected age-specific fertility profile takes into account a common European trend to growing in the average age of the mother at birth.

The general optimistic vision of the future dynamics of life expectancy in Ukraine is based on the fact that almost all countries, even those that have achieved higher life expectancy, continue its growth. Standards of quality of life spread from developed countries to less developed countries, which lead to an increase in life expectancy in the world at large. It is possible that in Ukraine in recent years there has been a turning point, like in Poland in the early 1990s, and the Baltic countries later, so that the dynamics of the average life expectancy can get the common European trajectory. At the present level of mortality in Ukraine the largest reserves of increasing life expectancy are concentrated in the age 40–54 and 50–59 years for males and females respectively. Although these age groups have accumulated the greatest growth potential, mortality reduction in them will be slow and will last the entire forecast period. But mortality reduction may be faster in the age range 30–44 years. It is in employable young and middle age groups where a greater effect in reducing mortality in the near term can be achieved.

Forecasting of migration trends is based on estimating the future registered migration. Prediction of migrations includes three stages: estimating future values of arrival and departure by enlarged geographical areas; estimating prospective distribution of migrants by sex and age; estimating the number of arrivals and departures by year of birth. According to the forecast, net migration in Ukraine in the late 2050s will be about 50 thousand people per year with Medium variant, 130–135 thousands – High, and close to zero – Low variant.

The population size of Ukraine in the next half-century will most likely decline. A slight increase of the population in Ukraine will be possible only under the most favorable coincidence of scenarios for all major components of population movement. Calculations show that the further decline of the population in Ukraine is most likely – to 37.1 million at the beginning of 2060. The upper limit for this date is 46.7 million people, and the lower boundary is seen at 28.3 million people.

We can only definitely say that the process of population aging will continue. Growing numbers of elderly people increases the requirements for healthcare reform. Shifting the retirement age for women will reduce the support ratio and, for the period of transition, slow down its inevitable growth. However, even under this condition, the increased burden on the working age population will only postponed. The growth of support ratio to 600–633 people older working age per thousand people of working age at the beginning of 2060 is most likely, although fluctuations may be within a wider range – from 446 to 855. Proportion of population of working age will be about 47.7–55.3%, while the proportion of persons of retirement age may reach from 24.7 to 40.8%.

Key words: *population forecast, fertility, mortality, life expectancy, population migration, support ratio.*

УДК 331.5

Е.А. ГРИШНОВА,

д-р экон. наук, проф.,

Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко

E-mail: grishnova@ukr.net

Н.А. АЗЬМУК,

канд. экон. наук, зам. дир.,

Черкасский государственный бизнес-колледж

E-mail: azmukna@gmail.com

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОРМ ЗАНЯТОСТИ: ВЗАИМОВЛИЯНИЕ И ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТЬ

В статье обоснованы основные тенденции использования человеческого капитала на современном глобальном рынке труда. Исследованы и систематизированы современные условия реализации человеческого капитала, обоснована взаимосвязь и взаимообусловленность развития человеческого капитала и трансформации форм занятости.

Ключевые слова: человеческий капитал, инновационные формы человеческого капитала, нестандартные формы занятости, глобализация, информационно-компьютерные технологии.

Постановка проблемы. Определяющими признаками современного социально-экономического развития являются интеллектуализация и глобализация, характер и скорость которых видоизменяют модель мира и место в ней отдельных государств, включая и Украину. Один из важнейших глобальных процессов — интеллектуальный передел мира: соревнование между странами за обладание последним пока не распределенным мировым ресурсом — человеческим интеллектом, а именно за привлечение носителей современных знаний и создателей новой техники, технологии, культуры. Человеческий капитал становится не просто определяющим фактором конкурентоспособности, но и доминирующей формой общественного богатства, основой интеллектуального и социального капитала как условия не только экономического, но и цивилизационного прогресса в целом. На фоне глобализации экономики развиваются принципиально иные экономические связи и производственные отношения, тесно связанные с изменениями в социально-трудовых отношениях, в частности в формах занятости.

© ГРИШНОВА Е.А., АЗЬМУК Н.А., 2014

С одной стороны, человеческий капитал развивается, и его значение всё возрастает. Более развитый и более ценный человеческий капитал имеет право рассчитывать на более удобные формы его реализации (да и по соображениям экономической целесообразности надо искать оптимальные формы его рационального использования). В высококонкурентной глобализированной экономике от предприятий требуется очень большая гибкость, мобильность, адаптивность. Этого невозможно достичь, применяя только традиционные виды и формы занятости, необходима их трансформация. Таким образом формируется и нарастает спрос и предложение рабочих мест с гибкими, нестандартными формами занятости.

С другой стороны, новые формы занятости выдвигают требования и создают условия для дальнейшего развития человеческого капитала, причём как специфических профессиональных качеств, так и ещё в большей степени — общих, включающих не только широкие знания и умения, но и сильные личностные характеристики.

Научное исследование этих взаимосвязанных процессов важно для поиска и обоснования рациональных путей их развития.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросами современных системных трансформаций, которые прежде всего включают изменения в человеческом, социальном, интеллектуальном капитале и обуславливают особенности их развития и использования в сфере занятости, занимаются отечественные и зарубежные ученые [3; 4; 6]. Вместе с тем вопросы взаимовлияния и взаимообусловленности интеллектуализации труда, развития человеческого капитала и трансформации форм занятости остаются недостаточно изученными и требуют углубленного исследования.

Цель исследования заключается в изучении и систематизации современных условий и особенностей развития человеческого капитала, обосновании взаимовлияния и взаимосвязи развития человеческого капитала и трансформации форм занятости.

Основные результаты исследования. Отметим сразу, что соотношение человеческого, интеллектуального и социального капиталов на макроуровне является очень сложным и довольно трудно поддается схематической формализации. По нашим исследованиям, на макроуровне интеллектуальный капитал и социальный капитал, хотя и являются объектами самостоятельного анализа, однако, наряду с другим, характеризуют национальный (общественный) человеческий капитал. Интеллектуальный капитал, а прежде всего — именно та основная его часть, которая воплощена в человеческих умственных способностях, знаниях и компетенциях (мы его называем когнитивным капиталом), является важнейшим стратегическим ресурсом современной экономики и главным источником накопления национального богатства. Знания все больше становятся доминирующим фактором повышения конкурентоспособности как предприятий, так и страны в целом. Интеллектуальный труд обеспечивает внедрение новых технологий, увеличение объемов ВВП и улучшение благосостояния граждан.

Инвестиции в интеллектуальный капитал обуславливают рост производительности труда, в частности, в странах ЕС и США на 20–34%, о чем свидетельствуют данные отчета ОЭСР «Поддержка инвестиций в интеллектуальный капитал, развитие и инновации» [1].

Следовательно, предприятия и правительства развитых стран изменяют структуру инвестиций, увеличивая капиталовложения в нематериальные активы, развитие персонала, совершенствование организационной структуры и бизнес-процессов. Постепенно происходит процесс замещения физического капитала на интеллекту-

альный, ведь именно инвестиции в интеллектуальный капитал наиболее прибыльные и быстрее дают и экономический, и социальный эффект.

Структурно интеллектуальный капитал традиционно определяется как комбинация человеческого, организационного и капитала отношений [2]. На макроуровне интеллектуальный капитал включает знания, способности, опыт занятого населения, а также национальные условия, в которых реализуется человеческий капитал: культуру, нормы, эффективность государственных структур, системы образования и здравоохранения, научные структуры, а также вовлеченность страны в международные процессы, привлекательность для инвестиций и совместных проектов. Наиболее важной составляющей интеллектуального капитала является именно человеческий капитал, поскольку, кроме самостоятельной ценности, он также формирует и две другие составляющие: организационную и отношенческую.

Современные предприятия повышают свою конкурентоспособность за счет приобретения и использования уникальных знаний, опыта, способностей работников и их возможностей к продуцированию новых идей. Вместе с тем, по оценкам Билла Джоя, известного ученого сферы ИТ-технологий, около 20% технических знаний ежегодно теряют свою коммерческую ценность [3]. Это, в свою очередь, приводит к снижению рыночной стоимости патентов, систем, баз данных и других нематериальных активов компании, а также требует постоянного обновления знаний и компетенций персонала. Однако именно человеческий капитал обладает способностью к самостоятельному обновлению и улучшению имеющихся ценных характеристик и усилению возможностей к продуцированию инноваций.

По нашему определению, человеческий капитал – это сформированный и развитый в результате инвестиций и накопленный человеком определенный запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций, который целенаправленно используется в определенной сфере экономической деятельности, способствует повышению производительности труда и, благодаря этому, влияет на рост дохода своего владельца, прибыли предприятия и национального дохода [4].

Качество человеческого капитала разных стран и факторы его формирования определены в отчете Всемирного экономического форума «Человеческий капитал в 2013 г.» [5]. В отчете проанализированы условия развития человеческого капитала 122 стран мира по 51 показателю, которые сгруппированы по четырем аспектам: образование; здравоохранение и благосостояние; рабочая сила и занятость; благоприятность внешней среды. К странам – лидерам по уровню развития человеческого капитала в порядке убывания относятся: Швейцария, Финляндия, Сингапур, Голландия, Швеция, Германия, Норвегия, Великобритания, Дания, Канада. То есть лучшие показатели по уровню развития человеческого капитала получили страны с высоким уровнем ВВП на душу населения (выше 12000 долл. США). Важно, что при этом первые строчки заняли европейские страны, в которых сформирована социально ориентированная экономика. К странам-аутсайдерам относятся бедные государства с низким уровнем ВВП на душу населения, среди которых последние места от самого низкого в восходящем порядке заняли: Йемен, Мавритания, Гвинея, Буркина Фасо, Мали, Мозамбик.

Зависимость между уровнем развития человеческого капитала и уровнем ВВП характерна и для бывших советских республик, которые имеют такие значения в общем рейтинге: Казахстан занимает 45 место, Россия – 51, Украина – 63. Показатели развития человеческого капитала в странах, близких по социально-экономическому развитию к Украине, приведены в табл. 1 [5].

Таблица 1. Показатели уровня развития человеческого капитала (позиция в рейтинге 122 стран).

Страны	Общий рейтинг	Образование	Здравоохранение	Рынок труда и занятость	Благоприятность внешней среды
Польша	49	42	47	63	57
Россия	51	41	62	66	63
Венгрия	54	33	73	77	62
Болгария	56	46	33	100	74
Украина	63	45	55	67	96
Румыния	69	57	61	85	83

Источник: [5]

Результаты анализа свидетельствуют о наличии тесной связи между уровнем экономического развития страны и уровнем развития человеческого капитала. Это объясняется не столько тем, что развитые страны имеют большие возможности инвестировать в образование, здравоохранение, улучшение условий труда, а прежде всего — тем, что качественный человеческий капитал обеспечивает лучший экономический и социальный результат. Также большое значение для развития человеческого капитала имеет благоприятность внешней среды, которую создало государство для своих граждан.

Таблица 2. Характеристики человеческого капитала в традиционной и современной экономике

Характеристики	Традиционная экономика	Современная экономика
Собственник	Работник — носитель интеллектуальных, физических, психологических способностей	
Потребитель	Работодатель	Работодатель или сам работник, если это самозанятое лицо
Инвестор	Чаще всего — работодатель	Работодатель, но все чаще — сам работник
Структура человеческого капитала (общий и специфический)	Значительная часть специфического человеческого капитала, который имеет ценность только для одного конкретного работодателя	Уменьшение доли специфического капитала с одновременным увеличением общих знаний и навыков, которые имеют ценность для многих работодателей
Мотивы экономического поведения	Существенно преобладают материальные мотивы	Увеличивается влияние неденежных факторов: признание успеха, возможности для саморазвития, дополнительное свободное время, гибкий график работы и т.п.
Уровень мобильности человеческого капитала	Незначительный, работодатель стимулирует стабильность, приверженность работника к предприятию	Высокая профессиональная и территориальная мобильность. Увеличивается доля временно занятых
Основная сфера занятости	Промышленность	Сфера услуг

Совокупный человеческий капитал состоит из отдельных образованных, способных и талантливых людей с ярко выраженной индивидуальностью. Он всегда был самым сложным фактором производства и управления, но в современных условиях эта сложность многократно возрастает. Авторское обобщение основных характерных признаков человеческого капитала в традиционной и современной экономике показано в табл. 2.

Рассмотренные в табл. 2 характерные признаки дают возможность сформировать несколько принципиальных положений относительно особенностей использования человеческого капитала на современном рынке труда, подтверждающих взаимообусловленность его развития и трансформации форм занятости.

Во-первых, человеческий капитал является неотъемлемым от своего носителя — человека и принадлежит ему вместе со всеми врожденными и приобретенными свойствами. Каждый носитель знаний, умений, опыта имеет свой уникальный комплекс характеристик и свойств, которые сформированы под влиянием определенных факторов. А главное — человеческий капитал способен развиваться и накапливаться. При этом инвестором его развития может выступать как работодатель, так и сам работник. Работодатель может инвестировать в человеческий капитал прямо и опосредованно через оплату обучения, повышение квалификации, а также путем предоставления возможности приобретать опыт в компании, общаться с коллегами и т.д. Однако главным инвестором является сам работник, поскольку человек всегда инвестирует свои силы и время в наращивание своего человеческого капитала, а также решение о целесообразности и интенсивности приобретения новых знаний, опыта, саморазвития в той или иной сфере остается за ним. При этом чем выше профессиональный, интеллектуальный уровень работника, больше его возможности к продуцированию инноваций, тем выше уровень его конкурентоспособности. Следует подчеркнуть, что в современной экономике появляются инновационные формы человеческого капитала.

Инновационные формы человеческого капитала повышают способность работника приспосабливаться к изменениям в технологической и экономической среде, что делает его более гибким и мобильным независимо от того, где осуществляется трудовая деятельность [6]. В наше динамичное время растет спрос на профессионалов, которые, кроме глубоких знаний специальности, компьютерной грамотности, владения иностранными языками, имеют также навыки использования электронных сетей и виртуального сотрудничества, креативное мышление, профессиональные знания в смежных сферах, профессиональную ответственность, адаптивность и мобильность. Характерно, что определенные инновационные формы человеческого капитала очень быстро распространяются и становятся уже не конкурентным преимуществом, а обязательным требованием к современному работнику.

Во-вторых, основным сектором использования человеческого капитала в современной экономике является сфера услуг. По экспертным оценкам, доля занятых в непродуцированной сфере в развитых странах составляет 60–80% общей занятости. Сфера услуг очень динамична и активна в использовании информационных технологий, она по своей специфике не требует значительных материальных затрат и имеет значительный потенциал для наращивания интеллектуального капитала, прежде всего человеческого. Именно в этой сфере особое значение приобретает социальный капитал как практика эффективного взаимодействия между производителем и потребителем услуг. Появились новые интеллектуальные компании, которые

имеют незначительные материальные активы, что позволяет существенно снизить затраты на их содержание и направить инвестиции в интеллектуальный капитал. Кроме того, активное развитие информационно-компьютерных технологий обуславливает необходимость прежде всего этого сектора экономики в инновационных формах человеческого капитала.

В-третьих, характерной для современных экономических систем является трансформация структуры человеческого капитала — снижение доли специфического человеческого капитала. Своеобразным показателем увеличения уровня общего человеческого капитала может быть возрастание доли занятых, работающих «в проектах», по договорам с ограниченным сроком действия.

Значение этого показателя в среднем по Европе постепенно возрастает от 8,2% в 1980 г. до 14,1% в 2012 г. Самые высокие показатели в 2012 г. имеют такие страны: Польша (26,9%), Испания (23,6%), Португалия (20,7%), Нидерланды (19,5%), Словения (17,1%), Швеция (16,4%), Финляндия (15,7%), Франция (15,2%) [7]. При этом существует тесная связь между возрастом работника и временным статусом его работы: с одной стороны, чем моложе работник, тем труднее ему найти постоянную работу, которая бы его устраивала, а с другой — по специфике молодежных потребностей такие работники более склонны к работе по договорам с ограниченным сроком действия.

В частности, в среднем по Европе в 2012 г. в возрастной группе 15–24 года работает по временным контрактам 39,2% от общего количества занятых, в возрастной группе 25–54 лет — 11,7%, в группе 55–64 г. — 7,3%. Подчеркнем, что для всех возрастных групп в период с 1980 до 2012 г. характерен рост доли занятых по договорам с ограниченным сроком действия на 79–100%, а наибольшие темпы роста приходится на среднюю возрастную категорию 25–54 лет [7].

Таким образом, одной из важных тенденций современного рынка труда является увеличение количества временных работников. Основными факторами, которые обуславливают спрос предприятий на временных сотрудников, являются: снижение затрат, сезонные колебания спроса, возможность замещения сотрудников, быстрая адаптация предприятия к экономическим циклам, отсутствие обязательств по гарантии занятости.

В-четвертых, спрос среди работодателей на временный квалифицированный труд обуславливает появление и активное развитие посреднических фирм, специализирующихся на подборе и предоставлении персонала на условиях лизинга и аутстаффинга. Отличие лизинга персонала от аутстаффинга заключается в том, что при аутстаффинге происходит выведение персонала из штата предприятия, хотя работники продолжают выполнять свои трудовые функции для него, а фирма-посредник берет на себя функции выплаты заработной платы, уплаты налогов и т.п. При лизинге фирма-посредник предоставляет предприятию в аренду персонал соответствующей квалификации для выполнения определенного объема работ на временной основе.

Одним из лидеров в сфере предоставления таких услуг является кадровая корпорация Manpower, которая имеет 3500 офисов в 80 странах мира, в т.ч. и в Украине. Общее количество трудоустроенных данной компанией составляет более 4 млн человек, из них штатных работников около 30000 человек, остальные — по контрактам [8].

В-пятых, для современного рынка труда характерно появление новых форм гибкой занятости. Новой формой временной занятости, позволяющей существенно снижать

затраты на персонал, является краудсорсинг. *Краудсорсинг* (англ. crowd — «толпа» и sourcing — «использование ресурсов») — передача тех или иных производственных функций неопределенному кругу лиц на основании публичной оферты без заключения трудового договора. То есть мобилизация человеческих ресурсов, как правило, на конкурсной основе посредством использования информационных технологий, а именно глобальных информационных платформ для решения необходимых задач.

Крупнейшей в мире платформой краудсорсинга является Witmart, которая объединила 9 млн пользователей, предоставляющих услуги по графическому дизайну, переводу, веб-дизайну, копирайтингу, продажам, аналитике, маркетингу и т.д. [9]. Платформа Topcoder — это сообщество, насчитывающее более 615 тыс. разработчиков ПО, аналитиков, дизайнеров. Среди компаний, которые пользовались возможностями названной платформы — Гарвардская школа бизнеса, AMD, DAPRA, Alcatel, ESPN, AOL, ING, UBS, Яндекс, Google, Yahoo, Microsoft и др. [10].

В-шестых, экономическое поведение работника зависит не только от экономических факторов, таких как: уровень заработной платы, социальное обеспечение и т.д. Значительное влияние на решение индивида имеют нематериальные факторы: карьерный рост, возможности для самореализации, признание его достижений, гибкий график работы, большая свобода в использовании свободного времени. При этом работник, достигший успеха в своей профессиональной деятельности, имеет широкие возможности выбора работодателя и нередко со временем отдаёт предпочтение «работе на себя».

Доля самозанятых лиц в 2010 г. варьировала от 7% в США до 35,5% в Греции, 34,3% в Мексике, 39% в Турции. Как правило, более высокий уровень самозанятости характерен для стран с низким уровнем дохода, при этом исключением являются такие страны, как: Италия (25,5%), Португалия (22,8%), Ирландия (32,3%) [11]. Отметим, что самозанятость дает значительные возможности для самореализации, достижения успеха в своей сфере, поскольку такой человек работает сам на себя, что обуславливает высокий уровень мотивированности. Одновременно массовая самозанятость на простых, неквалифицированных работах свидетельствует скорее о недостатке производительных рабочих мест в экономике, чем о сознательном добровольном выборе работников.

В-седьмых активное развитие информационно-компьютерных технологий и доступность Интернета приводит к перемещению определенного количества рабочих мест за производственные и офисные помещения и к широкому использованию дистанционной формы занятости. Это, в свою очередь, обуславливает появление новых форм организации рабочего места, в том числе все большую популярность приобретает коворкинг.

Коворкинг (англ. co-working — «совместно работать») — это новая форма организации работы, при которой самозанятые лица, как правило фрилансеры, используют для своей профессиональной деятельности общее офисное пространство, оставаясь независимыми и свободными, но не испытывая при этом недостатка в общении. Идея возникла в США в 2005 году: молодой программист Брэд Ньюберг решил совместить традиционный офис со свободой и независимостью фриланса.

Таким образом, коворкинг — это наем рабочего места с готовой инфраструктурой и услугами: секретаря, охраны, уборки и т.п., а главное — это возможность работать в творческой среде, находиться в сообществе единомышленников, творческих профессионалов.

Примером эффективного и одновременно бесплатного коворкинг-центра является Nasker Dojo (Силиконовая долина), который помимо стандартного оборудования имеет еще и мастерскую, оснащенную различными приборами — от паяльников и микроскопов до 3D-принтера и элементов робототехники. Кроме того, в рамках центра проводятся встречи между разработчиками инноваций и потенциальными инвесторами [12].

Такая форма организации рабочего места используется во всем мире, в т.ч. и в Украине. Первые коворкинг-центры в нашей стране появились в 2009 г., что прежде всего связано с экономическим кризисом, высвобождением значительного количества офисных площадей и невозможностью предпринимателей и дальше платить большую арендную плату. Сегодня коворкинг-центры работают в крупных городах: Киеве, Харькове, Одессе, Львове, Днепрпетровске и др. Такая форма организации рабочего места пользуется наибольшим спросом среди электронных фрилансеров и стартапов.

Электронный фрилансер — это независимый профессионал, который сам ищет себе проекты, может одновременно работать на несколько фирм, при этом работа выполняется дистанционно. Поиск заказчика, связь с ним, передача выполненной работы, расчеты и т.п. осуществляется с помощью информационно-компьютерных технологий.

По данным elance.com, в одной из крупнейших онлайн-платформ в мире численность зарегистрированных на ней фрилансеров по состоянию на начало 2014 года составляет 3,5 млн человек. Согласно статистике данного сайта, украинские фрилансеры за 5 лет заработали с его помощью около 36,5 млн дол. США. А в 2013 г. украинские фрилансеры заняли третье место по количеству и объемам выполненных заказов, совсем немного уступая США и Индии [13].

Стартап — это бизнес, основанный одним лицом или группой лиц, как правило официально не зарегистрированных, которые создают новый бизнес на основе разработки инновационного продукта или технологии. Инновации, на основе которых строят свой бизнес стартапы, могут быть как глобальными, так и локальными. Примерами стартапов могут быть: Wikipedia — свободная общедоступная мультязычная универсальная интернет-энциклопедия, Dialoggy — единственная открытая книга отзывов и предложений о работе различных компаний, Flickr — сервис сохранения фотографий, Dropbox — система обмена и обработки файлов, 5crm — CRM-система.

Выводы. Таким образом, для современных экономических систем характерна интеллектуализация производства, активное развитие сферы услуг и широкое использование информационно-компьютерных технологий, что порождает тенденцию к изменению соотношения между физическим и человеческим капиталом в пользу последнего. Это обуславливает появление инновационных форм человеческого капитала, динамично развивающихся и быстро распространяющихся. Высокий профессионализм, оставаясь основой и глубинной сутью человеческого капитала, в современных условиях требует «инновационного оформления» в виде компьютерной грамотности, знания иностранных языков, умения работать в сетях, широких компетенций, в том числе в смежных сферах, профессиональной ответственности, адаптивности, мобильности. Особенности человеческого капитала, прежде всего — способность к инновациям, обуславливают его уникальность, а следовательно, и предоставляют возможность выбирать работодателя, форму занятости, условия работы, форму вознаграждения. Уникальность свойств личности повышает ее кон-

курентоспособность на рынке труда. Это дает возможность талантливому работнику дистанцироваться от работодателя и работать независимо.

Инновационные формы человеческого капитала требуют инновационных форм его использования, поэтому ситуация на современном рынке труда характеризуется двумя взаимосвязанными тенденциями: во-первых, изменения в содержании труда обусловили спрос среди работников на нестандартную занятость, поскольку такая форма дает больше свободы творчества и возможностей для самореализации. С другой стороны, современные предприятия активно ищут возможности для гибкости и мобильности, и поэтому заинтересованы в использовании гибких форм занятости, прежде всего дистанционной и временной.

Прямая взаимосвязь между развитием человеческого капитала и трансформацией форм занятости проявляется в том, что реализуется человеческий капитал на рынке труда через те или иные формы занятости, и эти формы тем сложнее и разнообразнее, чем уникальнее человеческий капитал. Обратная связь проявляется в том, что трансформация форм занятости предоставляет дополнительные возможности и выдвигает новые требования для накопления человеческого капитала, в результате чего происходит его развитие. Обоснованные в статье принципиальные положения относительно особенностей использования человеческого капитала на современном рынке труда подтверждают взаимообусловленность его развития и трансформации форм занятости.

Следует отметить, что современные изменения в сфере занятости, безусловно, способствуют наращиванию человеческого капитала, повышая спрос и создавая возможности интеллектуального развития и роста мобильности работников. Вместе с тем нельзя однозначно утверждать об исключительно положительном влиянии современных изменений в социально-трудовых отношениях на развитие человеческого капитала. Наростающая индивидуализация, ненормированная, неравномерная занятость, снижение уровня социальной защиты, неуверенность в будущем — это далеко не все минусы нестандартных форм занятости. Другие (кроме интеллектуальной) составляющие человеческого капитала, прежде всего здоровье и социальные связи, также подвергаются большему риску при нестандартных формах занятости. Соответственно, такая ситуация требует социальных инноваций в виде вариантов решения этих проблем, что требует дальнейших научных исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Supporting Investment in Knowledge Capital, Growth and Innovation: OECD 2013 — [Electronic resource]. URL: http://www.oecd-ilibrary.org/industry-and-services/supporting-investment-in-knowledge-capital-growth-and-innovation_9789264193307-en (дата обращения: 14.01.2014)
2. Reporting intellectual capital to augment Research, Development and Innovation in SMEs. — Report to the Commission of the High Level Expert Group on RICARDIS. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. 2006. — 164 p.
3. Нордстрем К., Риддерстрале Й. Караоке-капитализм. Менеджмент для человечества. Пер. с англ. [В. Мишучкова]; Стокгольмская школа экономики. — 2 изд. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. — 336 с.
4. Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / [А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін.]; за наук ред. А.М. Колота. — К., КНЕУ, 2009. — 711 с.
5. The Human Capital Report 2013 — [Electronic resource]. URL: <http://reports.weforum.org/human-capital-index-2013/#> (дата обращения: 18.01.2014).

6. Капелюшников Р.И., Лукьянова А.Л. Трансформация человеческого капитала в российском обществе / Р.И. Капелюшников. — Москва: Фонд «Либеральная миссия», 2010. — [Электронный ресурс]. URL: [http://www.liberal.ru/upload/files/Kapelushkin_Final_Web%20\(2\).pdf](http://www.liberal.ru/upload/files/Kapelushkin_Final_Web%20(2).pdf) (дата обращения 15.01.2014).
7. Temporary employment: OECD. [Electronic resource]. URL: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TEMP_I (дата обращения 02.03.2014).
8. Manpower employment Outlook Survey Global Q1/14. — [Electronic resource]. URL: <http://www.manpowergroup.com/> (дата обращения 22.12.2013).
9. Witmart. — [Electronic resource]. URL: <http://www.witmart.com/> (дата обращения 01.03.2014).
10. Topcoder. — [Electronic resource]. URL: www.topcoder.com/ (дата обращения 01.03.2014).
11. Self-employment: OECD Factbook. — [Electronic resource]. URL: <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2011-en/07/01/04/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2011-61-en> (дата обращения 25.01.2014).
12. *Hacker Dojo* — [Electronic resource]. URL: <http://www.hackerdojo.com/> (дата обращения 27.12.2013).
13. Global Online Employment Report — Q3 2012: Elance. — [Electronic resource]. URL: <https://www.elance.com/q/online-employment-report> (дата обращения 27.02.2014).

REFERENCES

1. Supporting Investment in Knowledge Capital, Growth and Innovation: OECD 2013. (2014). Retrieved from http://www.oecd-ilibrary.org/industry-and-services/supporting-investment-in-knowledge-capital-growth-and-innovation_9789264193307-en [in English].
2. Reporting intellectual capital to augment Research, Development and Innovation in SMEs. Report to the Commission of the High Level Expert Group on RICARDIS. (2006). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities [in English].
3. Nordstrom, K., Ridderstrale, J. (2008). Karaoke-kapitalizm. Menedzhment dlja chelovechestva. [Karaoke Capitalism. Management for mankind]. Stokgol'mskaja shkola jekonomiki. (2 izd.) M.: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
4. Kolot, A.M., Grishnova, O.A., Gerasymenko, O.A. et al. (2009). *Ekonomika praci ta social'no-trudovi vidnosyny: pidruchnyk* [Labor Economics and social and labor relations: tutorial] K. KNEU [in Ukrainian].
5. The Human Capital Report 2013. (2014). Retrieved from <http://reports.weforum.org/human-capital-index-2013/#> [in English].
6. Kapelushnikov, R.I., Luk'janova, A.L. (2010). Transformacija chelovecheskogo kapitala v rossijskom obshhestve [Transformation of human capital in the Russian society]. Retrieved from [http://www.liberal.ru/upload/files/Kapelushkin_Final_Web%20\(2\).pdf](http://www.liberal.ru/upload/files/Kapelushkin_Final_Web%20(2).pdf) [in Russian].
7. Temporary employment: OECD (2014). Retrieved from http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TEMP_I [in English].
8. Manpower employment Outlook Survey Global Q1/14. (2013). Retrieved from <http://www.manpowergroup.com/> [in English].
9. Site Witmart. Retrieved from <http://www.witmart.com> [in English].
10. Site Topcoder. Retrieved from www.topcoder.com [in English].
11. Self-employment: OECD Factbook. Retrieved from <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2011-en/07/01/04/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2011-61-en> [in English].
12. Site Hacker Dojo. Retrieved from <http://www.hackerdojo.com> [in English].
13. Global Online Employment Report. (2012). Retrieved from <https://www.elance.com/q/online-employment-report> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.01.2014

О.А. Грішнова,

д-р екон. наук, проф., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Україна, 01601, м. Київ, вул. Владимирська, 64/13.

E-mail: grishnova@ukr.net

Н.А. Азьмук,

канд. екон. наук, замісн. директора, Черкаський державний бізнес-коледж
Україна, 18028, м. Черкаси, вул. В. Чорновола 243

E-mail: azmukna@gmail.com

РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ: ВЗАЄМОВПЛИВ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

У висококонкурентній глобалізаційній економіці людський капітал стає не тільки визначальним чинником конкурентоспроможності, а й домінуючою формою суспільного багатства, основою інтелектуального і соціального капіталу як умови не лише економічного, а й цивілізаційного прогресу в цілому.

Прямий взаємозв'язок між розвитком людського капіталу та трансформацією форм зайнятості виявляється в тому, що реалізується людський капітал на ринку праці через ті чи інші форми зайнятості, й ці форми тим складніші й різноманітніші, чим унікальніший людський капітал. Зворотний зв'язок проявляється в тому, що трансформація форм зайнятості надає додаткові можливості й висуває нові вимоги для накопичення людського капіталу, внаслідок чого відбувається його розвиток.

Принципові положення щодо особливостей використання людського капіталу в сучасних умовах полягають в такому: по-перше, розвиток людського капіталу залежить від інвестицій. Головним інвестором є сам працівник, який інвестує свої сили і час в нарощування свого людського капіталу і приймає рішення про доцільність та інтенсивність набуття нових знань, досвіду, саморозвитку в тій чи іншій сфері. При цьому чим вищий професійний, інтелектуальний рівень працівника, більші його можливості до продукування інновацій, тим вищий рівень його конкурентоспроможності. Це є одним із чинників, який зумовлює появу інноваційних форм людського капіталу.

По-друге, основним сектором використання людського капіталу в сучасній економіці є сфера послуг. Саме ця сфера економіки за своєю специфікою не вимагає значних матеріальних витрат і має значний потенціал для нарощування людського інтелектуального капіталу. Активний розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій обумовлює потребу насамперед цього сектору економіки в інноваційних формах людського капіталу.

По-третє, характерним для сучасних економічних систем є трансформація структури людського капіталу, а саме зниження частки специфічного людського капіталу. Це підвищує рівень мобільності працівників та зумовлює попит на тимчасову зайнятість. Основними факторами, що зумовлюють попит підприємств на тимчасових співробітників, є: зниження витрат, сезонні коливання попиту, можливість заміщення співробітників, швидка адаптація підприємства до економічних циклів, відсутність зобов'язань з гарантії зайнятості.

По-четверте, активний розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій викликає переміщення певної кількості робочих місць поза офіси, що зумовлює появу нових форм організації робочих місць та активізацію розвитку інноваційних форм людського капіталу.

Інноваційні форми людського капіталу вимагають інноваційних форм його використання. Тому ситуація на сучасному ринку праці характеризується двома взаємопов'язаними тенденціями: по-перше, зміни у змісті праці зумовили попит серед працівників на нестандартну зайнятість, оскільки така форма дає більше свободи творчості і можливостей для самореалізації. З другого боку, сучасні підприємства активно шукають можливості для гнучкості та мобільності і тому зацікавлені у використанні гнучких форм зайнятості, насамперед дистанційної та тимчасової.

Ключові слова: людський капітал, інноваційні форми людського капіталу, нестандартні форми зайнятості, глобалізація, інформаційно-комп'ютерні технології.

O.A. Grishnova,

Doctor of economic, professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Ukraine, 01601, city Kyiv, street Vladimirskiy, 64/13

E-mail: grishnova@ukr.net

N. A. Azmuk,

PhD in economic, deputy director State business-college

Ukraine, 18028, city Cherkasy, street V. Chernovola, 243

E-mail: azmukna@gmail.com

DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL AND TRANSFORMATION OF EMPLOYMENT FORMS: MUTUAL INFLUENCE AND INTERDEPENDENCE

In a highly competitive and globalization economy human capital is not the only determinant of competitiveness, but also the dominant form of social wealth, the basis of intellectual and social capital as a condition for not only economic but also civilizational progress in general.

Direct relationship between human resources and transformation of forms of employment manifests in the realization of human capital in the labor market through some form of employment, and these forms are as complex and varied as human capital is unique. Feedback is shown in that the transformation of forms of employment provides additional opportunities and raises new challenges for human capital accumulation, resulting in its development.

The principal provisions for the use of the features of human capital in modern conditions are as follows: first, the development of human capital depends on investment. The main investor is the employee who invests their time and energy to build their human capital and decide on the appropriateness and intensity of acquiring new knowledge, experience, self-development in a particular area. Thus, the higher the professional and intellectual level of the employee, their ability to produce innovation, the higher the level of competitiveness. This is one of the factors that determines the appearance of innovative forms of human capital.

Second, the dominant sector of human capital use in today's economy is the service sector. This is the area of the economy that in its specificity requires considerable investments and has significant potential for increasing intellectual capital, especially human. Active development of ICT necessitates first of all the sector of innovative forms of human capital.

The third, characteristic of modern economies is the transformation of the structure of the human capital, namely the decrease in the proportion of specific human capital. This increases the mobility of workers and leads to the demand for temporary employment. The main factors that determine the demand for temporary employees of companies include: reducing costs, seasonal fluctuations in demand, the possibility of replacement staff, rapid adaptation of enterprises to economic cycles, lack of commitment to job security.

Fourth, the active development of information and computer technologies is moving some jobs out of the office, which leads to the emergence of new forms of employment and intensification of innovative forms of human capital.

Innovative forms of human capital require innovative forms of its use, because the situation in today's labor market is characterized by two related trends: first, changes in the content of labor demand caused among workers in non-standard employment as a form of giving more freedom of creativity and capacity for self-realization. On the other hand, modern enterprises are actively seeking opportunities for flexibility and mobility, and therefore interested in the use of flexible forms of employment, especially remote and temporary.

Keywords: *human capital, innovative forms of the human capital, non-standard forms of employment, globalization, information-computer technologies.*

УДК 314.18

Л.Г. ТКАЧЕНКО,

канд. экон. наук, старш. науч. сотр., вед. научн. сотр.
Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: lidatk@rambler.ru

ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ НА ПЕНСИОННУЮ СИСТЕМУ УКРАИНЫ

Анализируется влияние демографических изменений, в частности старения населения, на численность и соотношение возрастных контингентов участников пенсионной системы. Спрогнозирована долгосрочная динамика пенсионных расходов при различных вероятных сценариях демографического развития.

Ключевые слова: демографический переход, демографические изменения, старение населения, демографический прогноз, коэффициент потенциальной поддержки, пенсии по старости, пенсионная система.

Постановка проблемы. Старение населения наряду с другими демографическими изменениями, связанными с переходом к современному типу воспроизводства, представляют серьезный финансово-экономический вызов. В наибольшей мере он касается пенсионной системы, поскольку здесь аккумулируются риски экономического роста, публичных финансов и рынка труда. Особый характер этого вызова объясняется пространственно-временной глобальностью демографических изменений.

Анализ последних исследований и публикаций. По прогнозам ООН, до конца текущего столетия старение будет оставаться глобальной тенденцией демографического развития, охватывая все регионы и страны мира, — как наиболее развитые, так и развивающиеся. Если в 2013 г. доля лиц в возрасте 60 лет и старше составляла 12% населения планеты, то к 2050 г. этот показатель вырастет до 21%, а к 2100 г. — до 27% [1].

При этом вопрос «глубины» старения (то есть имеется ли критическая точка, максимум, выше которого уровень старения не может быть), остается открытым. Классическая теория демографического перехода предполагает четыре этапа. На последнем из них численность населения, уровни смертности и рождаемости стабилизируются, и устанавливается неизменная возрастная структура, соответствующая новому режиму воспроизводства [2, с. 108—112]. Исходя из этой теории, прекращение процесса старения может считаться главным свидетельством завершения демографического перехода.

© ТКАЧЕНКО Л.Г., 2014

Однако современная демографическая реальность дает основания говорить о том, что демографический переход состоит не из четырех, а из пяти или даже шести этапов. На завершающих этапах устанавливается настолько низкий уровень рождаемости, что, несмотря на рост продолжительности жизни, число умерших превышает количество родившихся, и приток мигрантов не способен компенсировать депопуляцию [3]. Следуя такой трактовке теории демографического перехода, на завершающей стадии численность населения не стабилизируется, а продолжает сокращаться, и процесс старения приобретает перманентный характер (т.е. может прогрессировать бесконечно долго). В связи с этим в практических исследованиях все чаще используется термин «демографические изменения», не подразумевающий достижения финальной точки демографического перехода.

Неопределенность перспектив глубины старения связана также с особенностями современного этапа демографического перехода. Процесс старения приобретает новую природу — в развитых странах на всем европейском пространстве старение происходит уже не за счет снижения рождаемости (порог экстремально низкой рождаемости уже преодолен, этот фактор себя исчерпал), а за счет инерционности изменений возрастной структуры и роста продолжительности жизни [4].

Увеличение продолжительности жизни за последнее столетие было результатом улучшения общего состояния здоровья, прежде всего благодаря преодолению смертности от острых инфекционных заболеваний, а также снижению смертности взрослого населения от сердечно-сосудистых заболеваний. Сейчас «естественная» продолжительность жизни человека как биологического вида оценивается специалистами в пределах 52–90 лет. Однако прогресс биogerонтологии в направлении понимания генетических механизмов продолжительности жизни дает надежду на осуществление качественно нового скачка долгожительства и достижение «благополучной» (без патологий) старости [5, с. 83–84]. Такие оптимистические ожидания могут результироваться в новые стандарты продолжительности жизни и внести коррективы в представления о максимально возможном уровне демографического старения.

По прогнозу EUROPOP2010, темпы старения населения будут существенно различаться между странами «старой» и «новой» Европы. В более развитых странах дальнейшее постарение будет происходить гораздо медленнее, а в наиболее сложную ситуацию попадают постсоциалистические страны Европы, в которых на фоне экстранизкой рождаемости и недостаточно высокой продолжительности жизни численность населения будет быстро сокращаться. Если в 2010 г. практически по всем индикаторам уровень старения в странах — новых членах ЕС был ниже среднего, то за последующие 50 лет картина кардинально изменится, и все они будут иметь уровень старения намного выше среднего [6]. Подобный сценарий демографического развития — углубление уровня старения при сокращающейся численности населения — ожидает также страны Европейской части СНГ, включая Украину.

Опережающие темпы старения населения постсоциалистических стран Европы во многом объясняются уже пережитыми событиями: длительной стагнацией показателей смертности, резким снижением рождаемости и значительным миграционным оттоком населения в период рыночных трансформаций. Критичность темпов старения обостряется существованием в этих странах таких общих проблем, как низкий уровень участия населения в рынке труда и социальном страховании, масштабная неформальная занятость, сравнительно низкие заработки, неразвитость частных

и накопительных пенсионных программ, сохранение пенсионных льгот, приверженность политиков и населения патернализму, вследствие чего риски пенсионной системы многократно возрастают [7].

Несмотря на предсказуемость и очевидную неотвратимость демографических изменений (особенно это касается старения населения), в Украине их последствия до сих пор не находят надлежащего учета при формировании политики и практики управления [8–9].

Цель статьи — оценить влияние демографических изменений на пенсионную систему, исходя из прогноза демографического развития Украины на период до 2060 г.

Изложение основного материала. Комплексный многовариантный демографический прогноз Украины разрабатывается Институтом демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины на регулярной основе, и дает возможность оценить численность возрастных контингентов участников пенсионной системы в долгосрочной перспективе.

Численность лиц в возрасте 60 лет и старше (основной контингент пенсионеров) до 2060 г. определяется, по сути, единственным фактором — уровнем смертности, поскольку на момент разработки прогноза все эти поколения уже родились, а миграционный фактор играет не такую значительную роль в формировании населения Украины. При сохранении повозрастных уровней смертности базового 2012 года (вариант константы), численность пожилых людей будет колебаться в пределах 9,7–10,6 млн чел., а с середины 2050-х, когда 60-летнего возраста будут достигать все менее многочисленные поколения 1990-х, начнет быстро снижаться до 9,2 млн в 2061 г. (рис. 1). Очень близкие показатели предполагает также низкий вариант прогноза. Для пенсионной системы такую динамику можно было бы считать «щадящей», однако нужно понимать, что отсутствие прогресса в снижении смертности подразумевает застой и дальнейшее отставание Украины во всех сферах развития.

Средний и высокий варианты прогноза предполагают устойчивое снижение смертности во всех возрастных группах, особенно значительное у людей трудоспособного возраста. Это обеспечит рост ожидаемой продолжительности жизни при рождении у мужчин по среднему варианту до 74,0 лет, по высокому — до 80,2 лет в 2060 г., у женщин — соответственно до 80,7 и 84,7 лет. Благодаря снижению смертности взрослого населения, численность людей в возрасте 60 лет и старше увеличится в среднем варианте до 12,8 млн, в высоком — до 15,4 млн в первой половине 2050-х годов. Если же Украине удастся к этому времени ликвидировать отставание по продолжительности жизни от стран Северной и Западной Европы (для этого нужно выйти на показатели, как минимум, 85 лет для мужчин и 90 лет для женщин), численность пожилых людей может оказаться в два раза выше, чем по варианту константы. Таким образом, при нормальном ходе развития страны (а стойкое увеличение продолжительности жизни является самым объективным подтверждением прогресса), значительный рост контингента пенсионеров по старости неизбежен.

В то же время прогноз показывает, что, при всех возможных вариантах сочетания динамики демографических компонент, население трудоспособного возраста будет сокращаться. Численность этого контингента определяется влиянием множества факторов: инерционность уже сложившейся возрастно-половой структуры и связанные с ней «демографические волны», уровень смертности в детском и трудоспособном возрасте, а для долгосрочной оценки определяющим является уровень рождаемости.

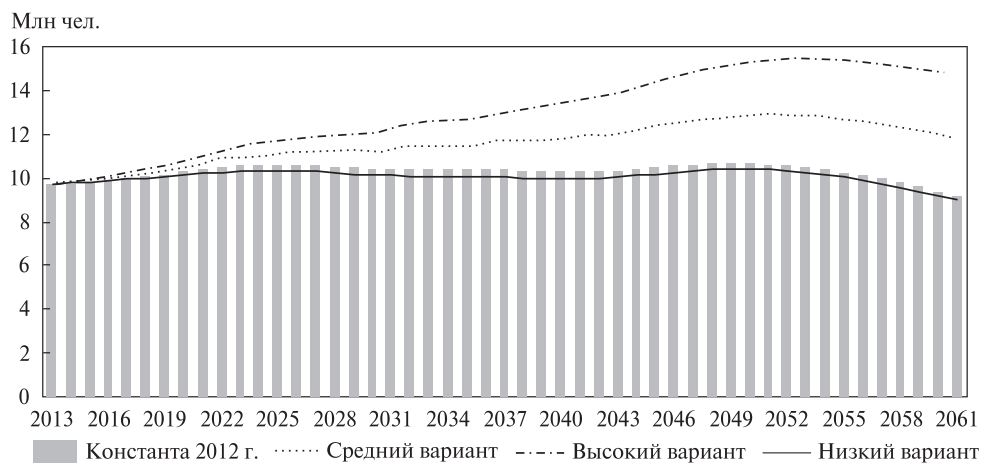

Рис. 1. Численность населения в возрасте 60 лет и старше в зависимости от варианта демографического прогноза, млн чел.

Источник: расчеты автора по данным [10].

Наибольшее сокращение населения в возрасте 20–59 лет (интервал трудоспособного возраста с учетом национальных юридических и экономических реалий участия в рынке труда) — почти в два раза — произойдет в случае реализации вариантов, предполагающих низкую рождаемость (суммарный коэффициент рождаемости колеблется около 1,4). Но даже в высоком варианте, при постепенном росте суммарного коэффициента рождаемости до 2, численность трудоспособного населения уменьшится на 20% (рис. 2).

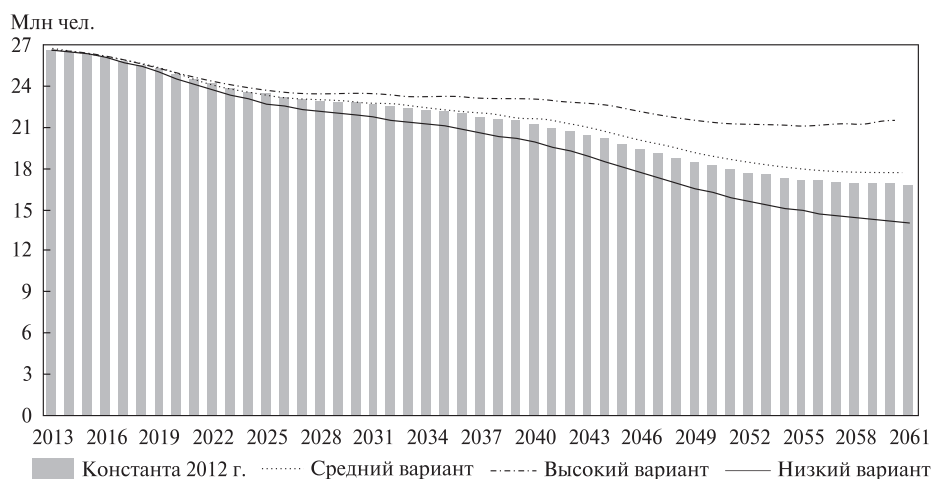

Рис. 2. Численность населения в возрасте 20–59 лет при различных вариантах демографического прогноза, млн чел.

Источник: расчеты автора по данным [10].

Финансово-экономические последствия демографических изменений для пенсионной системы и всей системы социальной защиты наиболее наглядно демонстрируют индикаторы, характеризующие соотношение численности пожилых людей и населения трудоспособного возраста. В зависимости от их комбинации, это может быть индикатор нагрузки пожилыми на население трудоспособного возраста (old-age dependency ratio) или коэффициент потенциальной поддержки, на которую могут рассчитывать пожилые люди (potential support ratio)¹. Последний считается более этичным с точки зрения отображения межпоколенческих взаимоотношений.

Все однонаправленные варианты демографического прогноза – средний, высокий, низкий – за счет взаимной компенсации эффектов отдельных компонент дают очень близкие результаты: до середины 2050-х нагрузка пожилыми людьми на трудоспособных вырастет с теперешних 36% до 67–73%, соответственно, коэффициент потенциальной поддержки уменьшится с 2,7 до 1,4–1,5 (рис. 3). В случае реализации «перекрестного» варианта с низкой рождаемостью и высокой продолжительностью жизни, к концу прогнозного периода может сложиться ситуация, когда на одного пожилого будет приходиться лишь один трудоспособный. И только в случае продолжения «советского» пути демографического развития – высокая рождаемость и низкая продолжительность жизни – коэффициент потенциальной поддержки может остаться на уровне 2:1. Однако совершенно очевидно, что этот путь развития имеет свою «цену», – низкая продолжительность жизни сопряжена с низким качеством жизни всех возрастных групп населения.

В связи с наличием досрочных пенсий по возрасту, пенсий за выслугу лет, пенсий по инвалидности и по потере кормильца, общее число пенсионеров значительно превышает численность пожилых людей. В то же время далеко не все лица трудоспособного возраста работают, и не все занятые охвачены пенсионным страхованием. В 2013 г. численность пенсионеров и плательщиков взносов практически сравнялась на черте 13,5 млн чел., т.е. 1:1. Как показывают актуарные расчеты, при неизменном

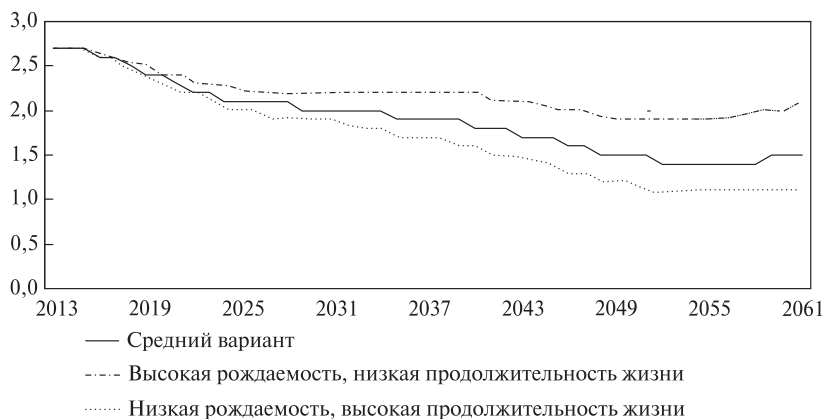

Рис. 3. Коэффициент потенциальной поддержки (численность населения в возрасте 20–59 лет по отношению к населению в возрасте 60 лет и старше) при различных вариантах демографического прогноза

Источник: расчеты автора по данным [10].

¹ При международных сравнениях к людям пожилого возраста обычно относят лиц в возрасте 65 лет и старше, к населению трудоспособного возраста – лиц 15–64 лет. В статье возрастные рамки устанавливаются с учетом национальных юридических и экономических реалий участия в рынке труда, соответственно 60 лет и старше и 20–59 лет.

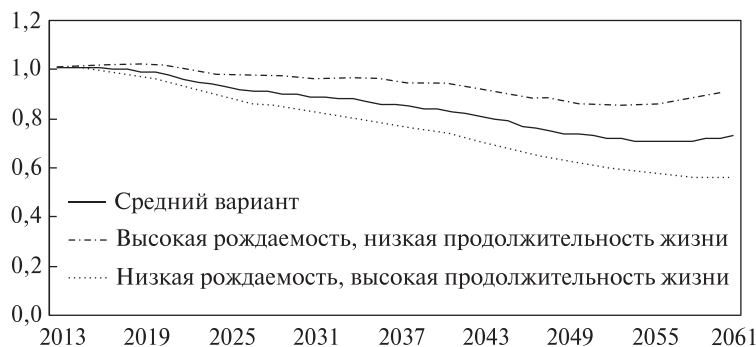

Рис. 4. Число плательщиков взносов на одного пенсионера при различных вариантах демографического прогноза

Источник: расчеты автора по модели пенсионной системы Украины, разработанной специалистами Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины при содействии Всемирного банка.

уровне охвата пенсионным страхованием и прочих равных макроэкономических условиях, ни один сценарий демографического прогноза в долгосрочной перспективе не обеспечивает поддержку хотя бы паритетного соотношения (рис. 4). Пенсионеров будет на 30–45%, при экстремальном варианте с высокой рождаемостью и низкой продолжительностью жизни — на 10% больше, чем плательщиков взносов. Сила влияния демографических изменений такова, что, даже при увеличении уровня охвата пенсионным страхованием до 85% занятого населения (ныне 67%), близкое к паритетному соотношение будет наблюдаться лишь в среднесрочном периоде, и то во многом благодаря начатому повышению пенсионного возраста для женщин.

Прямым следствием старения населения является рост пенсионных расходов, причем не только в абсолютных денежных единицах, но и по отношению к ВВП. Долгосрочные перспективы экономического роста также подвластны влиянию демографических изменений. Исходя из общей формулы продуктивности, логично предполагать, что индекс ВВП в расчете на одного занятого будет определяться индексом заработной платы, а его физические масштабы — численностью занятых, которая, в свою очередь, зависит от численности и возрастной структуры населения. Динамика уровня занятости для долгосрочного прогнозирования имеет меньшее значение, поскольку горизонт его роста ограничен (стабилизация логистической функции). Ожидаемое значительное сокращение численности населения трудоспособного возраста (рис. 2) является демографическим «ограничителем» роста ВВП.

По предварительным данным, пенсионные расходы в 2013 г. составили 17,3% ВВП. Если пенсионная система не претерпит каких-либо изменений (т.е. продолжит функционировать по существующим правилам, включая реализацию мер пенсионной реформы октября 2011 г.), и индекс ВВП в долгосрочной перспективе будет определяться динамикой фонда заработной платы, при прочих равных макроэкономических условиях и среднем варианте демографического прогноза пенсионные расходы к концу прогнозного периода возрастут до 25% ВВП (рис. 5). Практически такой же результат дают и другие однонаправленные (высокий и низкий) варианты прогноза. В случае перекрестного варианта «низкая рождаемость — высокая продолжительность жизни» пенсионные расходы будут поглощать почти треть ВВП, и даже «экономный» вариант «высокая рождаемость — низкая продолжительность

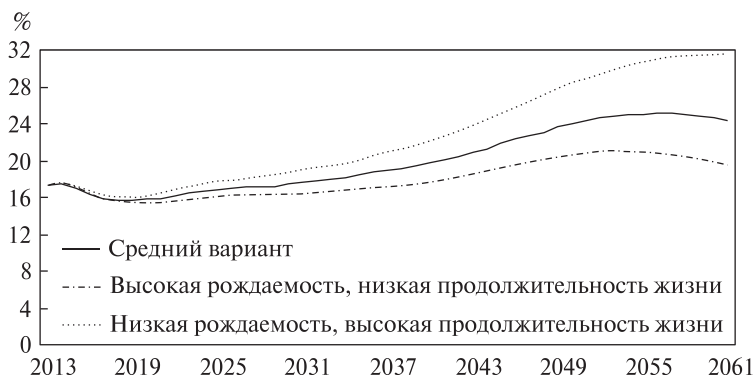

Рис. 5. Пенсионные расходы при различных вариантах демографического прогноза, % ВВП

Источник: расчеты автора по модели пенсионной системы Украины, разработанной специалистами Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины при содействии Всемирного банка.

жизни» не сможет сдержать их рост (увеличение до 21% ВВП). Короткий период не-которого снижения пенсионных расходов будет наблюдаться только до 2021 г., пока не закончится повышение пенсионного возраста для женщин, и поколения «новых» пенсионеров начнут выходить на пенсию в полном составе.

По оценкам Международного валютного фонда, учитывая глобальный и неот-вратимый характер процессов старения, остановить рост расходов на старость не представляется возможным; в лучшем случае их удастся поддерживать на стабиль-ном уровне (по отношению к ВВП), но это требует неотложных и существенных структурных реформ. К таким реформам относятся сокращение традиционных распределительных пенсионных систем одновременно с введением или расшире-нием частных накопительных пенсионных программ. Эффективной мерой является также повышение пенсионного возраста (это подтверждает и пример Украины, см. рис. 4, 5 – прим. авт.). Среди прочих параметрических реформ называются мо-дификации формулы исчисления размера пенсий, изменения порядка индексации и налогообложения пенсионных выплат, введение процедуры проверки доходов при назначении пенсий из публичных пенсионных программ [11]. Нужно признать, что необходимость проведения подобных «непопулярных» реформ сама по себе является большим вызовом для политиков и общества в целом. Однако продолжение прак-тики экстенсивного охвата пенсионными выплатами в условиях прогрессирующего старения населения также неизбежно (хотя, возможно, не таким явным образом) приведет к снижению размеров пенсий.

Демографические изменения и, как следствие, снижение коэффициента по-тенциальной поддержки, на которую могут рассчитывать пожилые люди, усиливает зависимость финансового состояния пенсионной системы и благополучия пенсио-неров от общей ситуации в экономике, в частности от стадии экономического цикла. Принято считать, что наибольшие риски существуют для участников традиционных распределительных (солидарных) пенсионных систем, основанных на страховых принципах. Однако, как отмечается в докладе Международной ассоциации соци-ального страхования, выплаты из пенсионных систем, независимо от механизмов их финансирования (распределительные или накопительные), определяются объе-

мом текущего национального дохода, который можно распределить. Поэтому даже накопительные пенсионные программы не способны создать «фонд» для будущих поколений [12, с. 15–18]. Исследования Международной организации труда показывают, что введение накопительных программ, особенно так называемого второго уровня (т.е. путем приватизации части публичной распределительной пенсионной системы), не позволяют гарантировать финансовую устойчивость пенсионной системы и экономический рост, а потому не отменяют важности публичной распределительной пенсионной системы и необходимость проведения в ней параметрических реформ [13, с. 80].

Выводы. При любом вероятном сценарии демографического развития Украины уровень старения населения будет расти, а коэффициент потенциальной поддержки, на которую могут рассчитывать пожилые люди, — снижаться. Наиболее «разорительным» для пенсионной системы является вариант, когда низкая рождаемость сочетается с высокой продолжительностью жизни (прогнозируемый рост пенсионных расходов — до 31% ВВП в 2050-х годах), наиболее «экономным» — когда высокая рождаемость сочетается с низкой продолжительностью жизни (до 21% ВВП в 2050-х годах). Но реализация последнего варианта означала бы фактически деградацию Украины как державы.

Действенным решением проблем финансовой устойчивости пенсионной системы в условиях быстрого старения является пересмотр порога между трудоспособным и пенсионным возрастом. Постепенное повышение пенсионного возраста для женщин, начатое в Украине с октября 2011 г., дает возможность поддерживать паритет между численностью пенсионеров и плательщиков взносов и сдерживать рост пенсионных расходов по отношению к ВВП на период до 2021 г. Однако уже сегодня необходимо инициировать принятие решения о повышении пенсионного возраста до 65 лет для современных поколений молодежи.

Что касается введения накопительной системы общеобязательного государственного пенсионного страхования (так называемого второго уровня), следует отметить, что он не только не способен полностью оградить пенсионную систему от влияния демографических изменений, а и несет дополнительные вызовы и риски для системы социальной защиты и публичных финансов. Особо необходимо предостеречь от ожиданий, что второй уровень может обеспечить повышение размеров пенсий. Ведь он создается не дополнительно, а на частичную замену солидарной системы — изменение механизма финансирования части пенсионных выплат за счет их накопления и инвестирования в лучшем случае позволит избежать повышения размера пенсионных взносов для будущих немногочисленных поколений работников. Если полученный инвестиционный доход обеспечит полноценную актуализацию пенсионных сбережений в соответствии с темпами инфляции и даст возможность покрыть расходы на администрирование (а они в накопительных схемах гораздо выше, чем в распределительных), это уже можно будет считать успехом.

ЛИТЕРАТУРА

1. World Population Prospects: The 2012 Revision, Highlights and Advance Tables. — United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2013. Working Paper No. ESA/P/ WP.228. — XXI+94 pp.
2. Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.Г. Меликьян. Ред. коллегия: А.Я. Кваша, А.А. Ткаченко, Н.Н. Шаповалова, Д.К. Шелестов. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. — 640 с.

3. Caldwell, John C.; B.K. Caldwell, P. Caldwell, P.F McDonald, T. Schindlmayr. Demographic Transition Theory. — Dordrecht, The Netherlands: Springer, 2006. — 418 p.
4. Ткаченко Л.Г. Особенности процесса старения населения Украины // Детерминация демографических процессов: Сборник статей / Под ред. Зверевой Н.В. и Архангельского В.Н.; Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова. — М.: МАКС Пресс, 2012. — Вып. 21. — С. 356–378.
5. Москалев А. А. Старение и гены. — СПб.: Наука, 2008. — 358 с.
6. Giampaolo Lanzieri. The greying of the baby boomers: A century-long view of ageing in European populations / Eurostat. — Statistics in focus, Population and social conditions. — 23/2011. — 12 p.
7. Ткаченко Л.Г. Пенсионная реформа в Украине: этапы, результаты, дальнейшие действия // VIII Conferinței Internaționale Științifico-Practică «Creșterea economică în condițiile globalizării». Sesiunea științifică «Dezvoltarea demografică: provocări pentru politicile sociale», Ed. a 8-a, 17-18 oct. 2013, Chișinău / col. red.: Paladi Gheorghe, Găgăuz Olga, Penina Olga. Chișinău : S.n., 2013 (F.E.-P. «Tipografia Centrală»). — С. 103–114.
8. Україна: через десять років після Мадриду (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007–2012 рр.) / Заг. ред. Крентовська О.П., Вороненко О.Ю. / Мінсоцполітики, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Фонд ООН в галузі народонаселення. — К.: 2012. — 130 с.
9. Libanova E. Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — №2 (18). — С. 5–22.
10. Демографічні прогнози по Україні, 2013 р. / Официальный веб-сайт Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи [Электронный ресурс]. — <http://idss.org.ua/mo-nografii/popforecast2013.rar>
11. From Stimulus to Consolidation: Revenue and Expenditure Policies in Advanced and Emerging Economies: Prepared by Fiscal Affairs Department of International Monetary Fund/ Approved by Carlo Cottarelli. April 30, 2010. — 92 p.
12. Ageing and Social Security: Ten Key Issues / A contribution by the International Social Security Association to the implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing. — Geneva, 2003. — 28 p.
13. Employment and social protection in the new demographic context. Report IV. Fourth item on the agenda of International Labour Conference, 102nd Session, 2013. — Geneva, International Labour Office, 2013. — IV+120 pp.

REFERENCES

1. World Population Prospects: The 2012 Revision, Highlights and Advance Tables. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). Working Paper [in English].
2. Melikian, H.H. (Ed.). (1994). Narodonaselenye. Entsiklopedicheskyi slovar [Population. Encyclopedic Dictionary]. M.: Bolshaiia Rossyiskaia Entsiklopediia [in Russian].
3. Caldwell, John C.; Caldwell, B.K., Caldwell, P., McDonald, P.F, Schindlmayr, T. (2006). Demographic Transition Theory. Dordrecht, The Netherlands: Springer [in English].
4. Tkachenko, L. (2012). Osobennosti protsesssa stareniiia naseleniia Ukrainy. Determinatsyia demograficheskikh protsessov: Sbornik statei [Features of the ageing process in Ukraine. Determination of demographic processes: Collected papers]. M.: MAKSS Press, Vol. 21, 356–378 [in Russian].
5. Moskalev, A. (2008). Starenie i heny [Ageing and the genes]. SPb.: Nauka [in Russian].
6. Giampaolo, Lanzieri (2011). The greying of the baby boomers: A century-long view of ageing in European populations. Eurostat. Statistics in focus, Population and social conditions [in English].
7. Tkachenko, L. (2013). Pensionnaia reforma v Ukraine: etapy, rezultaty, dalneishye deistviia [Pension reform in Ukraine: stages, results and further actions]. VIII-a a Conferinței Internaționale Științifico-Practică «Creșterea economică în condițiile globalizării». Sesiunea științifică «Dezvoltarea demografică: provocări pentru politicile sociale», Ed. a 8-a, 17-18 oct.2013 hoda. Chișinău, pp. 103–114 [in Russian].

8. *Krentovska, O.P., Voronenko, O.Iu.* (Eds.). (2012). *Ukraina: cherez desiat rokiv pislia Madrydu (stan realizatsii Madrydskoho mizhnarodnoho planu dii z pytan starinnia v Ukraini u 2007-2012 rr.)* [Ukraine: ten years after Madrid (state of implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing in Ukraine in 2007-2012)]. Minsotspolityky, Instytut demohrafiï ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy, Fond OON v haluzi narodonaselennia [in Ukrainian].
9. *Libanova, E.* (2012). *Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* [Demography and social economy], 2 (18), 5-22 [in English].
10. *Demohrafichni prohozy po Ukraini* [Demographic forecasts for Ukraine] (2013). idss.org.ua. Retrived from <http://idss.org.ua/monografii/popforecast2013.rar> [in English].
11. *From Stimulus to Consolidation: Revenue and Expenditure Policies in Advanced and Emerging Economies* (2010). Prepared by Fiscal Affairs Department of International Monetary Fund. Approved by Carlo Cottarelli [in English].
12. *Ageing and Social Security: Ten Key Issues* (2003). A contribution by the International Social Security Association to the implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing. Geneva [in English].
13. *Employment and social protection in the new demographic context* (2013). Report IV. Fourth item on the agenda of International Labour Conference, 102nd Session. Geneva, International Labour Office [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.03.2014

Л.Г. Ткаченко,

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН

України, Україна, 03032, Київ, бульвар Т. Шевченка, 60

E-mail: lidatk@rambler.ru

ВПЛИВ ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН НА ПЕНСІЙНУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

Класична теорія демографічного переходу передбачає чотири етапи, на останньому з яких чисельність населення, рівні смертності і народжуваності стабілізуються, і встановлюється незмінна вікова структура, тобто процес старіння повинен припинитися. Однак сучасна демографічна реальність дає підстави говорити про те, що демографічний перехід складається не з чотирьох, а з п'яти або навіть шести етапів. На завершальних етапах встановлюється настільки низький рівень народжуваності, що, незважаючи на зростання тривалості життя, кількість померлих перевищує число народжених, і приплив мігрантів не здатний компенсувати депопуляцію. Згідно з таким трактуванням теорії демографічного переходу, на завершальній стадії чисельність населення не стабілізується, а продовжує скорочуватися, і процес старіння може прогресувати нескінченно довго. У зв'язку з цим у практичних дослідженнях все частіше використовується термін «демографічні зміни», який не має на увазі досягнення фінальної точки демографічного переходу.

Особливістю демографічного розвитку постсоціалістичних країн Європи, включаючи Україну, є випереджаючі темпи старіння на тлі скорочення чисельності населення трудоактивного віку. За будь-якого ймовірного сценарію демографічного розвитку України в довгостроковій перспективі рівень старіння населення зростатиме, а коефіцієнт потенційної підтримки, на яку можуть розраховувати літні люди, — знижуватиметься. До середини 2050-х років пенсіонерів буде на 30–45%, при екстремальному варіанті з високою народжуваністю і низькою тривалістю життя — на 10% більше, ніж платників внесків. Прямим наслідком старіння населення є зростання пенсійних витрат, причому не тільки в абсолютних грошових одиницях, а й по відношенню до ВВП. Якщо пенсійна система не зазнає будь-яких нових реформувань, прогнозоване зростання пенсійних витрат може досягти у 2050-х роках, залежно від сценарію демографічного розвитку, 21–31% ВВП (в 2013 р., за попередніми даними — 17,3% ВВП).

Дієвим вирішенням проблем фінансової стійкості пенсійної системи в умовах швидкого старіння є перегляд порога між працездатним і пенсійним віком. Поступове підвищення пенсійного

віку для жінок, розпочате в Україні з жовтня 2011 р., дає можливість підтримувати паритет між чисельністю пенсіонерів і платників внесків та стримувати зростання пенсійних витрат по відношенню до ВВП на період до 2021 р. Проте вже сьогодні необхідно ініціювати прийняття рішення про підвищення пенсійного віку до 65 років для сучасних поколінь молоді.

Ключові слова: демографічний перехід, демографічні зміни, старіння населення, демографічний прогноз, коефіцієнт потенційної підтримки, пенсії по старості, пенсійна система.

L. Tkachenko,

PhD Economics, Leading Researcher of M.V. Ptukha

Institute for Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine,

03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60

E-mail: lidatk@rambler.ru

IMPACT OF DEMOGRAPHIC CHANGES ON THE UKRAINIAN PENSION SYSTEM

The classical theory of demographic transition involves four stages, at the last of which the population number, mortality and fertility rates stabilize, and set constant age structure, i.e. must stop the ageing process. However, the current demographic reality gives grounds to say that the demographic transition consists of not four, but five or six steps. In the final stages fertility is so low, that despite the increase in life expectancy, the number of deaths exceeds the number of births, and the inflow of migrants is not able to compensate for depopulation. Following this demographic transition interpretation, at the final stage the population does not stabilize and continues to decline and the ageing process can progress indefinitely. In this regard, analytical studies are increasingly using the term «demographic changes», which does not imply achieving the final point of the demographic transition.

A feature of the demographic development of the post-socialist countries of Europe, including Ukraine, is the rapid pace of ageing on the background of decreasing working age population. In any plausible scenario of demographic development of Ukraine in the long term the level of ageing will grow, and the potential support ratio, which the elderly can count on – will decline. By the mid-2050s pensioners will be 30–45%, according to the extreme version with a high birth rate and low life expectancy – 10% more than the contributors. Direct consequence of ageing is the increase in pension expenditure, not only in absolute monetary units but also in relation to GDP. If the pension system will not undergo any new reforms, the projected growth of pension expenditure may reach, depending on the scenario of demographic development, up to 21–31% of GDP in the 2050s (in 2013, according to preliminary data – 17.3% of GDP).

An effective solution of the financial sustainability problems of the pension system in the context of rapid ageing is to reexamine the threshold between working and retirement age. The gradual increase in the retirement age for women, which begun in Ukraine in October 2011, helps maintaining the parity between the number of pensioners and contributors and restrain the growth of pension expenditure to GDP ratio for the period up to 2021, but even today it is necessary to adopt a decision on increasing retirement age to 65 for today's young generations.

Key words: demographic transition, demographic change, ageing population, demographic forecast, potential support ratio, old age pensions, pension system.

УДК 314.37:364(470+ 571)

В.Н. АРХАНГЕЛЬСКИЙ,

канд. экон. наук, зав. сектором
Центра по изучению проблем народонаселения
Экономического факультета Московского
государственного университета им. М.В. Ломоносова
E-mail: archangelsky@yandex.ru

ОЦЕНКА ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ МЕР ПОМОЩИ СЕМЬЯМ С ДЕТЬМИ В РОССИИ

В статье предпринята попытка оценить демографическую результативность мер помощи семьям с детьми в Российской Федерации, реализуемых начиная с 2007 г. Оценка основывается на результатах анализа статистической информации и данных социологических опросов 2012–2013 гг. Показано, что наиболее результативной мерой, вероятно, оказался федеральный материнский (семейный) капитал.

Ключевые слова: рождаемость, демографическая политика, помощь семьям с детьми.

Число родившихся в 2012 г. в РФ составило 1902,1 тыс. и было больше, чем в 2006 г. (1479,6 тыс.), на 422,5 тыс. (28,6%). Общий коэффициент рождаемости вырос на 29,1%: с 10,3‰ в 2006 г. до 13,3‰ в 2012 г.

В еще несколько большей степени увеличился суммарный коэффициент рождаемости — с 1,305 в 2006 г. до 1,691 в 2012 г., т.е. на 29,6%. Это свидетельствует о том, что увеличение общих показателей рождаемости в России в последние годы не было обусловлено изменениями в половозрастной структуре населения («демографической волной»), и, более того, что эти изменения уже несколько тормозили (в последние годы) их прирост.

При этом в 2007 и 2012 гг. прирост суммарного коэффициента рождаемости составлял 0,11. Он был самым большим за последние 20 лет, лишь немного уступая тому, который имел место в 1983 и 1986 гг. (по 0,13)¹. Важно отметить также, что в России, по крайней мере, после 1958 г. не было периода постоянного столь существенного (на 0,386 в 2012 г. по сравнению с 2006 г.) повышения суммарного коэффициента рождаемости. В то же время, конечно, нельзя весь этот прирост рассматривать как результат действия тех мер демографической политики, реализация которых началась в 2007 г.

С 1 января 2007 г. в Российской Федерации действует программа материнского (семейного) капитала. Он предоставляется один раз при рождении второго или по-

¹ Рассчитано по: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng__tfr.php

следующего (если ранее не пользовались правом на этот капитал, т.е. предыдущий (второй или последующий) ребенок родился ранее 2007 г.). Семья получает сертификат, удостоверяющий право на капитал. Средства капитала (в безналичной форме) можно потратить по достижении ребенком 3 лет на улучшение жилищных условий, на получение образования ребенком, на накопительную часть трудовой пенсии матери. Не дожидаясь 3-летнего возраста ребенка, средства капитала можно потратить на погашение основного долга и уплату процентов по кредитам или займам, в том числе ипотечным, на приобретение (строительство) жилья. Первоначально размер материнского (семейного) капитала составлял 250 тысяч рублей. В последующие годы его величина ежегодно индексировалась и в 2014 г. составляет 429,4 тысяч рублей.

Одновременно существенно повысилась оплата отпуска по уходу за ребенком до 1,5 лет в виде пособия. Оно выплачивается работающим матерям в размере 40% заработной платы на момент ухода в отпуск по беременности и родам, но не более 17990,24 рублей (в 2014 г.) и не менее, чем пособие неработающим, которое составляет сейчас 2576,62 рублей при уходе за первым ребенком и 5153,24 рублей – за вторым и последующими.

Годом раньше, с 1 января 2006 г., была введена система родовых сертификатов. Первоначально его стоимость составляла 7000 рублей, но в 2007 г. она была увеличена до 10000 рублей, а с 2008 г. – до 11000 рублей, из них 3000 рублей на оплату услуг женской консультации, 6000 рублей – на оплату услуг родильного дома, 1000 рублей – на оплату услуг детской поликлиники за диспансерное (профилактическое) наблюдение ребенка в течение первых шести месяцев и 1000 рублей – в течение вторых шести месяцев.

С 2012 г. в большинстве субъектов Российской Федерации реализуются региональные программы материнского (семейного) капитала, право на получение которого возникает, как правило, при рождении третьего ребенка, а семьям с 3 и более детьми выделяются земельные участки под строительство жилого дома. С 2013 г. во многих регионах России (прежде всего, с наиболее неблагоприятной демографической ситуацией) введена ежемесячная денежная выплата на третьего или последующего ребенка до достижения им 3-х лет в размере прожиточного минимума ребенка.

Реализуются и некоторые другие меры помощи семьям с детьми.

Таблица 1. Динамика суммарного коэффициента рождаемости по очередности рождения в Российской Федерации в 2006–2012 гг. (по 35 регионам²)

Годы	Первые рождения	Вторые рождения	Третьи рождения	Четвертые рождения	Пятые и последующие рождения
2006	0,748	0,404	0,098	0,026	0,015
2007	0,747	0,475	0,125	0,032	0,018
2008	0,774	0,511	0,142	0,036	0,019
2009	0,788	0,532	0,144	0,037	0,020
2010	0,771	0,561	0,152	0,038	0,020
2011	0,769	0,571	0,160	0,039	0,020
2012	0,802	0,620	0,182	0,044	0,023

Источник: рассчитано по: данные Росстата.

² В расчет включены данные по тем регионам, по которым есть распределение родившихся по очередности рождения за весь период 2006–2012 гг.

Изменение показателей рождаемости в 2007 г. по сравнению с 2006 г. позволяет говорить о том, что влияние мер помощи семьям с детьми, реализация которых началась в 2007 г., сказалось только на вторых и последующих рождениях (см. табл. 1).

Введенный с 2007 г. федеральный материнский (семейный) капитал предоставляется при рождении второго или последующего ребенка. Эта мера вызвала наибольший общественный резонанс и, благодаря этому, могла оказаться наиболее результативной. Увеличенный с 2007 г. размер ежемесячного пособия на ребенка в возрасте до 1,5 лет дифференцирован по очередности рождения только для неработающих женщин или имеющих сравнительно низкий заработок. Для остальных женщин размер этого пособия не зависит от того, в отпуске по уходу за каким ребенком она находится. Следовательно, влияние этой меры должно было хоть как-то отразиться и на первых рождениях, суммарный коэффициент рождаемости по которым в России очень низок. С другой стороны, видимо, основное влияние и эта мера могла оказать на вторые и последующие рождения, так как принятие решения о них в большей степени, чем по первенцам, зависит от условий жизни семьи, которые и призваны улучшить реализуемые сейчас меры помощи семьям с детьми. Однако можно было бы ожидать некоторого повышения суммарного коэффициента рождаемости и по первым рождениям, по крайней мере, в связи с тайминговыми сдвигами, т.е. более ранним рождением первого ребенка.

Но в 2007 г. суммарный коэффициент рождаемости по первым рождениям не изменился (формально даже снизился на 0,001). В последующие годы имело место его повышение в 2008–2009 гг. и в 2012 г. Но нет оснований связывать его с мерами демографической политики. Если такого результата не было в первый год реализации этих мер, то его не могло быть и потом. Отметим здесь лишь, что в 2007 г. и в 2011 г. (накануне повышения суммарного коэффициента рождаемости по первым рождениям) в России имел место существенный прирост числа зарегистрированных браков – соответственно, на 13,4% и на 8,3% – что и могло привести к увеличению первых рождений.

Таким образом, оценивать результативность реализуемых с начала 2007 г. мер помощи семьям с детьми следует по динамике показателей рождаемости по вторым и последующим рождениям.

Нельзя, конечно, при оценке результативности этих мер сравнивать динамику показателей в 2007–2012 гг. с уровнем 2006 г. Вероятно, некоторое повышение рождаемости имело бы место и без них. Скорее всего, продолжилась бы тенденция ее увеличения, начавшаяся после достижения минимальных показателей рождаемости в России в 1999 г.

В среднем за год в 2002–2006 гг. прирост суммарного коэффициента по вторым и последующим рождениям составлял 0,0075. В 2006 г. величина этого коэффициента составляла 0,543 (суммарно для тех 35 регионов, по которым приведены данные в таблице 1). Можно предположить, что если бы не были в 2007 г. введены меры помощи семьям с детьми, то прирост величины этого показателя и в последующие годы был бы примерно таким же или чуть большим. Скорее всего, 0,01. При этом суммарный коэффициент рождаемости по вторым и последующим рождениям составил бы в 2012 г. 0,603.

На самом деле его величина в 2012 г. равнялась 0,869, т.е. была больше на 0,266 или на 44,1%. Представляется, что это можно отнести на счет результата реализации мер государственной помощи семьям с детьми.

Наибольший прирост суммарного коэффициента рождаемости по вторым и последующим рождением был в 2007 г. Затем с каждым годом он уменьшался, но в 2012 г. существенно возрос. По третьим и последующим рождением прирост суммарного коэффициента рождаемости в 2012 г. (на 0,030) был почти таким же, как в 2007 г. (на 0,036). По вторым рождением различия более существенны – на 0,049 в 2012 г. и на 0,071 в 2007 г.

Видимо, существенное повышение суммарного коэффициента рождаемости в 2012 г. связано со следующим: во-первых, как отмечалось выше, вырос суммарный коэффициент рождаемости по первым рождением, вероятно, в связи с увеличением числа браков в 2011 г.; во-вторых, по данным социологических опросов³, в 2012–2013 гг. произошло заметное увеличение доли вторых рождений с интервалом в 3–5 лет после первого, а в 2008 г. имел место прирост суммарного коэффициента рождаемости по первым рождением; в-третьих, на прирост суммарного коэффициента рождаемости по третьим и последующим рождением повлияло начало реализации региональных мер, ориентированных на поддержку именно этих рождений (региональный материнский (семейный) капитал и отчасти предоставление семьям с 3 и более детьми земельных участков под строительство жилого дома).

Результаты «Выборочного наблюдения репродуктивных планов населения» (2012 г.) и социологического опроса, проведенного в 2013 г. в Калужской и Новгородской областях, в Пермском крае, показали существенно большую долю вторых рождений с интервалом 10 лет и более после рождения первенца в период с 2007 г. по сравнению с 2000–2006 гг. (опрос 2012 г. – 20,3% против 13,3%; опрос 2013 г. – 18,8% против 11,6%; при интервале 12 лет и более – соответственно, 12,2% против 5,1% и 10,8% против 5,2%).

Увеличение доли вторых рождений со столь большим интервалом после рождения первенца можно, видимо, считать результативностью мер демографической политики, ибо если рождение этих детей длительное время откладывалось, то, велика вероятность, что без их реализации этих рождений не было бы вообще. Поэтому их можно рассматривать как прибавку к итоговому числу рожденных детей в реальных поколениях женщин.

Наряду с оценкой демографической результативности мер помощи семьям с детьми на основе статистических данных и распределения вторых рождений по величине первого интергенетического интервала, целесообразно использовать и оценку респондентами помощи этих мер в принятии решения о рождении детей. Однако нужно иметь в виду два обстоятельства.

Во-первых, эти оценки носят ретроспективный характер. Фактически выясняется не то, помогли ли, по мнению респондента, меры принять решение о рождении ребенка в тот период времени, когда оно принималось, а то, как человек оценивает их влияние сейчас. Эта оценка может не совпадать с той, которая была при принятии решения о рождении ребенка, в т.ч. потому, что на нее влияет все, что произошло

³ В сентябре–октябре 2012 г. «Выборочное наблюдение репродуктивных планов населения» под руководством Росстата в 30 регионах России (база микроданных представлена по адресу: <http://std.gmcrosstata.ru/webapi/jsf/tableView/customiseTable.xhtml>); в июне–сентябре 2013 г. социологический опрос проводился в рамках научно-исследовательского проекта «Оценка результативности мер демографической политики, реализуемых на федеральном и региональном уровнях» по заказу Министерства труда и социальной защиты Российской Федерации (руководитель – проф. Л.Л.Рыбаковский) в Калужской и Новгородской областях, в Пермском крае. Автор статьи принимал участие в подготовке программы и инструментария, обработке данных обоих этих исследований, представленные в статье результаты получены на основе разработки имеющихся у автора баз микроданных.

после рождения ребенка: уже возникший опыт пользования этими мерами, эмоциональное восприятие появления ребенка и пр.

Во-вторых, люди, видимо, зачастую склонны считать, что решения в своей жизни они принимают независимо от каких-либо внешних обстоятельств, в т.ч. возможных помогающих или даже стимулирующих факторов, влияния мнения окружающих и пр. Поэтому, по результатам социологического опроса, мы получаем не долю тех, кому, например, реализуемые меры помогли принять решение о рождении ребенка (вряд ли ее можно, вообще, корректно определить), а долю тех, кто так считает. Учитывая сказанное, в дальнейшем будем говорить не только о доле тех, кто отметил влияние или помощь мер в принятии решения о рождении ребенка, но и о доле тех, кто не отрицает этого, т.е. включая ответивших «трудно сказать».

Многое может зависеть от формулировки вопроса. Чем она менее «жесткая», тем, возможно, больше респондентов отметят это влияние или, по крайней мере, не будут его отрицать. И это, видимо, будет более точной оценкой, ибо если влияния не было совсем, то, вероятно, его не отметят ни при какой формулировке вопроса, а использование термина «помогли» вместо «повлияли» позволит человеку дать, возможно, более искренний ответ, не ставя под сомнение его независимость в принятии решения.

При проведении в 2012 г. «Выборочного наблюдения репродуктивных планов населения» у респондентов выяснялось «помогло ли принять решение о рождении ребенка то, что начали реализовываться дополнительные меры государственной помощи семьям с детьми». Среди тех, у кого в 2007–2012 гг. родился второй ребенок, доля отметивших, что эти меры помогли им не откладывать рождение ребенка, составила 21,8% у женщин и 23,4% у мужчин, что эти меры помогли принять решение о рождении ребенка, которого без этого не могли себе позволить — соответственно, 9,8% и 9,5%. Таким образом, какую-то помощь этих мер среди респондентов, у которых родился второй ребенок, отметили 31,6% женщин и 32,9% мужчин. Напротив, отрицают ее, соответственно, 49,1% и 46,9%. Пятая часть респондентов (19,3% женщин и 20,2% мужчин) затруднились ответить на этот вопрос. Таким образом, не отрицают помощь мер поддержки семей с детьми в принятии решения о рождении второго ребенка в 2007–2012 гг. 50,9% женщин и 53,1% мужчин.

По результатам социологического опроса, проведенного в 2013 г., доля женщин, ответивших, что реализуемые меры не помогли им принять решение о рождении второго или последующего ребенка в 2007–2013 гг. составила 56,7%.

Следовательно, 43,3% респонденток (включая ответивших «трудно сказать») не отрицают помощи этих мер в принятии ими решения о рождении второго или последующего ребенка. Напомним, что и оценка прироста (к 2012 г.) суммарного коэффициента рождаемости по вторым и последующим рождениям, сделанная выше, составляет очень близкую к этой величину — 44,1%. Оба эти показателя косвенно, с разных сторон, оценивают, по сути дела, одно и то же. На основе статистических данных дана оценка того, насколько большим к 2012 г. оказался суммарный коэффициент рождаемости по вторым и последующим рождениям за счет реализации мер помощи семьям с детьми. На основе социологических данных дана оценка увеличения числа вторых и последующих рождений в 2007–2013 гг. за счет тех рождений, в отношении которых респонденты не отрицают той или иной степени влияния (помощи) мер поддержки семей с детьми. Конечно, в сравнении этих показателей много условностей, поэтому практически полное их совпадение по величине (44,1%

и 43,3%), вероятно, случайно, но близость их по величине представляется не случайной. Видимо, действительно, можно оценивать демографическую результативность этих мер, как прирост вторых и последующих рождений, примерно, в размере 40% или чуть больше.

Понятно, что этот прирост относится к показателям для условного поколения и, следовательно, включает в себя как результат сдвигов в календаре рождений, так и увеличение итогового числа рожденных детей в реальных поколениях женщин.

По результатам социологического опроса 2013 г., 12,5% женщин, у которых младшим родившимся в 2007–2013 гг. ребенком был второй или последующий, отметили, что реализуемые меры помощи семьям с детьми помогли им не откладывать рождение ребенка. 8,2% женщин сообщили, что они помогли им принять решение о рождении ребенка, которого без этого они не могли себе позволить. 22,6% женщин затруднились ответить на этот вопрос.

Анализ результатов этого социологического опроса позволяет попытаться выделить влияние отдельных мер на принятие решения о рождении ребенка. В отношении большинства мер сделать это можно, по сути дела, только на основе самооценки респондентов. При этом уместно напомнить высказанные выше соображения об осторожности в трактовке мнений респондентов о влиянии мер помощи семьям с детьми на принятие ими решения о рождении ребенка.

В то же время представляется, что при сравнительной оценке влияния различных мер помощи семьям с детьми на рождение младшего ребенка в 2007–2013 гг. можно больше доверять результатам опроса мнений, чем при оценке такого влияния всех мер в целом. Если при общей оценке возможно ее занижение из-за склонности людей считать, что свои решения они принимают независимо от каких-либо внешних обстоятельств, и из-за ретроспективности оценки, то при сравнительной оценке влияния различных мер, на наш взгляд, нет серьезных оснований предполагать дифференциацию различий в степени занижения или завышения такой оценки по отдельным мерам.

При ответе на вопрос о том, какая мера оказала наибольшее влияние на принятие решения о рождении младшего ребенка в 2007–2013 гг., респондентки чаще всего отмечали федеральный материнский (семейный) капитал — 57,0%⁴. На втором месте оказалось ежемесячное пособие (оплачиваемый отпуск) по уходу за ребенком до 1,5 лет (15,0%), а на третьем — региональный материнский (семейный) капитал (10,6%).

Выбор респондентками меры помощи семьям с детьми, оказавшей наибольшее влияние на принятие ими решения о рождении младшего ребенка в 2007–2013 гг., значительно различается в зависимости от его очередности.

Те, у кого этот ребенок первый, чаще всего отмечали влияние ежемесячного пособия (оплачиваемого отпуска) по уходу за ребенком до 1,5 лет (39,3%). Это, вероятно, наиболее значимая из реализуемых в настоящее время государственных мер помощи семьям с детьми, которая распространяется на все рождения, включая первые. Немногим более трети (33,9%) респонденток, у которых родившийся в 2007–2013 гг. младший ребенок первенец, отметили наибольшее влияние на принятие решения о его рождении федерального материнского (семейного) капитала.

⁴ Необходимо отметить, что федеральный материнский (семейный) капитал был первым в списке вариантов ответа, а требовалось выбрать только один вариант. Респондент мог не прочитать всего списка и сразу отметить вариант ответа, стоящий первым — федеральный материнский (семейный) капитал. Другие варианты, по условиям этого вопроса, уже не могли быть отмечены.

Совершенно иначе распределились ответы о приоритетном влиянии различных мер помощи семье на рождение младшего ребенка в 2007–2013 гг. у тех, у кого этот ребенок является вторым или последующим. 62,9% этих женщин отметили наибольшее влияние федерального материнского (семейного) капитала. Конечно, сказалось и то, что эта мера помощи, как уже отмечалось, была первой в списке мер. Однако вряд ли это является основной причиной. У тех, у кого младшим ребенком, родившимся в этот период, был первенец, в анкетах тоже на первой позиции в списке мер стоял федеральный материнский (семейный) капитал. Но они, как показано выше, чаще отмечали ежемесячное пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет. Второе место у тех, у кого младший ребенок, родившийся в 2007–2013 гг., является вторым или последующим, занимает региональный материнский (семейный) капитал, третье – ежемесячное пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет и предоставление семьям с тремя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома (с равной долей отметивших эти меры).

Таблица 2. Оценка степени влияния различных факторов на решение о рождении младшего ребенка в 2007–2013 гг. (средний балл по пятибалльной шкале)⁵

В какой степени на Ваше решение родить Вашего младшего ребенка в 2007–2013 гг. повлияли:	Все женщины
Возможность получения ежемесячного пособия (предоставление оплачиваемого отпуска) по уходу за ребенком до 1,5 лет	1,94
Возможность получения федерального материнского (семейного) капитала	1,92
Введение родового сертификата	1,82
Возможность получения материнского (семейного) капитала, установленного в Вашем регионе	1,76
Появление возможности без проблем получить место для ребенка в детском саду	1,74
Налоговые льготы работающим родителям	1,63
Предоставление семьям с тремя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома	1,52
Возможность иметь гибкий график работы (или неполный рабочий день/неделю, или дистанционно, на дому)	1,50
Возможность профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации в период отпуска по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет	1,37
Изменение социально-экономической ситуации в стране и в Вашем регионе	1,58
Изменения отношения государства к семьям с детьми	1,78
Личные обстоятельства	3,74
Повышение уровня жизни семьи, улучшение жилищных условий	2,27

Источник: данные социологического опроса 2013 г. в Калужской и Новгородской областях, в Пермском крае.

⁵ Меры демографической и семейной политики расположены в порядке убывания среднего балла по пятибалльной шкале по ответам всех женщин; после перечня мер перечислены остальные факторы, влияние которых на рождение ребенка нужно было оценить, в том порядке в каком они стояли в вопросе.

По ответам на этот вопрос есть смысл обращать внимание только на сравнение доли отметивших различные меры как наиболее значимые. Сами же величины этих долей менее показательны, так как рассчитаны по отношению не ко всем женщинам, родившим младшего ребенка в 2007–2013 гг., а только к тем, кто не отрицал, в целом, помощи мер поддержки семей с детьми в принятии решения о рождении этого ребенка.

В отличие от этого вопроса, оценку (по пятибалльной шкале) влияния различных факторов (в т.ч. мер помощи семьям с детьми) делали все респондентки, у которых младший ребенок родился в 2007–2013 гг. При этом оценивался каждый фактор отдельно и, следовательно, на ответы не влияла последовательность перечисления факторов в анкетах.

Среди этих факторов наибольшую, в среднем, оценку получили «личные обстоятельства» с очень большим отрывом от остальных факторов.

Среди мер помощи семьям с детьми выше всего как фактор, повлиявший на рождение ребенка, оценено ежемесячное пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет. На втором месте – федеральный материнский (семейный) капитал, на третьем – введение родового сертификата, на четвертом – возможность получения регионального материнского (семейного) капитала. Почти такую же оценку, как эта региональная мера, получило появление возможности без проблем получить место для ребенка в детском саду.

Значительные различия в оценке влияния различных мер на решение о рождении младшего ребенка в 2007–2013 гг. имеют место в зависимости от того, о ребенке какой очередности идет речь.

Те, у кого этот ребенок был первым, выше всего оценили влияние ежемесячного пособия по уходу за ребенком до 1,5 лет. На втором месте у них появление возможности без проблем получить место для ребенка в детском саду, на третьем – родовый сертификат, на четвертом – налоговые льготы работающим родителям. Эти меры распространяются на всех детей, независимо от очередности рождения. Лишь на пятом месте оказался федеральный материнский (семейный) капитал.

Иное соотношение оценок различных мер помощи семьям с детьми имеет место при рассмотрении их как факторов, повлиявших на рождение второго или последующего ребенка. Первое место здесь занимает федеральный материнский (семейный) капитал, второе – ежемесячное пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет, третье – региональный материнский (семейный) капитал и родовый сертификат (с равной величиной среднего балла по пятибалльной шкале).

При таких отличиях в оценке влияния различных мер на принятие решения о рождении первого и второго или последующего ребенка, важно попытаться оценить, какая же все-таки из мер помощи семьям с детьми оказала наибольшее влияние на повышение рождаемости в России в период, начиная с 2007 г. Как было показано выше, увеличение суммарного коэффициента рождаемости произошло по вторым и последующим рождениям. Следовательно, наиболее значимой мерой, повлиявшей на повышение рождаемости, является та, которая, по оценке респондентов, более всего повлияла на рождение второго или последующего ребенка в 2007–2013 гг. Таковой мерой является федеральный материнский (семейный) капитал.

Таблица 3. Оценка степени влияния различных факторов на решение о рождении младшего ребенка в 2007–2013 гг. в зависимости от очередности рождения (средний балл по пятибалльной шкале) ⁶

В какой степени на Ваше решение родить Вашего младшего ребенка в 2007–2013 гг. повлияли:	первые рожде- ния	вторые и после- дующие рождения	третьи и по- следующие рождения
Возможность получения ежемесячного пособия (предоставление оплачиваемого отпуска) по уходу за ребенком до 1,5 лет	1,93	1,95	1,82
Возможность получения федерального материнского (семейного) капитала	1,58	2,08	2,06
Введение родового сертификата	1,77	1,87	1,74
Возможность получения материнского (семейного) капитала, установленного в Вашем регионе	1,52	1,87	1,87
Появление возможности без проблем получить место для ребенка в детском саду	1,85	1,67	1,78
Налоговые льготы работающим родителям	1,66	1,62	1,68
Предоставление семьям с тремя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома	1,39	1,58	1,87
Возможность иметь гибкий график работы (или неполный рабочий день/неделю, или дистанционно, на дому)	1,57	1,46	1,45
Возможность профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации в период отпуска по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет	1,44	1,33	1,30
Изменение социально-экономической ситуации в стране и в Вашем регионе	1,62	1,56	1,55
Изменения отношения государства к семьям с детьми	1,74	1,79	1,83
Личные обстоятельства	3,74	3,73	3,69
Повышение уровня жизни семьи, улучшение жилищных условий	2,21	2,30	2,15

Источник: данные социологического опроса 2013 г. в Калужской и Новгородской областях, в Пермском крае.

Среди мер помощи семьям с детьми как факторов, повлиявших на рождение третьего или последующего ребенка в 2007–2013 гг., наивысшую оценку респондентов получил федеральный материнский (семейный) капитал, а второе–третье место разделили региональный материнский (семейный) капитал и предоставление семьям с тремя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома. Ежемесячное пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет заняло только четвертое место. Обратим внимание, что при оценке влияния различных факторов на принятие решения о рождении третьего или последующего ребенка средняя оценка значимости федерального материнского (семейного) капитала (2,06 балла) оказалась сопоставимой (хотя и несколько уступающей) по величине со средней оценкой значимости повышения уровня жизни семьи, улучшения жилищных условий (2,15 балла).

⁶ Меры демографической и семейной политики расположены в том же порядке, что и в таблице 2.

Таблица 4. Оценка степени влияния различных факторов на решение о рождении младшего ребенка в 2007–2013 гг. в зависимости от оценки помощи в принятии этого решения реализации мер государственной помощи семьям с детьми (средний балл по пятибалльной шкале)⁷

В какой степени на Ваше решение родить Вашего младшего ребенка в 2007–2013 гг. повлияло:	Помогло ли Вам принять решение о рождении Вашего младшего ребенка то, что начали реализовываться дополнительные меры государственной помощи семьям с детьми?			
	помогло, появился ребенок, рождение которого до этого откладывали	эти меры помогли принять решение о рождении ребенка, которого без этого не могли себе позволить	не помогло	трудно сказать
Возможность получения федерального материнского (семейного) капитала	3,46	3,44	1,50	2,09
Возможность получения материнского (семейного) капитала, установленного в Вашем регионе	3,07	3,10	1,41	1,93
Возможность получения ежемесячного пособия (предоставление оплачиваемого отпуска) по уходу за ребенком до 1,5 лет	3,03	3,08	1,65	2,07
Введение родового сертификата	2,81	2,77	1,54	1,95
Предоставление семьям с тремя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома	2,33	2,57	1,27	1,64
Появление возможности без проблем получить место для ребенка в детском саду	2,34	2,53	1,54	1,86
Налоговые льготы работающим родителям	2,19	2,31	1,44	1,74
Возможность иметь гибкий график работы (или неполный рабочий день/неделю, или дистанционно, на дому)	1,97	2,00	1,36	1,58
Возможность профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации в период отпуска по уходу за ребенком в возрасте до 3 лет	1,79	1,77	1,25	1,46
Изменение социально-экономической ситуации в стране и в Вашем регионе	2,33	2,23	1,42	1,61
Изменения отношения государства к семьям с детьми	2,71	2,97	1,51	1,85
Личные обстоятельства	3,80	3,75	3,79	3,65
Повышение уровня жизни семьи, улучшение жилищных условий	3,15	3,21	2,05	2,32

Источник: данные социологического опроса 2013 г. в Калужской и Новгородской областях, в Пермском крае.

⁷ Меры помощи семьям с детьми расположены в порядке убывания среднего балла по пятибалльной шкале по ответам женщин, которые считают, что, благодаря им, у них в 2007–2013 гг. появился ребенок, рождение которого они до этого откладывали, и что эти меры помогли принять решение о рождении ребенка, которого без этого не могли себе позволить; после перечня мер перечислены остальные факторы в том порядке, в каком они стояли в вопросе.

Только те женщины, кто полагает, что меры помощи семьям с детьми не помогли им принять решение о рождении младшего ребенка, выше всего, в среднем, среди всех этих мер оценили влияние ежемесячного пособия по уходу за ребенком до 1,5 лет. На втором—третьем месте — введение родового сертификата и появление возможности без проблем получить место для ребенка в детском саду. Причем, естественно, что оценка влияния мер оказалась очень низкой (соответственно, 1,65 и 1,54 по пятибалльной шкале).

У затруднившихся с ответом на вопрос о том, помогло ли им принять решение о рождении младшего ребенка то, что начали реализовываться дополнительные меры государственной помощи семьям с детьми, заметно выше оценки влияния всех факторов, кроме личных обстоятельств, и иная их ранжировка по оценке влияния на решение о рождении младшего ребенка в 2007—2013 гг. Выше всего они оценили значение федерального материнского (семейного) капитала (в среднем на 2,09 балла). Несколько более низкая оценка у ежемесячного пособия по уходу за ребенком до 1,5 лет (2,07 балла). Последующие места занимают введение родового сертификата (1,95 балла) и региональный материнский (семейный) капитал (1,93 балла).

У респондентов, считающих, что, благодаря реализуемым мерам помощи семьям с детьми, у них в 2007—2013 гг. появился ребенок, рождение которого они до этого откладывали, или, что эти меры помогли принять решение о рождении ребенка, которого без этого не могли себе позволить, существенно выше всех других мер оценка федерального материнского (семейного) капитала (соответственно, 3,46 балла и 3,44 балла по пятибалльной шкале).

Эти оценки оказались более высокими, чем оценки влияния на принятие решения о рождении младшего ребенка повышения уровня жизни семьи, улучшения жилищных условий (соответственно, 3,15 и 3,21) и даже сопоставимыми (хотя и более низкими) с оценкой влияния личных обстоятельств (соответственно, 3,80 и 3,75).

Второе место среди мер помощи семьям с детьми по величине оценки влияния на рождение младшего ребенка в 2007—2013 гг. у двух этих категорий респондентов занимает региональный материнский (семейный) капитал, а третье — ежемесячное пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет.

Учитывая, что две из оцениваемых здесь мер — региональный материнский (семейный) капитал и предоставление семьям с 3-мя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома — введены только в последние годы, они оказываются в неравном положении при оценке влияния различных мер на принятие решения о рождении ребенка в целом за весь период 2007—2013 гг. Поэтому целесообразно рассмотреть эту оценку отдельно для тех, у кого младший ребенок родился в 2012—2013 гг. Они, в среднем, выше всех других мер оценили влияние федерального материнского (семейного) капитала (2,22 по пятибалльной шкале), а оценка влияния ежемесячного пособия по уходу за ребенком до 1,5 лет у них лишь немногим выше регионального материнского (семейного) капитала (2,08 против 2,06).

Особое внимание следует обратить на третьи и последующие рождения, ибо меры, которые вводились в последние годы, ориентированы, прежде всего, на их поддержку. Среди мер политики, повлиявших на принятие решения о рождении третьего или последующего ребенка в 2012—2013 гг., выше всего оценен федеральный материнский (семейный) капитал (2,19 балла), на втором месте — региональный материнский (семейный) капитал (2,05), на третьем — предоставление семьям с тремя и более детьми земельных участков под строительство жилого дома (2,04).

Выводы. Проведенный анализ статистической и социологической информации дает возможность оценить увеличение вторых и последующих рождений в РФ к 2012 г. примерно на 40% в результате реализации мер помощи семьям с детьми. Результаты социологического опроса 2013 г. позволяют говорить о дифференцированном характере преимущественного влияния тех или иных мер помощи семьям с детьми в зависимости от очередности рождения ребенка. В отношении вторых и последующих рождений приоритетным является, судя по результатам исследования, федеральный материнский (семейный) капитал. Именно его можно считать основной мерой, повлиявшей на повышение уровня рождаемости в 2007–2012 гг., не умаляя, однако, положительной роли реализации и других мер.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Синявская О.В., Головляницина Е.Б.* Новые меры семейной политики и население: будет ли длительным повышение рождаемости? // Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе. Вып.2. — М.: НИСП, 2009, С.205–246.
2. *Архангельский В.Н.* Использование статистической и социологической информации при оценке результативности демографической политики в отношении рождаемости // Инновационное развитие экономики России: региональное разнообразие. — М.: РГ-Пресс, 2013, С. 777–785.

REFERENCES

1. *Sinyavskaya O.V., Golovlyanitsina E.B.* Novye mery semeynoy politiki i naselenie: budet li dlitel'nyy povyshenie rozhdaemosti? // Roditeli i deti, muzhchiny i zhenschiny v semye i obschestve [New measures of family policy and population: whether there will be long a birth rate increase? // Parents and children, men and women in a family and society]. V.2. M.: IISP, 2009, pp. 205–246 [in Russian].
2. *Arkhangelskiy V.N.* Ispolzovanie statisticheskoy i sociologicheskoy informatsii pri otcenke rezul'tativnosti demographicheskoy politiki v otnoshenii rozhdaemosti // Innovatsionnoye razvitie economic Rossii: regionalnoye raznoobrazie [The use of statistical and sociological data for efficiency assessment of demographic policies in the field of fertility // Innovative development of economy of Russia: regional variety]. M.: RG-Press, 2013, pp. 777–785 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.01.2014

В.Н. Архангельский,

канд. экон. наук, зав. сектором Центра по изучению проблем народонаселения

Экономичного факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

119991, Российская Федерация, м. Москва, ГСП–1, Ленинские горы, 3-й новый учебный корпус

E-mail: archangelsky@yandex.ru

ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНОЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ЗАХОДІВ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ У РОСІЇ

З початку 2000-х років у Росії підвищується народжуваність. Особливо істотний її приріст відбувається з 2007 р. Сумарний коефіцієнт народжуваності збільшився з 1,305 в 2006 р. до 1,691 в 2012 р. Насамперед, це збільшення відбувається за другим і наступним народженням. Багато в чому це обумовлено початком реалізації в 2007 р. додаткових заходів допомоги сім'ям з дітьми. При порівнянні приросту сумарного коефіцієнта народжуваності за другим і наступним народженням за 2007–2012 рр. з тим, яким він міг би бути при збереженні динаміки 2000–2006 рр., виходить різниця в 44,1%. Видається, що це можна віднести на рахунок результату реалізації заходів державної допомоги сім'ям з дітьми.

Результати соціологічних опитувань, проведених у 2012 і 2013 роках, показали значно більшу частку другого народження з інтервалом 10 років і більше після народження первістка в

період після 2007 р. порівняно з 2000–2006 рр. Підвищення частки других народжень з настільки значним інтервалом після народження першої дитини можна, очевидно, розглядати як оцінку результативності заходів демографічної політики, бо якщо народження цих дітей тривалий час відкладалося, то велика ймовірність, що без їх реалізації цих народжень не було б взагалі.

За результатами соціологічного опитування 2013 р., 43,3% респонденток (включаючи відповіді «важко сказати») не заперечують допомоги реалізованих заходів у прийнятті ними рішення про народження другої або наступної дитини у 2007–2013 рр. Ця величина дуже близька до зазначеного вище приросту (до 2012 р.) сумарного коефіцієнта народжуваності за другим і наступним народженням (44,1%).

Вибір респондентками заходу допомоги сім'ям з дітьми, що зробив найбільший вплив на прийняття ними рішення про народження дитини, значно різниться залежно від його черговості. Ті, у кого ця дитина перша, найчастіше відзначали вплив щомісячної допомоги (оплачуваної відпустки) по догляду за дитиною до 1,5 років. Серед тих, у кого ця дитина є другою або наступною, більшість відзначили найбільший вплив федерального материнського (сімейного) капіталу. Саме його можна вважати основним заходом, що вплинув на підвищення рівня народжуваності в 2007–2012 рр., не применшуючи, однак, позитивної ролі реалізації й інших заходів.

Ключові слова: *народжуваність, демографічна політика, допомога сім'ям з дітьми.*

V.N. Arkhangel'skiy,

PhD in economics, head of sector, M. Lomonosov Moscow State University,

Economics faculty. Center for population studies

119991, Russian Federation, Moscow, GSP–1, Lenin mountains, 3rd new educational corps

E-mail: archangelsky@yandex.ru

ASSESSMENT OF DEMOGRAPHIC EFFICIENCY OF MEASURES OF THE HELP TO FAMILIES WITH CHILDREN IN RUSSIA

Since the beginning of the 2000th years in Russia birth rate increases. Especially its essential gain occurs since 2007. The total fertility rate increased with 1,305 in 2006 to 1,691 in 2012. First of all, this increase occurs on the second and subsequent births. In many respects it is caused by the realization beginning in 2007 of additional measures of the help to families with children. When comparing a gain of total coefficient of birth rate on the second and subsequent births for 2007–2012 with what it could be at preservation of dynamics of 2000–2006, the difference in 44,1% turns out. It is represented that it is possible to charge to result of realization of measures of the state help to families with children.

Results of the sociological surveys conducted in 2012 and 2013, showed significantly a big share of rebirths with an interval of 10 years and more after the birth of the first-born during the period after 2007 in comparison with 2000–2006. The increase in a share of rebirths with so considerable interval after the birth of the first child can be considered, probably, as an assessment of productivity of measures of demographic policy because if the birth of these children the long time was postponed, that, the probability is great that without their realization of these births wouldn't be in general.

By results of sociological poll of 2013, 43,3% of respondents (including answered «it is hard to say») don't deny the help of realized measures in adoption by them of the decision on the birth of the second or subsequent child in 2007–2013. This size is very close to the gain noted above (by 2012) total fertility rate on the second and subsequent births (44,1%).

The choice respondents of a measure of the help to families with the children, had the greatest impact on adoption by them of the decision on the birth of the younger child, considerably differs depending on his sequence. At whom this child the first, most often noted influence of a monthly grant (paid holiday) on care of the child till 1,5 years. Among at whom this child is the second or the subsequent, the majority noted the greatest influence of the federal maternity (family) capital. It can be considered as the main measure which has influenced increase of level of birth rate in 2007–2012, without belittling, however, a positive role of realization and other measures.

Key words: *fertility, demographic policies, the help to families with children.*

УДК 316.344:519.872

В.Н. НОВИКОВ,

д-р экон. наук, проф., зав. отделом
Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: valery.economy@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ НА ОСНОВЕ НОВЫХ БЮДЖЕТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Анализируется проблема взаимодействия формирования финансовой базы местных бюджетов и бюджетной обеспеченности функционирования социальной инфраструктуры. Оценивается динамика региональной структуры бюджетов просвещения и здравоохранения, произведены расчеты показателей вариации расходов социальных отраслей, обоснован принцип бюджетной автономии и предлагаются финансово-экономические инструменты его реализации с целью обеспечения доступности населения к социально важным услугам. Исследована возможность применения программно-бюджетного метода управления финансами социальной инфраструктуры и процессами оказания услуг населению.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, местные бюджеты, налоговая автономия, вариация расходов.

Постановка проблемы. Развитие отраслей социальной инфраструктуры на основе перехода системы бюджетного финансирования на качественно новый уровень — одно из важнейших условий эффективной работы учреждений здравоохранения, образования.

Расходы бюджетных отраслей социальной инфраструктуры, рассчитываемые органами управления эмпирическим путем, не совпадают с их потребностями в финансировании. Такая ситуация сложилась в результате трех причин: несовершенства бюджетных методов финансирования, неразвитости межбюджетных отношений и неэффективности подхода к управлению социальной инфраструктурой. Как следствие, финансирование социальных отраслей происходит с нарушением распределения ресурсов между областями, расходы производятся со значительной дифференциацией. Проблема состоит в совершенствовании управления бюджетным процессом с целью придания социальному развитию на местах большей динамики, обеспечения большей доступности населения к социально важным услугам.

Цель исследования. Вопросы бюджетирования, ориентированного на результат, все активнее обсуждаются в международной и украинской научной литературе. В развитых европейских странах и Российской Федерации рассмотрение данной проблематики переходит, хотя и в разной степени, от методологической постановки в практическую плоскость. В Украине она ставится в рамках теоретико-методологических и прикладных аспектов оценивания государственных программ, которые выполняются и регулируются в соответствии с Бюджетным кодексом Украины [1]. Финансовый масштаб программ ограниченный, а механизм реализации ориентирован на их паспорт. Проблема программно-целевого метода в этом случае трактуется уже, чем в контексте современных представлений о бюджетировании.

Цель работы состоит в том, чтобы обосновать необходимость оптимизации деятельности бюджетных учреждений с целью повышения результативности оказания услуг населению Украины, усилить ответственность за удовлетворение потребности в качестве и количестве услуг, а также вычленить организационные и экономические аспекты механизма реализации бюджетных программ на основе бюджетирования, ориентированного на результат, и программно-целевого метода.

Изложение основного материала. Несовершенство инструментария формирования местных бюджетов приводит к разбалансированию финансового планирования отраслей социальной инфраструктуры в региональном разрезе, необоснованной вариации ресурсов для обеспечения потребностей населения. Расчеты в существующей нормативно-правовой и методической базе иллюстрируются на примерах учреждений просвещения (дошкольных, школьных) и здравоохранения (табл. 1).

Данные табл. 1 и табл. 2 показывают значительную вариацию расходов на развитие образования между областями Украины: по дошкольным учреждениям коэффициент вариации составлял в 2012 г. 59,72%, по общеобразовательным — 38,9%.

Вариация наблюдается и по показателям расходов на развитие дошкольных, общеобразовательных учреждений в расчете на одного потребителя услуг (табл. 2). Коэффициент вариации в этом случае составляет соответственно: 12,5% — по дошкольным, 7,9% — по общеобразовательным учреждениям. В здравоохранении вариация по общим бюджетным затратам в 2012 г. составляет 60,2%, в расчете на одного жителя — 9,5% (табл. 2).

На основании данных двух представленных таблиц можно сделать ряд следующих выводов, характеризующих противоречивое состояние финансирования социальной инфраструктуры.

Во-первых, наблюдается незначительное уменьшение (на 0,1–2,9%) показателя вариации расходов между областями по всем отраслям социальной инфраструктуры, что является положительным признаком улучшения финансирования деятельности социальных учреждений на местном уровне.

Во-вторых, необходимо констатировать, что некоторое уменьшение коэффициента вариации сопровождается ростом показателя средних расходов. По дошкольным учреждениям средние расходы выросли в течение 2007–2012 гг. с 4307 грн до 7487 грн, или в 1,74 раза; по общеобразовательным — соответственно с 3389 грн до 6766 грн, или в 2 раза; медицинским учреждениям — с 421,6 грн до 1000,7 грн, или в 2,37 раза в расчете на одного жителя.

Таблица 1. Вариация расходов на развитие отраслей социальной инфраструктуры по областям Украины, тыс. грн

Регионы	2007			2012		
	Дошколь- ные учреж- дения	Общеобразо- вательные учреждения	Здраво- охране- ние	Дошколь- ные учреж- дения	Обще- образова- тельные учреждения	Здравоох- ранение
АР Крым	225812,9	674901,8	953167,2	589554,4	1522036,0	2054039,6
Винницкая	164758,4	628675,1	686452,9	504923,1	1452394,3	1621596,2
Волынская	99861	455914,3	416061,8	291282,0	1121329,8	955093,8
Днепропетровская	426786	1031474	1472062,3	1196559,5	2447685,5	3594916,0
Донецкая	501813,2	1146577	1979934,0	1391624,3	2667848,6	5089559,3
Житомирская	127513,7	552321,8	541013,6	383504,1	1297020,0	1260570,8
Закарпатская	137479	552686,2	473255,5	387429,3	1305686,4	1078072,8
Запорожская	195918,5	607220,1	820623,5	547643,6	1423853,6	1983356,2
Ивано-Франковская	93992,3	602573,3	557440,6	280979,9	1406559,4	1397214,1
Киевская	221052,3	687890,9	768347,2	629972,0	1637409,8	1738946,6
Кировоградская	107692,6	393371,7	429387,6	302614,2	926749,3	1021223,2
Луганская	200816,2	647534,1	977334,6	581777,7	1428657,3	2415791,9
Львовская	206433,7	951325,5	983807,2	575487,3	2184587,9	2376033,0
Николаевская	139839	420562,5	474786,3	387020,7	945682,3	1185963,9
Одесская	242507,1	805988,3	952822,8	672197,2	1902006,0	2147350,9
Полтавская	153572	537235	652391,8	430811,4	1242187,0	1466433,1
Ровенская	110201,1	507033,8	463755,0	313761,9	1208118,7	1101862,8
Сумская	116093,3	400878,8	494105,9	324792,6	942484,8	1143059,2
Тернопольская	87531,5	444844,7	430512,5	243460,0	1068695,7	999581,4
Харьковская	254928,4	815619	1124661,3	671177,3	1842944,5	2627093,7
Херсонская	130728,2	431123,4	442981,9	389571,9	976613,1	1008046,4
Хмельницкая	140584,7	574650,3	549796,2	389961,4	1297625,1	1220147,9
Черкасская	148333,8	513465,7	566797,4	393658,7	1153276,3	1362014,9
Черновицкая	91257,4	361656,8	355510,8	247955,2	888471,4	833529,5
Черниговская	102936,8	437194,4	486781,2	306500,1	1009654,5	1137345,9
г. Киев	488546,2	1043655	1682818,4	1235094,1	2405837,9	3786150,9
г. Севастополь	72664,8	100491,6	170040,9	198151,3	239114,9	383833,0
В среднем по Украине (\bar{x})	184802	604698,7	737283,3	513609,8	1405352,9	1740326,9
Стандартное отклонение (d)	115644,7	236636,7	423990,3	306799,5	546874,8	1045460,8
Коэффициент вариации (k),%	62,6	39,1	57,5	59,7	38,9	60,2

Источник: рассчитано по данным Минфина Украины.

Таблица 2. Вариация расходов на развитие отраслей социальной инфраструктуры по областям Украины (в расчете на одного потребителя), *тис. грн*

Регионы	2007			2012		
	Дошколь- ные учреж- дения	Общеобра- зовательные учреждения	Здраво- охране- ние	Дошколь- ные учреж- дения	Общеобра- зовательные учреждения	Здраво- охране- ние
АР Крым	4,93	3,404	482,8	7,916	6,371	1045,79
Винницкая	3,822	3,416	408,773	7,123	6,993	994,478
Волынская	3,605	3,322	401,139	6,609	6,685	918,978
Днепропетровская	4,763	3,067	431,601	8,365	6,045	1084,77
Донецкая	4,452	2,999	434,215	7,634	5,859	1159,54
Житомирская	3,829	3,514	412,578	6,528	7,122	991,716
Закарпатская	4,507	3,244	380,675	7,607	6,793	860,668
Запорожская	4,098	3,355	446,015	7,342	6,74	1108,95
Ивано-Франковская	4,016	3,434	402,775	7,23	7,05	1011,74
Киевская	4,483	3,575	440,516	7,299	6,899	1010,55
Кировоградская	4,206	3,546	410,347	7,305	7,271	1022,45
Луганская	4,365	3,192	412,621	7,883	6,294	1066,76
Львовская	4,3	3,2	383,685	7,151	6,346	935,152
Николаевская	4,302	3,198	393,133	7,741	6,493	1008,56
Одесская	4,075	3,123	397,822	7,228	5,901	897,835
Полтавская	4,219	3,394	425,649	7,309	7,229	995,88
Ровенская	4,096	3,159	402,146	6,788	6,419	953,498
Сумская	3,744	3,508	410,353	6,544	7,214	995,87
Тернопольская	3,724	3,338	390,665	6,569	7,118	926,482
Харьковская	4,186	3,203	401,092	7,42	6,298	957,64
Херсонская	4,328	3,396	398,258	7,811	7,15	932,685
Хмельницкая	3,604	3,592	405,484	6,555	7,42	926,39
Черкасская	3,966	3,678	428,807	6,95	7,542	1069,84
Черновицкая	3,85	3,258	392,656	6,955	6,676	919,807
Черниговская	4,306	3,387	425,545	7,716	7,437	1049,99
г. Киев	6,247	4,371	616,598	9,617	7,685	1338,05
г. Севастополь	6,264	3,179	448,302	10,946	5,643	1004,01
В среднем по Украине (\bar{x})	4,307	3,389	421,6	7,487	6,766	1007,0
Стандартное отклоне- ние (d)	0,637	0,271	45,1	0,937	0,55	95,8
Коэффициент вариации (k), %	14,8	8,0	10,7	12,5	7,9	9,5

Источник: рассчитано по данным Минфина Украины.

Такая значительная динамика роста расходов на развитие социальной инфраструктуры приводит к усилению разрыва между областями в объемах финансовых ассигнований социальных учреждений. Этот разрыв лишь минимально компенсируется уменьшением вариации распределения расходов. По дошкольным учреждениям разрыв в распределении расходов компенсируется уменьшением коэффициента вариации лишь на 2,3 процентных пункта (с 14,8 до 12,5%), по общеобразовательным — на 0,1% (с 8,0 до 7,9%), по учреждениям здравоохранения — на 1,3 процентного пункта (с 10,7 до 9,5%).

Таким образом, можно сделать вывод, что финансирование учреждений социальной инфраструктуры происходит с нарушением принципов равенства и справедливости. Такое положение — следствие того, что действующая нормативно-правовая и методическая база финансирования социальной инфраструктуры имеет формальный характер и не позволяет использовать систему заданий как эффективный инструмент бюджетной политики.

Для практики бюджетного финансирования необходимо усилить практическую функцию финансового механизма развития социальной инфраструктуры и, соответственно, на этой основе усовершенствовать понятийный аппарат. Ключевое значение для формирования бюджетных заданий определяется как понятие «бюджетной услуги». Оно должно стать одним из важнейших элементов планирования бюджетного процесса в рамках реформирования бюджетной системы и усиления роли местных бюджетов в развитии учреждений социальной инфраструктуры, а также функционально расширить потенциал муниципального управления.

Бюджетные услуги должны финансироваться в границах государственного заказа на основании договоров между заказчиком и структурами, оказывающими услугу. По договору заказчик должен оплачивать образовательные, медицинские, социально-культурные услуги. По договору муниципального значения заказчик и оказывающий услугу должны быть разделены. Заказчиком должен выступать распорядитель бюджетных средств, исполняющий функции субъекта бюджетного планирования, а потребителем — лица, которым оказываются услуги.

Проблема договорных отношений инициировалась в практике бюджетного планирования неоднократно. Однако она не приобрела методического значения, прежде всего, из-за того, что институционально механизм внедрения договорных отношений не разработан. В основу договорных отношений необходимо внести научно обоснованное определение содержания государственного задания. Последнее должно формироваться на основе определения бюджетной услуги.

Однако в Бюджетном кодексе Украины не только отсутствует понятие «бюджетной услуги», но и не определен термин «задание». Фактически это означает, что процесс бюджетирования лишен своей инструментальной основы. В общем выражении задание должно приобретать нормативную форму, фиксирующую требования к качеству, объему, составу, условиям и порядку оказания бюджетной услуги.

Государственное задание должно быть сформировано для услуг, оказываемых за счет бюджетных средств, а также для платных услуг. Государственное задание на оказание услуг физическим лицам должно иметь, кроме вышеперечисленных характеристик (состав, объем, качество и т.д.), определение категорий физических лиц, являющихся потребителями соответствующих услуг, граничный уровень цен на оплату оказанных услуг или порядок установления таких цен.

Государственное задание должно использоваться при формировании проектов бюджетов для планирования бюджетных ассигнований на оказание государственными учреждениями социальной инфраструктуры услуг.

Государственное задание в определенной степени используется как элемент программно-целевого метода разработки бюджетных программ. Однако в широком масштабе этот инструмент не применяется.

Одной из причин того, что система формирования задач не приобрела практического значения и не стала эффективным способом реализации бюджетной политики в социальной инфраструктуре, является отсутствие надлежащего законодательного оформления между его применением и определением целей. В нормативных актах государственное задание трактуется с формальной точки зрения и содержит определенные административные требования в отношении сроков исполнения, набор стандартных показателей относительно количественно-стоимостных позиций и т.д.

Для того, чтобы государственное задание стало эффективным инструментом процесса бюджетирования, необходимо объединить формирование задач с финансовыми нормативами бюджетных услуг, мощностью учреждений социальной инфраструктуры, оценкой потребностей определенных контингентов населения в услугах. Нормативно-контрольный подход к управлению бюджетным процессом предполагает финансовое обеспечение задачи.

Например, в сфере здравоохранения норматив определяется исходя из программы государственных гарантий медицинской помощи и стоимости услуг.

Наряду с вертикальной системой бюджетирования существует горизонтальная возможность стимулирования оказания услуг за счет развития рынка услуг и привлечения негосударственных структур в медицинское обслуживание населения на основе платности. Причем в этом случае можно ожидать формирования рынка бюджетных услуг, например, в сфере первичной медико-санитарной помощи.

Стоимость услуг, финансируемых по нормативно-подушевому принципу, должна рассчитываться соответственно установленной методике. Для услуг, по которым финансовый норматив не рассчитывается, стоимость единицы бюджетной услуги может определяться на основе предыдущего финансового года с учетом индексации.

Научно обоснованным должен быть дифференцированный подход, по которому в стоимости услуг выделяются расходы на оплату труда, материальные затраты, затраты на содержание строений и сооружений, затраты на обеспечение деятельности учреждений, коммунальные затраты.

Определение стоимости услуг является неотложной и наименее разработанной проблемой ценообразования рыночной экономики. Одним из наисложнейших вопросов можно считать ценообразование на медицинские услуги, поскольку они должны отвечать контингенту больных, разнообразию нозологических видов заболеваний, структуре видов медицинских услуг по уровню медицинской помощи (первичной, амбулаторно-поликлинической и стационарной). Стационарная помощь является наиболее технологичной и, как правило, наиболее дорогой. На практике цена на стационарные услуги формируется без надлежащего методического обеспечения, что приводит к удорожанию медицинского лечения.

Вопрос адекватности цены на медицинские услуги, несмотря на многолетние исследования, и сегодня вызывает особое внимание у специалистов во всех странах мира. За последние десять лет в системе библиографического описания MEDLINE зарегистрировано более 200 работ по этой тематике. Однако многие

из них не отвечают требованиям современной системы организации здравоохранения, доминирующими признаками которой являются вещи, связанные с мотивационным, рационалистическим характером медицинского обслуживания и развитием доказательной медицины, что определяется определенным уровнем стандартизации услуг.

Многочисленные попытки решить проблему поиска стоимости стационарной помощи на основе комплексного подхода, но с ориентацией на отдельные критерии, не дали желаемых положительных результатов. Некоторые исследователи отмечают, что в больших городах насчитывается более 400 медицинских профилей и услуг, многие из которых имеют различную стоимость в разных стационарах [1, с. 2]. Это значительно усложняет расчеты расходов на медицинскую помощь.

Для управления медицинскими учреждениями с помощью стоимостных индикаторов, в частности, цен на услуги, необходимо придерживаться принципа: одинаковые тарифы на однопрофильные услуги. Услуги, одинаковые по сложности, должны иметь одинаковую стоимость независимо от учреждения, в котором она оказывается. Такой подход обеспечивает исполнение государственных гарантий и государственного заказа на основании стабильных цен. Особенно важно придерживаться принципа равенности оплаты за одинаковую сложность оказания услуги при переходе к страховой модели медицинского обслуживания населения.

В научной литературе представлен алгоритм расчетов стоимости услуги на лечение в стационарах, учитывающей перечисленный комплекс требований, которые выдвигает современный характер процесса медицинского обслуживания. Расчеты цены стационарной услуги должны базироваться на трех показателях: региональном коэффициенте нормативной стоимости лечения, стоимости одного койко-дня госпитализации и индексов-дефляторов.

Перспективы развития бюджетной политики и решения проблем социальной инфраструктуры будут определяться перенесением центра тяжести в управлении бюджетной системой из вертикального на горизонтальный уровень, из общегосударственного — на местный. Реализация объективно существующей общественной потребности в регулировании развития отраслей социальной инфраструктуры находится в прямой зависимости от постоянства доходной базы местных бюджетов. Между тем, проводящаяся бюджетно-налоговая политика в определенной мере содействует втягиванию экономики социальной сферы в спираль зауженного воспроизводства. Уровень муниципальных бюджетов в 2007–2012 гг., хотя и характеризовался высоким удельным весом налоговых и неналоговых поступлений, в общем бюджете не превышал 25–26%, что значительно снижает исполнение их функций по развитию социальной инфраструктуры.

Из приведенной таблицы видно, что налоговые источники в доходах местных бюджетов составляют в зависимости от видов бюджетов 74–84,4%, и неналоговые источники — соответственно 9,5–17,4%. Всего удельный вес налоговых и неналоговых поступлений, то есть поступлений, наиболее устойчивых и в значительной мере зависящих от исполнения на местах финансово-бюджетной политики, составляет 92–93%.

Если исполнение местных бюджетов обеспечено источниками поступлений средств, то уровень самих местных бюджетов является очень низким. В общем бюджете Украины он, как отмечалось выше, составляет меньше трети, что не отвечает функциональной роли муниципальных органов власти по развитию социальной инфраструктуры. Необоснованной, с точки зрения принципа самодостаточности

местных бюджетов, выглядит структура их расходов, доля которых составляет 41% в расходах сводного бюджета.

Модель сложившейся сейчас экономической региональной политики не способна обеспечить активную роль местных бюджетов в развитии социальной инфраструктуры. Подтверждением этого является противоречивая динамика доходов и расходов местных бюджетов на протяжении последних лет: динамика доходов местных бюджетов уменьшается при возрастании динамики их расходов.

Финансовая несогласованность между доходами и расходами местных бюджетов выявляет пробелы в существующем закреплении доходов по уровням бюджетной системы.

Большое значение для решения финансовых вопросов социальной инфраструктуры имеет четкое оформление бюджетно-налогового порядка взаимодействия центра и регионов, государственного и местных бюджетов. Распределение бюджетной ответственности и налоговых полномочий между высшими и низшими бюджетами требует гибкого подхода к перераспределению финансовых ресурсов не только в форме дотаций и субвенций с обязательным учетом экономических, этнографических, климатических особенностей, но и с акцентом на самодостаточность территорий и включением местных органов как полноправных бюджетных субъектов.

Распределение ответственности между бюджетами, со ссылкой на международный опыт, должно, во-первых, обеспечивать соответствие между затратными функциями регионов и наличием определенных ресурсов у местных органов власти; во-вторых, создавать мотивационный режим для мобилизации ресурсов; в-третьих, давать местным органам, властным структурам необходимый простор в использовании своих полномочий в развитии социальной инфраструктуры; в-четвертых, опираться на открытую финансовую систему, не требующую сложного порядка согласований мер по бюджетному регулированию.

Сейчас вопросы распределения средств между государственным и местными бюджетами определяются постановлением Кабинета Министров Украины «Некоторые вопросы распределения объема межбюджетных трансфертов». В соответствии с ним совершается поступление дотаций выравнивания и средств, которые передаются в государственный бюджет [2, с. 9].

Объем дотаций выравнивания из государственного бюджета, передающийся в регионы, или средств, которые передаются из таких бюджетов в государственный бюджет (T_i), определяется по общему фонду местного бюджета как разница между расчетным показателем объема расходов (V_i) и расчетным объемом доходов (корзины доходов), закрепленным за соответствующими местными бюджетами (D_{iZAK}), рассчитанными по установленному порядку с применением коэффициента выравнивания (α_i) по такой формуле:

$$T_i = \alpha_i (V_i - D_{iZAK})$$

Расчетный показатель объемов расходов общего фонда местных бюджетов, учитываемых во время определения объема межбюджетных трансфертов, определяется отдельно по каждой отрасли, исходя из общих ресурсов сводного бюджета Украины и местных бюджетов и первоочередности социальных расходов.

Объем расходов бюджетов разных уровней рассчитывается на основе финансовых нормативов бюджетной обеспеченности и корректирующих коэффициентов к ним из расчета на одно лицо (здравоохранение, культура и искусство, физическая культура

и спорт, социальные программы в отношении детей, молодежи, женщин и семьи), на ребенка или ученика (образование), на получателя социальных услуг (социальная защита и социальное обеспечение).

Вышеизложенный материал свидетельствует, что улучшение финансирования социальной инфраструктуры зависит от финансовой стабильности местных бюджетов. В связи с этим укрепление «налоговой автономии» местных бюджетов представляется актуальной задачей, что даст возможность преодолеть асимметрию между поступлением средств и расходами на развитие социальных отраслей. Его реализация возможна путем применения нормативов на основе разработанной для каждого региона шкалы с учетом уровня бюджетной обеспеченности социальной инфраструктуры. На основании этих нормативов необходимо усовершенствовать бюджетную политику и совершать перераспределение источников доходов.

Такой шаг позволит создать необходимые условия для формирования относительной автономии местных бюджетов в пределах их полномочий, локализовать и сократить дотационность местных бюджетов, повысить заинтересованность муниципальных органов в полном и своевременном сборе налогов и обеспечить их ответственность за проведение такого курса, увеличить налоговый потенциал, сузить сферу межбюджетного перераспределения финансовых ресурсов.

Подходы, обеспечивающие решение «налоговой автономии» местных бюджетов, должны реализовываться в пределах Бюджетного кодекса, что может потребовать его определенного совершенствования.

В научной литературе неоднократно высказывалась точка зрения на реформирование бюджетных отношений, по которой не стоит разделять налоги на «собственные, закрепленные и регулирующие», а также отрицается использование такого понятия, как нормативы отчисления в вышестоящие бюджеты. Все налоги и поступления должны быть только собственными. Налоги, являющиеся по своему характеру государственными, должны поступать в государственный бюджет; местные — только бюджеты муниципальных структур. Другим словом, этот тезис можно сформулировать как установление принципа «один налог — один бюджет» [3, с. 71–73; 4, с. 243].

Очевидно, что закрепление на постоянной основе каждого вида налогов за определенным уровнем бюджетной системы является необходимым условием обеспечения определенной стойкости налоговой базы и фактором повышения заинтересованности в ее расширении на местном уровне. К тому же, это позволяет прогнозирование доходов на каждом уровне бюджетной системы. Однако поскольку в налоговой системе Украины большинство налогов неравнозначны, только некоторые налоги являются крупными — НДС, налог на прибыль, налог на физических лиц, акцизы, их закрепление за тем или иным уровнем бюджетной системы может сопровождаться перекосами в бюджетной обеспеченности региона.

Поэтому объективному и долговременному размежеванию доходов между бюджетами всех уровней будет способствовать соединение двух способов, применяемых в мировой практике. Первый сводится к четкому разделению налогов на общегосударственные и местные при условии полного зачисления поступлений от каждого налога в бюджет соответствующего уровня. Второй способ предусматривает установление местных надбавок (начислений) к действующим общегосударственным налогам. Для того, чтобы избежать ошибок и чрезмерного налогового давления, целесообразно законодательное закрепление установленных предельных размеров повышения налоговых ставок.

В связи с этим укрепление налоговой автономии местных бюджетов предусматривает принятие следующих определенных мер в таких направлениях: закрепить за местными бюджетами имущественные и подоходные налоги, которые адекватны выполнению задач, возложенных на местное самоуправление; перевести некоторые налоги в разряд местных; внедрить нормативы зачисления налоговых доходов в местные бюджеты.

Реализация последнего направления может исходить из разных нормативов отчислений из общегосударственных налогов в зависимости от состояния экономики региона и мощности отраслей социальной инфраструктуры, расположенных в границах их территорий [4, с. 243].

Выводы. В ретроспективе прослеживается тенденция к значительной вариации расходов по регионам Украины, которые направляются на функционирование отраслей социальной инфраструктуры. Финансовые потоки совершенно адекватно характеризуют несовершенство процессов, происходящих в бюджетной системе. Для получения социального эффекта от модернизации механизма бюджетирования на уровне местных бюджетов необходимо совершить ряд мер. Главной целью реформирования должно быть внедрение принципа бюджетной автономии, который является важнейшим в европейском местном самоуправлении. Финансовые ресурсы местного самоуправления должны быть соразмерны полномочиям, делегированным местным органам законодательством.

Реформированию подлежит и функциональная организация отраслей социальной инфраструктуры. Одной из основных составляющих в этом контексте является совершенствование структуры социальных отраслей с целью эффективного использования финансовых ресурсов и повышения качества оказания услуг, овладения управленческим аппаратом современными инструментами финансового менеджмента, в частности, стоимостными индикаторами, базовую основу которых составляют методы ценообразования. Решение вопросов финансового обеспечения налоговых обязательств местных структур и выполнения структуры сдвигов в экономике отраслей социальной инфраструктуры создаст условия для развития программно-целевого метода бюджетного планирования.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Лібанова Е.М.* Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та практичні аспекти оцінювання. Монографія за ред. Е.М. Лібанової. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України. — К. Видавничо-поліграфічний центр «Vizavi», 2012. — 312 с.
2. *Михайлов Ф.В., Филатов В.Н.* Методика расчета тарифа на медицинские услуги в стационарах // Экономика здравоохранения. — 2000. — № 2–3. — С. 2.
3. *Постанова Кабінету Міністрів України від 8.12.2010 р. №1149 «Деякі питання розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів»* // Урядовий кур'єр. — 2010. — 29 декабря. — С. 9–16.
4. *Козаков Р.А.* Межбюджетные отношения здравого смысла // Финансы. — 2001. — № 8. — С. 71–77.
5. *Сумская Т.В.* Основные направления укрепления местных бюджетов // Регион. — 2010. — № 1. — С. 235–254.

REFERENCES

1. *Libanova, E.M.* (Eds.). (2012). Social'ni rezul'tati derzhavnih program: teoretyko-metodologichni ta prikladni aspekti ocinjuvannja [Social outcomes of government programs: theoretical, methodological and applied aspects of assessment]. Kyiv: Vidavnychy-poligrafichnij centr Vizavi [in Ukrainian].

2. Mihajlov, F.V., Filatov, V.N. (2000). Metodika rascheta tarifa na medicinskie usluzhi v stacionarah [Methodology for calculating tariffs for medical services in hospitals]. Ekonomika zdorovoohranenija – Health Economics, 2-3, p.2 [in Russian].
3. Postanova Kabineta Ministrov Ukrainy ot 8.12.2010 g. № 1149, Dejaki pitannja rozpodilu obsjagu mizhbjudzhetnih transfertiv [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 08.12.2010, № 1149, Some of the distribution of intergovernmental transfers] (2010, 29 December). Uriadovi Kurier – Government Courier, 245, p. 9 [in Ukrainian].
4. Kazakov, P. A. (2001). Mezhhjudzhetnye otnoshenija zdravogo smysla [Intergovernmental relations of common sense]. Finansy – Finance, 8, p. 71-77 [in Russian].
5. Sumskaja, T.V. (2010). Osnovnye napravlenija ukreplenija mestnyh bjudzhetov [Main directions of local budgets strengthening]. Region: jekonomika i sociologija – Region: Economics and Sociology, 1, p. 235-254 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 21.01.2014

В.М. Новіков,

д-р екон. наук, проф., зав. відділом Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 00032, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

УДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ НА ОСНОВІ НОВИХ БЮДЖЕТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті ставиться та розробляється проблема поліпшення державного управління розвитком соціальної інфраструктури на основі сучасних фінансових технологій. На базі широкого емпіричного матеріалу науково обґрунтовується необхідність переходу існуючого бюджетного механізму на якісно новий рівень, що є важливою умовою ефективної роботи закладів охорони здоров'я, освіти, культури та ін. Розподіл бюджетних витрат на функціонування і розвиток галузей соціальної інфраструктури характеризується значною варіацією. Дослідженням виявлено, що коефіцієнти варіації витрат місцевих бюджетів мають тенденцію до зниження, однак при цьому абсолютні показники середніх величин витрат і стандартного відхилення, навпаки, демонструють тенденцію до зростання, показуючи стійкість вектора соціальних відмінностей при наданні послуг. Така різнонаправлена динаміка коливань показників розподілу бюджетних коштів призводить до значних індивідуальних відмінностей у фінансуванні послуг, що негативно позначається на рівні обслуговування населення.

Головною метою реформування наявної системи фінансового управління соціальною інфраструктурою є впровадження принципу бюджетної автономії, на який спирається Європейська хартія місцевого самоврядування. Збалансування місцевих бюджетів визначають такі фактори, як розмежування повноважень і обов'язків місцевих бюджетів і державного бюджету; методичний інструментарій визначення бюджетних коштів, необхідних для реалізації функцій місцевих органів влади; закріплення за ними необхідного обсягу загальнодержавних і місцевих податкових надходжень; ефективний інструментарій міжбюджетних відносин. До найважливіших необхідних елементів технології фінансового управління належить структурне вдосконалення галузей соціальної інфраструктури з метою ефективного використання бюджетних коштів. На прикладі медичного обслуговування населення показана можливість цільового використання бюджетних коштів і покращення якості надання послуг. Підвищення ефективності управління діяльністю галузей соціальної інфраструктури можливе з позицій вартісних індикаторів, зокрема, цін на послуги. В роботі наводиться алгоритм розрахунку цін на медичне обслуговування з урахуванням регіональних відмінностей в захворюваності населення.

Найважливішим інструментом модернізації фінансової системи є державне завдання. Проблема договірних відносин не набула поки методичного обґрунтування. Договірні відносини повинні базуватися на науково обґрунтованому визначенні державного завдання, яке, в свою чергу, визначається вартісним змістом поняття «послуги».

Ключові слова: соціальна інфраструктура, місцеві бюджети, податкова автономія, варіація витратків.

V.M. Novikov,

Doctor of Economics, Prof., Head of Department of Ptoukha Institute
for Demography and Social Studies
of the NAS of Ukraine, 01032, 60, T. Shevchenko blvrd, Kyiv
E-mail: valery.economy@mail.ru

IMPROVEMENT OF THE SOCIAL INFRASTRUCTURE FINANCING ON THE BASIS OF NEW BUDGET TECHNOLOGIES

The paper raises and evolves the issues of improving governance development of social infrastructure in terms of modern financial technology. On the basis of extensive empirical data the article proves the necessity of transition of the existing budgetary framework to a new level, which is an important condition for effective operation of institutions of healthcare, education, culture and others. The distribution of budget expenditures for the operation and development of the social infrastructure is characterized by considerable variation. The study revealed that the coefficients of variation of local budget expenditures tend to decrease, however, absolute values of averages and standard deviation of expenditure, on the other hand, have a tendency to increase that indicate the stability of social disparities in the provision of services. Such multidirectional dynamics in budget expenditures lead to significant individual differences in the financing of services that negatively affect the level of public service.

The main objective of reforming the current system of financial management of social infrastructure is the implementation of fiscal autonomy principle in terms of the European Charter of Local Self-Government. The balance of local budgets is determined by factors such as separation of powers and responsibilities of local budgets and the state budget; methodological tools for determining budget funds required for implementing the functions of local authorities; assign for them the required amount of state and local tax revenues; effective tools of inter-budgetary relations. One of the central necessary elements of financial management technology is structural improvement of social infrastructure for effective application of budgetary funds. In the case of healthcare services the possibility of targeted use of budgetary funds and improvement of the quality of services was shown. Improving the efficiency of management of social infrastructure is possible in terms of value indicators, including prices for services. The algorithm of calculating the price of health care services on the basis of regional differences in morbidity was described.

The most important tool of financial system modernization is the state-guaranteed order. The problem of contractual relations has not yet acquired methodical basis. Contractual relations must be founded on scientifically grounded determination of government order, which is determined in value terms of the notion «service».

The reform of local budgets financing is the institutional mechanism on the basis of which the target-oriented approach to budget planning of social sectors is formed.

Key words: *social infrastructure, local budgets, tax autonomy, expenditure variation.*

УДК 330.342.146(477)

Л.Г. БОГУШ,

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.,
пров. наук. співроб. Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: bogush_lg@ukr.net

ВІДТВОРЕННЯ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ: УМОВИ, КРИТЕРІЇ, ПРІОРИТЕТИ*

Досліджено зміст і роль соціогуманітарного потенціалу в забезпеченні прогресу країн, що господарюють на засадах індустріалізованого матеріального і нематеріального виробництва, з послідовно зростаючою часткою сфери послуг; визначено критерії та пріоритети підвищення ефективності відтворення цього потенціалу і реалізації в Україні з метою зміцнення ресурсної бази і стимулів позитивних соціально-економічних зрушень.

Ключові слова: соціогуманітарний потенціал; соціогуманітарний простір; якість життєдіяльності; державні соціальні гарантії і стандарти; соціальні пріоритети.

Постановка проблеми. Соціогуманітарний потенціал, соціальний капітал та його власне людська складова відіграють дедалі помітнішу роль в економічному розвитку спільнот і держав, що господарюють на засадах індустріалізованого матеріального і нематеріального виробництва, з послідовно зростаючою у ВВП часткою сфери послуг. Зважаючи на це, управління аспектами суспільно-економічного життя, що пов'язані із якістю людських ресурсів, забезпеченням прийняттого рівня життя та соціальної солідарності, є вагомим складовою державної політики і стратегій суспільно-економічного розвитку. Теоретико-методологічну основу таких заходів має скласти досі не конкретизована категорія соціогуманітарного потенціалу, що є узагальнюючою в контексті визначення відповідних умов і ресурсів суспільно-економічного розвитку, а також інституційних засад і перспектив їх відтворення та капіталізації.

Актуальність теми. Поточний період життєдіяльності України перебуває під потужним впливом глобальної фінансово-економічної нестабільності та характеризується низкою негативів, пов'язаних із недостатньою автономізацією її господарства, стихійністю процесів ствердження ринкової економіки (в тому числі в ланках соціального призначення) та масштабами «тіньового» сектору. Ці процеси розгортаються на фоні слабкості механізмів забезпечення соціальної орієнтації економіки

* Стаття опублікована в авторській редакції (частково).

та соціальної відповідальності підприємництва, фрагментарності й непослідовності реалізації заходів з підвищення рівня життя населення, коригування загроз людському, інтелектуальному та професійному потенціалу суспільства.

Відтак дослідження методологічних і практичних проблем ефективного формування і використання соціогуманітарного потенціалу за обґрунтованими критеріями і пріоритетами є гостро актуальним у контексті удосконалення державних стратегій і програм оптимізації пропорцій, підвищення темпів та усталення перспектив суспільно-економічного розвитку України. Ця проблематика охоплює управління та опосередковане коригування процесів забезпечення: якісного середовища життєдіяльності та задоволення загальносуспільних, суспільно необхідних і приватних потреб; прийнятного в контексті конкурентоспроможності та соціальної зрілості рівня освіти і кваліфікації, культури і громадянської свідомості; умов продуктивної реалізації психофізичних, інтелектуальних та соціально-психологічних якостей працівника і сукупної робочої сили.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовне висвітлення процеси формування і використання соціогуманітарного компоненту економічного потенціалу країн з перехідною економікою (зокрема, в межах поточного і стратегічного управління діяльністю із соціального забезпечення населення, а також капіталізації відповідних ресурсів на мікро-, мезо-, макрорівнях організації суспільства і господарства) отримали в працях В. Гейця, С. Глазьева, О. Гордей, Н. Гражевської, А. Ельянова, І. Зятковського, Ю. Князева, В. Кулікова, Е. Лібанової, І. Луніної, А. Мартинова, О. Новікової, Д. Полозенка, В. Попової, Н. Римашевської, І. Радіонової, В. Роїка, С. Слухая, Н. Тарнавської, А. Швецова, С. Шишкіна та ін. Ці фахівці довели прямий зв'язок між:

- розвитком системи соціального забезпечення (поряд із поширенням теорій та ідей держави добробуту, соціальної держави, соціально орієнтованої ринкової економіки з властивими їм характеристиками якості життя, громадянської свідомості, соціальної захищеності) та необхідністю широкої легітимізації реалізованих моделей суспільно-економічного розвитку, заснованих на масовій індустрії високих технологій [1, с. 7–9, 12];
- спектром благ, віднесених до суспільно необхідних, та соціальними гарантіями й унормованими стандартами їх реалізації, з одного боку, напрямками діяльності держави щодо забезпечення й усталення інституціонально-правового фундаменту господарювання, компенсації недоліків вільного ринку, з іншого [1, с. 7–9, 12];
- результативністю компенсації неефективності ринку в сфері виробництва суспільно необхідних благ та функціонуванням бюджетного сектору, в поєднанні з перманентною оптимізацією (в контексті поточних цілей країни) його співвідношення в економіці зазначених благ з приватним сектором [2, с. 14];
- ефективністю траєкторії трансформації макросоціальної системи та вихідним складом домінуючих соціальних суб'єктів з властивими їм ролями, що визначає особливості розвитку суспільних інститутів, а також технологічним забезпеченням останніх [3, с. 47, 53];
- загальносуспільною цінністю й ефективністю результатів функціонування економіки і прогресу та кількісно-якісними характеристиками гуманітарного (людського) розвитку, що засвідчують ступінь позитивності їх впливу на добробут пересічного індивіда та населення в цілому [4, с. 11; 5];

- загрозливим у контексті перспектив сталого суспільно-економічного розвитку майновим розшаруванням населення України та подальшим погіршенням медико-демографічної ситуації, а також негативною динамікою індикаторів позицій нашої держави в світовій економіці (щодо інтелектуальних активів, рівнів розвитку к-суспільства та глобальної конкурентоспроможності, оцінок екологічної ситуації та сфери охорони і відтворення здоров'я) [6, с. 28];
- нестабільністю, недостатньою диверсифікованістю, завищеною ресурсоемністю та орієнтацією на експорт сировини і напівфабрикатів економіки України та несформованістю в її суспільстві замкненого ланцюга інноваційної модернізації. Механізм останнього забезпечує причинно-наслідковий зв'язок, коли певний рівень життєдіяльності, інноваційної культури та освіти населення, а також функціонування безперервної системи освіти та підвищення кваліфікації, в поєднанні зі збалансованим розвитком фундаментальної і прикладної науки, є водночас результатом і чинником впровадження та вдосконалення адміністративних, фінансових, корпоративних механізмів стимулювання роботодавців і самозайнятих до інноваційного розвитку виробництва, нарощування попиту на технологічні, управлінські й маркетингові нововведення у відповідь на потребу підтримання конкурентоспроможності [6, с. 28; 7, с. 57, 59; 8, с. 6; 9, с. 4–5].

Тематичні праці розглядають закономірності, особливості, загрози відтворення і використання широкого спектра складових соціогуманітарного потенціалу країн з перехідною економікою, але не містять конкретних трактовок відповідної суспільно-економічної категорії. Визначення змісту, структури та зв'язків між компонентами соціогуманітарного потенціалу (як узагальнюючого щодо продуктивних характеристик людської спільноти і соціальних інститутів, створених задля забезпечення її життєдіяльності, формування та реалізації сукупних й індивідуальних трудових та інтелектуальних якостей), а також концептуальних засад його відтворення і використання сприятиме систематизації усіх сфер державної політики та підвищенню ефективності програмних заходів.

Мета і завдання статті. Отже, подальшого дослідження потребують умови, критерії і пріоритети підвищення ефективності та збалансованості відтворення і вдосконалення систематизованої сукупності соціогуманітарних ресурсів України, покликані зміцнити потенціал і стимули позитивних суспільно-економічних зрушень. З цієї метою необхідно:

- визначити зміст і структуру соціогуманітарного потенціалу суспільства;
- запропонувати методологію дослідження середовища його формування і використання, виявити найзагальніші етапи і закономірності розвитку останнього;
- розробити критерії та пріоритети усталення діяльності з відтворення, залучення в суспільне виробництво та вдосконалення соціогуманітарного потенціалу України, а також провідні принципи та орієнтири їх реалізації в умовах недостатньої автономізації та інноваційної модернізації вітчизняної економіки, численних медико-демографічних, трудових, міграційних та екологічних проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів. Соціогуманітарний потенціал суспільства доцільно розглядати як сукупність відтворювальних і продуктивних характеристик людських спільнот різного функціонального і тери-

торіального статусу, а також особливостей організації і результатів функціонування спектра соціальних інститутів, задіяних у задоволенні загальносуспільних, суспільно необхідних і приватних потреб населення, формуванні, реалізації і вдосконаленні трудових, культурно-духовних та інтелектуальних якостей суб'єктів суспільного відтворення. Найбільш агреговано в ньому виокремлюються складові:

базові, представлені:

- потенціалом природного відтворення та здоров'я індивіда, територіальних спільнот різного рангу, населення країни в цілому;
- трудовим потенціалом працівника та сукупної робочої сили, що включає енергетичний потенціал, або здатність до праці, яка поєднує психофізичні (фізичне, психічне здоров'я) й інтелектуальні якості (когнітивні та творчі), а також соціально-психологічний потенціал, що визначається комунікативним і культурним рівнем та соціальною активністю (моральним рівнем, потребою в досягненні) [10, с. 12];

похідні, представлені:

- сукупністю потенційно взаємодіючих соціальних інститутів, створених суб'єктами соціуму з метою задоволення його потреб у загальносуспільних, суспільно необхідних і приватних благах індивідуального та колективного призначення в межах діяльності із гарантування та реалізації законодавчо закріплених прав, свобод та обов'язків людини і громадянина;
- потенціалом сукупності соціальних статусів, різнорівневих мереж формальних і неформальних міжособистісних, професійних, суспільних зв'язків, а також позитивних соціальних взаємодій, генерованих загальносуспільними, груповими та індивідуальними цінностями й нормами життєдіяльності, відносин і взаємодій;
- культурно-духовним та освітньо-інноваційним потенціалом — відповідними нематеріальними та уречевленими результатами реалізації трудового потенціалу, що функціонують незалежно від їх творця: 1) увійшовши до систем культури і релігії, а також культурно-духовної (в тому числі образно-символічної) спадщини локальних і регіональних територіальних спільнот, населення країни, людства в цілому; 2) отримавши оформлення у вигляді різноманітної документації за результатами досліджень і розробок у всіх сферах знань, фахових, науково-популярних та художніх праць, усних, друкованих та електронних інформаційних джерел і баз даних; 3) підпадаючи під авторське та суміжні права, засвідчені патентами, ліцензіями і т. п. документацією в сфері охорони інтелектуальної власності; 4) створюючи різні аспекти (зокрема, професійні) іміджу та репутації індивіда, територіальних, а також низки функціональних спільнот (сім'ї, трудового колективу, суб'єкта господарювання, громадської організації тощо).

Середовищем відтворення людських ресурсів, формування і вдосконалення трудового, культурно-духовного та інноваційного потенціалів людини (як рушійної сили і фактора суспільного виробництва, чий розвиток нині визнається найважливішим засобом економічного прогресу і, водночас, його кінцевою метою) є соціогуманітарний простір, середовищем використання та самореалізації трудового потенціалу економічно активної особи — простір економічний. Ці взаємодоповнювані та вза-

емодіючі виміри територіальної організації соціуму створюються і функціонують у межах адміністративно-територіального поділу певного регіону (країни, її частин, інтегрованого наддержавного утворення), зумовлюючи структуру, параметри, значущі характеристики один одного.

Простір суспільних та людських (колективних і міжособистісних) відносин та зв'язків, або соціогуманітарний, є локалізованою в адміністративно-територіальному поділі сукупністю (системою) іманентних біосоціальної природі людини і людської популяції відносин у межах основних суспільних інститутів – сім'ї, територіальних і громадських спільнот, економіки, держави (тобто між індивідами, їх групами та об'єднаннями за статусними ознаками і місцем проживання, суб'єктами господарювання та їх об'єднаннями, інститутами нормування, управління та контролю в усіх сферах життєдіяльності) з приводу розподілу і споживання створених у суспільному виробництві благ (матеріальних і нематеріальних, здатних задовольняти потреби людини), відтворення, вдосконалення і залучення продуктивних сил індивіда в економічну діяльність (насамперед її мотивації і винагороди, зовнішньої і зокрема соціальної ефективності). Ці відносини мають на меті формування та підтримання бажаних (тобто визнаних доцільними та раціональними з огляду на наявні природні, матеріальні, людські ресурси і відтворювальні умови) соціальної ієрархії, рівня і якості життя та просторової організації середовища життєдіяльності суспільства, а також рівня узгодженості інтересів національностей і конфесій у регіональному, загально- і наддержавному масштабах [11].

Функціонально соціогуманітарний простір представлений сегментами:

- соціально-територіальних спільнот населення (суспільними інститутами родини, релігії і громади, соціальною ієрархією, соціальними статусами і типами);
- ринку праці (насамперед у частині механізму формування і збалансування її пропозиції та відповідного попиту);
- системи формування і коригування суспільного світогляду, моралі та етики, відтворення і вдосконалення інтелектуального, професійно-кваліфікаційного та інноваційного потенціалу робочої сили (насамперед у складі ланок освіти, науки і наукового обслуговування, культури та мистецтв, а також «мереж знань», поряд із зазначеними ланками представлених інформаційною інфраструктурою і, зокрема, електронними інформаційно-комунікаційними мережами);
- економічної діяльності з організації середовища життя і споживання людини в межах матеріального виробництва і соціальної сфери;
- споживчого ринку;
- системи соціального забезпечення і захисту, а також діяльності з підтримання відповідних напрямів національної безпеки;
- соціальних комунікацій (їх система охоплює суспільні та громадянські норми і правила, способи і методи кооперації, механізми розв'язання конфліктів, рівень довіри між індивідами, соціальними групами, верствами і прошарками, а також суб'єктами господарювання).

В історичному розвитку соціогуманітарний простір компактного проживання і господарювання певної людської популяції проходить низку етапів – від сукупності ієрархічних гуманітарних стосунків у родинній та культурно-релігійній спільноті до системи суспільних відносин із залучення у виробництво, відтворення, вдосконалення

та забезпечення повноцінної реалізації продуктивних сил особи. Засади вказаних процесів формують певна організація розподілу і споживання благ, здатних задовольняти її потреби, а також практика усвідомлення і приєднання до етно-культурно-релігійної та громадсько-політичної спадщини і традицій. Це передбачає поглиблення зв'язків між суспільними інститутами, усталення механізмів і тенденцій їх взаємодії, комплексування відповідної інфраструктури за функціональною і територіальною ознаками, або, іншими словами, створення збалансованої системи загальносуспільних, колективних та міжособистісних відносин і зв'язків, які визначають та супроводжують всі сфери життєдіяльності людини. Вектори розвитку соціогуманітарного простору найяскравіше відображаються в узагальнених характеристиках рівня задоволеності життям, демографічних й етно-національних процесів.

Згідно із поширеною трактовкою гуманітарного (людського) розвитку, це модель суспільного розвитку, зорієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму в цілому, створення гідних умов для реалізації інтелектуальних, культурних і творчих можливостей суб'єктів суспільного відтворення. Відтак позитивний світовий досвід становлення ефективної економіки суспільних благ засвідчує доцільність розбудови її на змішаних державно-приватних засадах із:

- конкретизацією кількісно-якісних параметрів соціальних гарантій і стандартів (мінімальних та раціональних), розроблених на базі характеристик соціального прожиткового мінімуму;
- вагомою участю держави в фінансуванні освіти, в тому числі вищої, охорони здоров'я, соціального забезпечення, насамперед адресної соціальної допомоги сім'ям з дітьми (результат, очікуваний згідно із практикою країн, які характеризуються більшою економічною сталістю, водночас традиційно посідаючи провідні місця в рейтингах рівня і якості життя, — зміцнення сукупності аспектів конкурентоспроможності на міжнародних ринках) [2, с. 14];
- урізноманітненням джерел фінансування індивідуальних суспільно необхідних і приватних потреб через механізми загальнообов'язкового та добровільного страхування, кредитування фізичних осіб (у тому числі пільгового);
- розвитком державно-приватного партнерства (результат — встановлення обґрунтованої вартості безоплатних і платних суспільно необхідних послуг за рахунок розвитку їх прозорого ринку за участю суб'єктів господарювання різних форм власності, передачі через тендерні процедури частини функцій з обслуговування основної діяльності об'єктів соціально-культурного призначення, а також низки відповідних профільних функцій приватним підприємствам, у тому числі некомерційним; підвищення інвестиційної привабливості та темпів розвитку інфраструктури з надання загальносуспільних благ у сферах будівництва, модернізації, обслуговування дорожніх та інженерних мереж, транспорту, зв'язку на засадах концесії, спільної діяльності та інших типів договорів).

Україна як соціальна держава (згідно зі ст. 1 Конституції) декларує розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки, існуючи в умовах прискорення процесів глобалізації сфер господарювання, побуту, масової культури (в тому числі їх організаційно-економічних і техніко-технологічних засад), а також спектра загроз національній безпеці, пов'язаних з недостатньою автономізацією та низькими темпами інноваційної модернізації національного господарства, численними проблемами медико-демографічної, трудоворесурсної, міграційної та екологічної ситуації. Головним

критерієм змістового (кількісно-якісного) визначення гуманітарних пріоритетів у цих реаліях є визнана широкою міжнародною спільнотою людиноцентрична система цінностей, втілена у концепціях і теоріях людського розвитку, держави добробуту, громадянського суспільства, сталого розвитку.

Отже, до провідних критеріїв усталення діяльності з відтворення, реалізації та вдосконалення соціогуманітарного потенціалу України слід віднести:

- рівень реалізації нормативно-правових гарантій і стандартів у сфері соціального забезпечення населення;
- спрямованість на послідовне підвищення рівня життя та задоволення потреб, а також узгодження інтересів усього спектра соціальних груп, у тому числі на основі солідарних механізмів організації доступу до життєво і суспільно необхідних благ;
- ефективність механізмів збалансування попиту і пропозиції на ринку праці в сегментах їх формування і реалізації (сукупності суспільних поглядів щодо освітньо-професійних орієнтирів, продуктивної зайнятості та кар'єри; національній системі освіти, професійної підготовки та підвищення кваліфікації; інституціях, що здійснюють методичний супровід та визначення державного замовлення на підготовку фахівців і кваліфікованих робітників; державній службі зайнятості; інститутах трипартизму й державно-приватного партнерства);
- досягнення належної комплексності в організації ергономічного середовища життєдіяльності;
- забезпечення максимально можливої тривалості здорового, економічно та суспільно активного життя населення обох статей, а також рівня виношування вагітності й виживання дітей першого року життя, в тому числі на засадах реалізації серед осіб усіх вікових категорій заходів послідовної профілактики соціально небезпечної та інфекційної захворюваності, невиробничого і виробничого травматизму, інших негативних наслідків дії зовнішніх причин;
- оптимізацію ресурсоемності, обсягів і структури джерел фінансування, поліпшення інвестиційної привабливості ланок соціального призначення, що надають загальносуспільні, суспільно необхідні та приватні послуги;
- ефективність механізмів етичного коригування відносин у системах «економіка – соціум» та «суспільство – природа», передусім в аспектах ресурсовитратності способу життя, якості середовища життєдіяльності, медико-демографічної безпеки країни і регіональних громад;
- рівень поширеності в масах основ неруйнівної (здоров'язберігаючої, соціально толерантної) поведінки та безпечної життєдіяльності в поєднанні з потребою в освіті впродовж життя;
- ефективність та легітимність формальних і неформальних інститутів коригування державної соціально-економічної стратегії і політики, а також профілактики асоціальних проявів.

Базовою серед супідрядних підсистем пріоритетів усталення розвитку та підвищення ефективності використання соціогуманітарного потенціалу України є діяльність щодо: виконання державних гарантій і стандартів соціального забезпечення населення; розвитку сфери його продуктивної зайнятості та реалізації інноваційного потенціалу в програмах і заходах з підвищення конкурентоспроможності та модернізації національної економіки; розгортання конструктивного діалогу «сус-

пільство — влада — політичні еліти і представники роботодавців» у межах інститутів громадянського суспільства; забезпечення середовища життєдіяльності.

Систему державних гарантій соціального забезпечення населення та інфраструктурного облаштування поселенської мережі має остаточно обґрунтувати Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів, процес розробки та набуття яким статусу ДСТУ, розпочатий на виконання Закону від 5.10.2000 р. № 2017-III «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», знягнувся (почасти через гострий брак фінансування та зорієнтованість на скорочення соціальних статей бюджетних видатків). Державний класифікатор повинен стати основою для кількісно-якісної конкретизації встановлених Конституцією та іншими нормативно-правовими актами державних гарантій соціального захисту населення, визначення та дотримання належного рівня їх бюджетного і програмного фінансування, оптимізації механізмів наповнення та індексації відповідних статей видатків у бюджетах різних рівнів (зокрема, місцевих), а також цільового використання зазначених коштів з метою підтримання гарантованого державою рівня і якості життя населення незалежно від місцевості проживання й розміру поселення. Доопрацювання наявного варіанта Державного класифікатора (затвердженого ще наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 293 від 17.06.2002 р.) вимагає: подальшого його узгодження з чинною нормативно-правовою базою стандартизації процесів соціального розвитку і надання суспільно необхідних послуг, насамперед у частині унормування їх матеріально-технічного забезпечення; опрацювання технологій надання і вартісної оцінки гарантованих послуг за необхідності стандартизації великої кількості компонентів і чинників, що визначають та характеризують процес обслуговування; диференціації соціальних нормативів за соціально-демографічними ознаками і територіальними коефіцієнтами, зумовленими відмінностями регіонів і систем розселення за попитом та ступенем задоволення суспільно необхідних потреб.

Оптимізації процесів розвитку держав з перехідною економікою сприяє часова градація заходів з реалізації стандартизованих соціальних гарантій на основі чинних на певному етапі орієнтирів. Досягнення останніх контролюється і коригується моніторингом відповідної системи індикаторів — вимірювачів рівня і якості життя, територіальних і міжрегіональних відмінностей, раннього попередження несприятливих соціально-економічних тенденцій [12].

Серед загальних принципів реалізації соціальних пріоритетів слід відмітити:

- їх комплексність як сутнісно інтегрованої цілісності, невзаємозамінність елементів якої підвищує результативність планування і витрачання ресурсів, забезпечуючи множинні потенційовані ефекти від активних програм використання й удосконалення продуктивного соціогуманітарного потенціалу в поєднанні з діяльністю в сфері соціального захисту населення;
- унормування і стандартизацію державних соціальних гарантій, що окреслюють зміст суспільного договору та конституційної згоди, визначають умови і стимули соціальної солідарності, забезпечуючи єдиний підхід до розробки і реалізації відповідних сегментів державної політики, цільових заходів і програм;
- збалансованість визначення та пропорційність виконання пріоритетів у конкретно-історичних умовах (такий підхід є запорукою послідовності й ефективності державної політики зі створення сприятливих умов життєдіяльності, багатогранного розвитку і реалізації продуктивного потенціалу населення,

вдосконалення загальних умов суспільного відтворення, пов'язаних з функціонуванням ланок соціальної сфери та результатами капіталізації професійно-кваліфікаційного, інноваційного, рентогенеруючого, комунікативного потенціалу людських ресурсів);

- диференційований підхід до регулювання процесів суспільно-економічного розвитку з урахуванням соціально-демографічної, господарської та екологічної специфіки адміністративно-територіальних утворень.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Послідовна глобалізація організаційно-економічних механізмів суспільного виробництва та спрямованість на наукоємну модернізацію його техніко-технологічної бази і структури виступають умовами забезпечення конкурентоспроможності економіки на міжнародній арені. Це актуалізує пріоритет та конкретизує вимоги до визначення провідних напрямів поліпшення якості відтворення і використання соціогуманітарного потенціалу України. Потреби національної безпеки, водночас, посилюють значущість збереження його соціокультурної ідентичності як запоруки консолідації суспільства і територіальних громад, поживавлення різноманітних аспектів інноваційної активності сегментів і суб'єктів соціогуманітарного та економічного просторів, пом'якшення і запобігання депопуляції та від'їзду за кордон робочої сили.

Результати дослідження засвідчили, що відтворення та реалізація соціогуманітарного потенціалу (як сукупності продуктивних характеристик людської спільноти та соціальних інститутів, створених з метою забезпечення її життєдіяльності, формування і реалізації трудових, культурно-духовних та інтелектуальних якостей суб'єктів соціуму) відбувається у межах взаємодіючих економічного та соціогуманітарного просторів. Матеріальним підґрунтям становлення і функціонування соціогуманітарного простору слугують суспільні інститути, об'єкти, їх різноцільові інфраструктурні мережі та системи, які з метою задоволення матеріальних і нематеріальних потреб, обміну продуктами господарювання і спілкування, накопичення, обміну та реалізації знань і досвіду, популяризації творчості й вірувань створюються особами, колективами, територіальними громадами, іншими спільнотами компактного проживання і ведення господарської та культурно-релігійної діяльності. Функціональні сегменти соціогуманітарного простору формують його територіальну структуру і відповідні особливості відтворення соціогуманітарного потенціалу. Ці сегменти істотно впливають на організацію, спеціалізацію та можливості диверсифікації регіональних економік, визначаючи потреби і пріоритети розвитку інфраструктурних мереж матеріально-побутового й соціально-культурного забезпечення.

Значну актуальність у контексті подальшої розробки методології та практичних засад підвищення ефективності відтворення і використання соціогуманітарного потенціалу України мають дослідження щодо:

- вдосконалення нормативно-правових, економічних, адміністративних засад інтегрування та забезпечення позитивних векторів розвитку національного соціогуманітарного простору в напрямі збалансування інтересів та взаємодій соціальних груп, національностей і конфесій, відносин суспільства та особистості, що проявляються через умови формування, розвитку і реалізації цілей зазначених суб'єктів, суспільний та індивідуальний рівні добробуту [13], здоров'я, довіри і злагоди, форми і механізми соціальної солідарності;

- реалізації програм і заходів за пріоритетними напрямками соціального розвитку держави з перехідною економікою, зорієнтованої на стабілізацію суспільно-економічної ситуації, ствердження практики соціально відповідального ринкового господарювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Эльянов А.* Государство и развитие / А.Я. Эльянов // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 1. — С. 3–14.
2. *Зятковський І.В.* Фінансове забезпечення бюджетних установ в умовах реорганізації сфери виробництва суспільних благ / І.В. Зятковський // Фінанси України. — 2006. — № 1. — С. 13–23.
3. *Мартынов А.* Как оценить итоги трансформации социального макроса? / А. Мартынов // Общество и экономика. — 2009. — № 2. — С. 42–58.
4. *Лібанова Е.М.* Ринок праці та соціальний захист / Е.М. Лібанова, О.М. Палій. — К.: Основи, 2004. — 491 с.
5. *Мехедова Т.М.* Людський капітал: концепція, напрямки розвитку [Електронний ресурс] / Т.М. Мехедова // Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11380
6. *Радіонова І.* Економічне зростання з участю людського капіталу / І. Радіонова // Економіка України. — 2009. — № 1. — С. 19–30.
7. *Гражевська Н.* Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в глобальному постіндустріальному вимірі / Н. Гражевська // Економіка України. — 2008. — № 9. — С. 54–63.
8. *Попова В.* Конкурентоспроможність економіки України: джерела формування та соціальні наслідки / В. Попова // Економіка України. — 2008. — № 8. — С. 4–13.
9. *Тарнавська Н.* Новітні прояви конкуренції в суспільстві, яке базується на знаннях / Н. Тарнавська // Економіка України. — 2008. — № 2. — С. 4–16.
10. *Римашевская Н.М.* Формирование качества трудовых ресурсов России / Н.М. Римашевская // Народонаселение. — 2003. — № 2. — С. 6–14.
11. *Богуш Л.Г.* Соціальний капітал і соціогуманітарний простір: методологія визначення, взаємозв'язки, вектори розвитку / Л.Г. Богуш // Економіка та держава. — 2010. — № 4. — С. 15–20.
12. *Богуш Л.Г.* Якість життя в параметрах та індикаторах соціальних процесів / Л.Г. Богуш // Економіка та держава. — 2013. — № 11. — С. 59–63.
13. *Богуш Л.Г.* Регулювання соціальної нерівності як фактор стимулювання суспільно-економічного розвитку регіонів України / Л.Г. Богуш // Інвестиції: практика та досвід. — 2012. — № 24. — С. 18–23.

REFERENCES

1. *Jel'janov A.Ja.* Gosudarstvo i razvitie [State and development]. Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija — World Economy and International Affairs, 2003, no. 1, pp. 3-14 [in Russian].
2. *Ziatkovs'kyj I.V.* Finansove zabezpechennia biudzhethnykh ustanov v umovakh reorhanizatsii sfery vyrobnytstva suspil'nykh blah [Financial support of budgetary institutions in terms of restructuring the production of public goods]. Finansy Ukrainy — Finances of Ukraine, 2006, no. 1, pp. 13-23 [in Ukrainian].
3. *Martynov A.* Kak ocenit' itogi transformacii social'nogo makrosa? [How to evaluate the results of the macro social transformation?]. Obshchestvo i jekonomika — Society and Economy, 2009, no. 2, pp. 42-58 [in Russian].
4. *Libanova E.M., Palij O.M.* Rynok pratsi ta sotsial'nyj zakhyst [Labour market and social protection]. Kyiv: Osnovy, 2004, 491 p. [in Ukrainian].

5. *Mekhedova T.M.* Liuds'kyj kapital: kontseptsii, napriamky rozvytku [Human capital: Concept, directions of development]. Retrieved November 28, 2013, from http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11380 [in Ukrainian].
6. *Radionova I.* Ekonomichne zrostantia z uchastiu liuds'koho kapitalu [Economic growth involving human capital]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2009, no. 1, pp. 19-30 [in Ukrainian].
7. *Hrazhevs'ka N.* Zabezpechennia konkurentospromozhnosti natsional'noi ekonomiky v hlobal'nomu postindustrial'nomu vymiri [Ensuring the competitiveness of the national economy in the post-industrial global dimension]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2008, no. 9, pp. 54-63 [in Ukrainian].
8. *Popova V.* Konkurentospromozhnist' ekonomiky Ukrainy: dzherela formuvannia ta sotsial'ni naslidky [The competitiveness of Ukraine's economy: sources of formation and social consequences]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2008, no. 8, pp. 4-13 [in Ukrainian].
9. *Tarnavs'ka N.* Novitni proiavy konkurentsii v suspil'stvi, iake bazuiet'sia na znanniakh [The latest manifestation of competition in a society that is based on knowledge]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2008, no. 2, pp. 4-16 [in Ukrainian].
10. *Rimashevskaja N.M.* Formirovanie kachestva trudovykh resursov Rossii [Formation of quality of labor resources of Russia]. *Narodonaselenie – Population*, 2003, no. 2, pp. 6-14 [in Russian].
11. *Bohush L.H.* Sotsial'nyj kapital i sotsiohumanitarnyj prostir: metodolohiia vyznachennia, vzaiemozviv'iazky, vektory rozvytku [Social Capital and Socio-humanitarian space: methodology of definition, relationships, vectors of development]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and State*, 2010, no. 4, pp. 15-20 [in Ukrainian].
12. *Bohush L.H.* Yakist' zhyttia v parametrah ta indyktorakh sotsial'nykh protsesiv [Quality of life in parameters and indicators of social processes]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and State*, 2013, no. 11, pp. 59-63 [in Ukrainian].
13. *Bohush L.H.* Rehuliuвання sotsial'noi nerivnosti iak faktor stymuliuвання suspil'no-ekonomichnoho rozvytku rehioniv Ukrainy [Regulation of social inequality as a factor of stimulation of socio-economic development of Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 2012, no. 24, pp. 18-23 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.12.2013

Л.Г. Богущ,

канд. экон. наук, старш. научн. сотр., вед. науч. сотр., Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины, 03032, Киев, бульвар Т. Шевченка, 60
E-mail: bogush_lg@ukr.net

ВОСПРОИЗВОДСТВО СОЦИОГУМАНИТАРНОГО ПОТЕНЦИАЛА УКРАИНЫ: УСЛОВИЯ, КРИТЕРИИ, ПРИОРИТЕТЫ

Глобализация организационно-экономических механизмов общественного производства и направленность на наукоемкую модернизацию его технико-технологической базы и структуры, выступая условиями обеспечения конкурентоспособности экономики на международной арене, актуализируют приоритет и конкретизируют требования к качеству воспроизводства и эффективности использования социогуманитарного потенциала Украины. Требования национальной безопасности в то же время усиливают значимость сохранения его социокультурной идентичности как залога консолидации социума и территориальных сообществ, стимулирования различных аспектов инновационной активности сегментов и субъектов социогуманитарного и экономического пространств, смягчения и предотвращения процессов депопуляции, а также выезда за границу рабочей силы.

Воспроизводство и реализация социогуманитарного потенциала (как совокупности продуктивных характеристик человеческого сообщества и социальных институтов, созданных с целью обеспечения его жизнедеятельности, формирования и реализации трудовых, культурно-духовных и интеллектуальных качеств субъектов социума) происходит в рамках взаимодействующих

экономического и социогуманитарного пространств. Материальной основой становления и функционирования социогуманитарного пространства служат общественные институты, объекты, их разноцелевые инфраструктурные сети и системы, которые с целью удовлетворения материальных и нематериальных потребностей, обмена продуктами хозяйствования и общения, накопления, обмена и реализации знаний и опыта, популяризации творчества и верований создаются индивидами, коллективами, территориальными сообществами, прочими ассоциациями компактного проживания и ведения хозяйственной и культурно-религиозной деятельности. Функциональные сегменты социогуманитарного пространства формируют его территориальную структуру и определяют соответствующие особенности воспроизводства социогуманитарного потенциала, существенно влияя на организацию, специализацию и возможности диверсификации региональных экономик, определяя потребности и приоритеты развития инфраструктурных сетей материально-бытового и социально-культурного обеспечения.

Ключевые слова: *социогуманитарный потенциал; социогуманитарное пространство; качество жизнедеятельности; государственные социальные гарантии и стандарты; социальные приоритеты.*

L.G. Bogush,

Ph.D. in Economics, Senior Researcher, Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60

E-mail: bogush_lg@ukr.net

REPRODUCTION OF SOCIO-HUMANITARIAN POTENTIAL OF UKRAINE: THE CONDITIONS, CRITERIA, PRIORITIES

Globalization of organizational and economic mechanisms of public production and focus on science-intensive modernization of its technical and technological base and structure, performing conditions to ensure economic competitiveness on the international scene, actualize priority and elaborate requirements for the quality of reproduction and effectiveness of use of Ukrainian socio-humanitarian potential. Needs of national security, at the same time, reinforce the importance of the preservation of its social and cultural identity as a prerequisite for the consolidation of society and territorial communities, stimulation of various aspects of innovative activity of socio-humanitarian and economic space segments and subjects, mitigation and prevention of depopulation and departure abroad labor force.

Reproduction and realization of social and humanitarian potential (as an aggregate of productive characteristics of human society and social institutions, established in order to ensure its life activity, development and implementation of labor, cultural, intellectual qualities of society subjects) takes place within the interacting economic and socio-humanitarian space. The material basis for the establishment and functioning of the socio-humanitarian space is created within public institutions, objects, their different infrastructure networks and systems, that in order to satisfy the material and non-material needs, to exchange products of economic management and communication, to accumulate, exchange and implement of knowledge and experience, to popularize creativity and beliefs, are established by individuals, groups, territorial communities and other communities of compact settlement and performing economical, cultural, religious activities. Functional segments of socio-humanitarian space form its spatial structure and territorial characteristics of social and humanitarian potential reproduction, significantly influencing the organization, specialization and diversification capabilities of regional economies, identifying requirements and priorities for the development of consumer and socio-cultural infrastructure networks.

Key words: *social and humanitarian potential; socio-humanitarian space; quality of life; state social guarantees and standards; social priorities.*

УДК 349.3:316.48

В.І. НАДРАГА,

канд. наук. з держ. упр., доц., пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: nadraga-vasil@ukr.net

ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМ КОМПЕНСАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

У статті викладено теоретичні погляди на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в контексті мінімізації соціальних ризиків. Компенсаційна функція страхування становить систему прав, обов'язків і гарантій, що передбачає мінімізацію фінансових ризиків у разі хвороби, часткової або тимчасової втрати працездатності, безробіття та в інших випадках, передбачених законодавством України. Розроблено модель планування та резервування коштів фондів соціального страхування.

Ключові слова: соціальні ризики, соціальне страхування, єдиний страховий внесок.

Постановка проблеми. Страхування є одним з видів цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків) і доходів від розміщення коштів цих фондів. Об'єктом соціального страхування є майнові інтереси громадян, пов'язані з компенсацією втрати трудового доходу або оплатою видатків, які раптово виникли внаслідок настання соціальних ризиків. Соціальне страхування поширюється на економічно активне населення, тобто на осіб, які мають трудові доходи, на які нараховуються страхові внески. Оскільки соціальне страхування виступає одним з компенсаторних механізмів, то імовірність настання ризику передбачається заздалегідь. Громадянин стає застрахованим і потрапляє під захист страхової системи ще до виникнення страхового випадку, що дає можливість не лише підготуватися до несприятливих подій, а й попередити більшість з них. Державний характер соціального страхування зовсім не означає, що бюджетне фінансування має бути основним джерелом витрат на соціальне забезпечення, це може означати лише обов'язковість цього механізму: обов'язковість сплати страхових внесків, обов'язковість застосування підстав, умов соціального забезпечення і юридичної відповідальності. Державне страхування гарантує необхідний рівень життя, його джерелом є, передусім,

© НАДРАГА В.І., 2014

обов'язкові внески працівників та працеводців. У правовому контексті це — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту (включає матеріальне забезпечення громадян у визначених законом випадках).

Значне ускладнення структури обов'язкового соціального страхування внаслідок розширення спектра дії соціальних ризиків з їх об'єктивно існуючими взаємозв'язками і взаємозалежністю, викликає необхідність застосування науково виважених, серйозно аргументованих підходів щодо удосконалення наявних механізмів управління у цій сфері.

Ступінь розробки проблеми. Найбільш повним виглядає законодавчо встановлене визначення, за яким соціальне страхування є системою прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту. Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, передбачено такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності й витратами, зумовленими похованням; медичне страхування; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності; страхування на випадок безробіття; інші види страхування, передбачені законами України [1].

Враховуючи те, що національні законодавства, які регулюють відносини соціального страхування у країнах-членах Європейського Союзу, дещо відрізняються, було розроблено загальні правила координації соціального страхування для всіх країн. Вони були затверджені Регламентом Ради Європейського Союзу № 1408/71 «Про застосування схем соціального забезпечення щодо осіб, що працюють за наймом, та їхніх сімей під час пересування в межах Співтовариства» [2]. У документі не регламентовано, які компенсації повинні виплачувати та чи інша держава, також не визначається розмір пенсій і допомог. Разом з тим держава повинна гарантувати, що особа, яка переміщується з однієї країни-члена ЄС в іншу, не опиниться в гіршому становищі, ніж особи, які все життя працювали і проживали лише в даній країні. З 1 травня 2010 року (після ратифікації всіма членами ЄС) вступили в дію нові постанови Євросоюзу (№883/2004 та №987/2009), що мають на меті координацію систем соціального страхування в країнах ЄС [3].

Серед останніх публікацій, присвячених проблемам соціального ризику та розвитку національної системи загальнообов'язкового державного страхування, доцільно відзначити праці Е. Лібанової (E. Libanova) [4], О.Ковалю (O. Koval) [5] та Л. Ткаченко (L. Tkatchenko) [6].

Е. Лібанова, досліджуючи вплив тенденції постаріння населення України на її соціально-економічний розвиток, відзначає, що ці процеси створюють серйозну проблему додаткового тиску на державний бюджет. Розглядаючи закономірності взаємозалежного впливу постаріння і соціально-економічних процесів, що відбуваються у суспільстві, автор зробила порівняння сучасних особливостей постаріння населення в Україні та в окремих країнах Європи.

О. Коваль обґрунтовує рекомендації з удосконалення системи соціального страхування в частині уніфікації організаційно-правових статусів, структури та розподілу компетенцій органів управління. Зокрема, автор вважає, що адміністрування єдиного соціального внеску Міністерством доходів і зборів України є невласивою останньому функцією. Державне регулювання та нагляд за діяльністю Фондів доцільно залишити за Мінсоцполітики та іншими органами державної влади у межах їх компетенцій.

Питання адміністрування єдиного соціального внеску на сьогодні залишається предметом широких дискусій. З одного боку, логіку в передачі функції адміністрування ЄСВ до Міністерства доходів і зборів окремі експерти вбачають у створенні додаткових умов для подальшого спрощення системи звітності, в тому числі її інтеграції зі звітністю за податком на доходи фізичних осіб. З другого, як заявила міністр соціальної політики Людмила Денисова, нині готується законопроект, у якому функцію адміністрування єдиного соціального внеску буде повернуто Пенсійному фонду України, оскільки ці кошти не є податками, а страховими внесками.

Л. Ткаченко вважає, що найбільшою прогалиною існуючого інформаційного забезпечення Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування є практично повна відсутність даних щодо рівня залучення до системи соціального страхування різних категорій населення та динаміки набуття страхового стажу. Як наслідок, діяльність фондів планується переважно за методом «від досягнутого» і не виходить за межі однорічного бюджетного процесу.

Метою статті є уточнення функцій загальнообов'язкового державного соціального страхування в контексті мінімізації соціальних ризиків та розробка математичного інструментарію моделі резервування коштів фондів соціального страхування.

Результати дослідження. Ризик визначається як можливість негативного впливу певних чинників та виникнення події з небажаними наслідками. Ризик вимірюють математичним шляхом з оцінкою вірогідності виникнення ризикових подій. Для визначення рівня ризику залучають аналітичний апарат теорії вірогідності і математичної статистики, що дає змогу оцінити рівень ризику та його прийнятну величину [7, с.137]. Тобто ризик — це таке явище (подія), яке може відбутися, а може і не відбутися, що залежатиме від сили чинників, інших обставин. Ризиком можна керувати, тобто використовувати різноманітні підходи щодо прогнозування настання небажаного явища, його попередження та усунення. Ризик суб'єктивна категорія, має три характерні риси: пов'язаний з невизначеністю, випадковим характером подій та альтернативністю варіантів прийняття рішень.

При соціальному аспекті дослідження поняття ризику зазвичай пов'язують із невизначеністю або непередбачуваністю явищ, результатом яких може бути зниження рівня добробуту. Головна ідея концепції соціальних ризиків полягає в тому, що окремі особи та домогосподарства в цілому є вразливими перед численними ризиками, що мають різноманітні джерела, — природні (землетруси, повені, хвороби тощо) або антропогенні (наприклад, безробіття, погіршення стану навколишнього середовища, війни), які призводять до втрати доходу та зниження добробуту.

Неформальні та формальні страхові механізми характеризуються участю в ризику (тобто об'єднанням ризику) кількох індивідів, ризику кожного з яких незначно або зовсім не корелюють. Формальні інститути безпосередньо впливають на регулювання страхових відносин на всіх рівнях суспільного розвитку, найчастіше вони розглядаються в контексті прав власності. Неформальні інститути виникають там, де має місце «збій» у функціонуванні формального інституту, що викликає порушення функцій, важливих для життєдіяльності всього соціального організму. В основі механізму їх компенсації лежить певна спільність інтересів організації та її членів. Неформальні інститути засновуються на виборі індивідом або організацією суспільних зв'язків, що припускають неформальні відносини, відсутність чітко закріплених стандартів. Для функціонування неформальних страхових механізмів обов'язковою умовою є добровільність учасників. Тоді, як формальне страхування має свої переваги у вигляді знач-

ної кількості учасників (завдяки чому ризики стають менш корельованими), плюси неформального страхування полягають у меншій асиметричності інформації.

Практичні механізми попередження та мінімізації соціальних ризиків знайшли відповідне місце у системі соціального страхування, яке має свої особливості в розумінні соціального ризику. Соціальний ризик у сфері соціального страхування визначається як можливі наслідки невірного та диференційованого потрапляння людей в умови, які чинять негативний вплив на їхнє життя або життєві можливості [8, с. 58].

Організаційно-адміністративне забезпечення функції соціального страхування (за винятком медичного) в Україні здійснюють відповідні фонди, функціонування яких зумовлено єдиним страховим принципом і передбачає соціальну допомогу громадянам, які з певних причин опинились у скрутних життєвих умовах унаслідок втрати заробітку. В якості базових принципів соціального страхування виступають: обов'язковість, чітка залежність між участю у фінансуванні системи та розміром пенсій і допомог, забезпечення рівня виплат, зіставного з доходом застрахованої особи протягом трудового життя; відособленість засобів; участь соціальних партнерів в управлінні. Соціальне страхування є результатом розвитку соціально-трудова відносин та важливим інструментом мінімізації соціальних ризиків.

На соціальне страхування в державі покладено низку функцій. Основною з них є компенсаційна, що полягає у відшкодуванні страхувальником завданих збитків. Соціальне страхування виконує ще й превентивну функцію, тобто фінансування з того чи іншого страхового фонду профілактичних заходів з відвернення шкідливого впливу стихійних сил природи та інших негативних наслідків. Контрольна функція виявляється в тому, що страхові фонди мають цільову спрямованість: страхові внески акумулюються на намічену мету, використовуються в суворо визначених випадках і чітко окресленим колом осіб.

Соціальне страхування також можна представити у формі своєрідної організаційно-фінансової системи, діяльність якої спрямована на захист від соціальних ризиків втрати доходу або необхідності оплати певних послуг чи інших видатків, пов'язаних із втратою здоров'я, працездатності або настанням безробіття, за рахунок спеціальних фондів. Вони формуються через сплату внесків працюючими, роботодавцями й державою. Об'єктом правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування в широкому сенсі виступає саме страховий захист від соціальних ризиків. Останній актуалізується для особи в рамках системи взаємопов'язаних правовідносин, учасниками яких є страхувальник, страховик і застрахована особа. Цільове призначення зазначених взаємодіючих зв'язків полягає у забезпеченні страхового захисту економічно активного населення у випадку настання соціально-ризикової ситуації, її попередження й компенсації наслідків. Ризикова функція страхування трансформується в певну плату страховикові матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством. У разі настання страхового випадку, страхувальник висуває страховикові вимогу щодо відшкодування збитків (виплати страхових сум). Матеріальним втіленням категорії страхового захисту є відповідний фонд. Це сукупність виділених і зарезервованих запасів матеріальних благ, призначених для реалізації страхового захисту — не тільки компенсації, а й подолання наслідків соціальних ризиків.

Соціальні ризики при такому підході передбачають ймовірність настання матеріальної скрути внаслідок відсутності заробітку за об'єктивних соціальнозначимих

причин та у зв'язку з додатковими витратами з утримання дітей чи інших членів сім'ї, а також по задоволенню потреб у медичних чи соціальних послугах. Вони можуть бути охарактеризовані за допомогою таких ознак:

- мають виключно об'єктивний характер, оскільки не можуть настати із суб'єктивних причин;
- значно обмежують життєдіяльність людини, призводячи до її соціальної незабезпеченості;
- закріплені відповідним чином у національному законодавстві обставини, внаслідок настання яких особа може претендувати на допомогу держави чи суспільства;
- потенційно закономірні для кожної людини, вони настають обов'язково чи внаслідок визначених обставин;
- основною функцією є попередження можливих матеріальних втрат для людини чи членів її сім'ї.

Виходячи з наведених ознак, соціальні ризики можна класифікувати як страхові, тобто які забезпечуються в межах системи соціального страхування (державного чи недержавного), та не страхові, що забезпечуються за державними програмами соціальної підтримки.

Відповідно до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» — єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування це — консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування [9]. Розмір єдиного внеску для кожної категорії платників, визначених цим Законом, та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються з урахуванням того, що вони повинні забезпечувати застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування. Страхові внески роботодавців та застрахованих осіб виконують роль основного джерела, що забезпечує виплату компенсації за втрату доходу пропорційно його величині (він у більшості випадків має законодавчо обмежений рівень), а бюджетні кошти призначені для виплат загального характеру і забезпечення мінімального рівня страхових допомог у випадку недостатності накопичених страхових внесків. Просте механічне зменшення нарахування на фонд оплати праці призведе до повного згортання надання соціальних послуг застрахованим особам, оскільки всі соціальні підсистеми не є незалежними фінансово й фінансово. Бюджетний простір або сума податків і внесків, які наше суспільство готове платити, є досить обмеженими.

Паритетна участь працівників та роботодавців у сплаті страхових внесків відповідає нормам Концепції дальшого реформування заробітної плати в Україні [10] та Конвенції МОП щодо соціального забезпечення [11], якими допускається пере-

розподіл сплати страхових внесків між роботодавцями та найманими працівниками у рівних розмірах. Однак перерозподіл страхових внесків між роботодавцями й найманими працівниками можна здійснювати лише за умови запобігання зменшенню реальних доходів працівників у зв'язку зі збільшенням для них розміру страхових внесків та встановлення розміру мінімальної заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму.

У 2013 році застрахованим особам фонди соціального страхування виплатили 25 840,4 млн грн, що на 3 891,0 млн грн більше страхових виплат, ніж за аналогічний період 2012 року. З 1 березня 2013 року підвищено на 14,9% розмір щомісячних страхових виплат потерпілим на виробництві та членам їхніх сімей, в результаті чого середній розмір щомісячної страхової виплати на одну особу становить по Україні 1390 грн. В Україні близько 20 млн зайнятих громадян, з них, за даними Мінсоцполітики, лише 13 млн платять соціальні внески, а решта — це неформальна та «тіньова» зайнятість, що не дає можливості удосконалення відповідних дієвих механізмів соціального страхування [12]. Верховна Рада України у 2013 році внесла зміни до Закону «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (щодо сплати єдиного внеску) [13]. Прийнятий закон змінює пропорції розподілу сум ЄСВ між видами соцстрахування для бюджетних установ, підприємств, установ і організацій: на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття — 5,0906%; на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, — 5,7410%; на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, — 3,6354%; на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (у солідарну систему) — 85,5330%. Надмірна участь Державного бюджету у фінансовому забезпеченні системи обов'язкового соціального страхування є макроекономічною передумовою формування та загострення різноманітних соціальних ризиків не лише з погляду його дефіцитності та збільшення державного боргу. Виходячи з ідеї соціального страхування як системи колективного соціального захисту, система соціального страхування має бути сильною, збалансованою та самодостатньою.

Доходи та видатки соціальних фондів становлять досить значну частку у державному перерозподілі суспільного продукту. За даними звітності за 2013 рік [14], сума видатків Пенсійного фонду України на пенсійні та інші заплановані виплати становила 250,3 млрд грн, що на 16,7 млрд більше порівняно з 2012 роком. Обсяг надходжень коштів до Пенсійного фонду України за 2013 рік становив 250,5 млрд грн. При цьому власні надходження сягнули 166,9 млрд, що на 5,6% більше порівняно з показником попереднього року.

Україна має досить значний рівень старіння населення — частка населення віком 60 років і старше більше 20%. Усе це обумовлює дуже напружений фінансовий стан системи соціального страхування, а через значний рівень неформальної зайнятості в країні, чисельність платників внесків практично зрівнялася з кількістю пенсіонерів. Необхідність покриття пенсійних та соціальних видатків в умовах прогресуючого старіння населення та величезної кількості програм соціальної допомоги, навпаки, може обумовити потребу в посиленні податкового навантаження як на сектор фінансових і нефінансових корпорацій, так і на сектор домогосподарств, та в збільшенні обсягів державного боргу з відпо-

відними інфляційними наслідками. Але головною довгостроковою тенденцією демографічного розвитку України, як і більшості країн світу, є процес старіння населення, що виявляється у зростанні частки осіб похилого віку, а особливо – у зміні співвідношень між чисельністю поколінь. Принаймні у першій половині поточного століття в Україні триватиме дія депопуляційних тенденцій, причому скорочення чисельності населення відбуватиметься переважно за рахунок контингентів осіб працездатного віку, меншою мірою – дітей. Натомість чисельність осіб пенсійного віку стабільно зростатиме. За прогностичними оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у 2061 р. частка осіб у віці 60 років і старше у населенні України становитиме 31,2% (у 2013 р. – 21,4%) дітей – 14,9%. Вікова структура має тенденцію втратити абрис піраміди, вона міститиме у своїх контурах три чітко геометрично означені групи (0–28, 29–59 та 60 і старше), частка яких становитиме відповідно 30,2%, 38,6% і 31,2%, тобто осіб у віці 60 років і старше може бути більше, ніж дітей і молоді у віці 0–28 років, що, зокрема, матиме наслідком значне зменшення демовідтворювального і трудового потенціалів (рис. 1). За середнім варіантом прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, до 2061 р. в Україні навантаження літніми людьми на працездатних зросте з 22% до 45%, відповідно коефіцієнт потенційної підтримки зменшиться з 4,6 до 2,3.

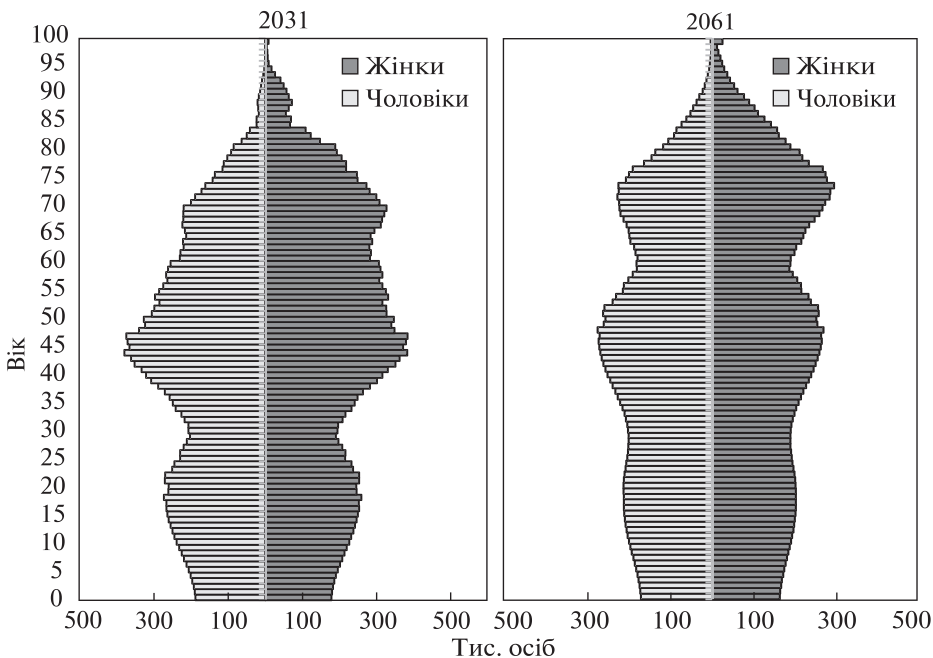

Рис. 1. Статеві-вікові піраміди населення України станом на початок 2031 та 2061 рр. за середнім варіантом прогнозу

Джерело: За даними прогностичних оцінок Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (2013 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/index.html>

Згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», за рахунок коштів єдиного соціального внеску повинні виплачуватися пенсії лише в межах передбачених ним сум, а всі інші виплати (пенсії військовослужбовцям, доплати, надбавки, передбачені іншими спеціальними законами) виплачуються за рахунок бюджету. З Державного бюджету України на фінансування пенсійних програм протягом 2013 року було виділено 83,2 млрд грн, у тому числі 61,5 млрд грн — доплати на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, 21,8 млрд грн — кошти на покриття дефіциту Пенсійного фонду України для виплати пенсій. Із фондів загальнообов'язкового соціального страхування на фінансування відповідних виплат надійшло 130,9 млн гривень.

Така тенденція має довготривалий і системний характер, що зумовлює необхідність формування своєрідної резервної системи загальнообов'язкового соціального страхування, основу якого складає єдиний соціальний внесок. Як один з методологічних підходів до побудови відповідної моделі доцільно використати елементи теорії вибору за умов невизначеності [15, с. 231], зокрема математичний апарат теорії часових рядів. У процесі планування бюджету на наступний рік, що буде формуватися від надходжень єдиного соціального внеску, необхідним є визначення розміру очікуваних надходжень, які у подальшому можуть значно відрізнятись від реальних (r_{p+1}). Цю різницю можна виразити таким чином (грн):

$$\Delta_{r+1} = r_{p+1} - \overline{r_{p+1}}, \text{ де}$$

r_{p+1} — реальні надходження коштів;

$\overline{r_{p+1}}$ — середньозважений показник надходження коштів.

За фінансовими результатами року теоретично можливі наступні варіанти: коли реальні надходження перевищать очікувані (профіцит), майже будуть відповідати один одному (баланс) і останній сценарій є найбільш вірогідним — виникає дефіцит коштів, для покриття якого необхідне формування резерву. Він розраховується методом аналогій за даними попередніх років і служить компенсаційним механізмом ризиків виникнення дефіциту бюджету в окремі страхові періоди. За сприятливих умов апіорі резерв може накопичуватися, а на практиці він слугує засобом покриття наявного дефіциту. Розрахунки резерву для покриття дефіциту на $(p+1)$ рік зводяться до визначення нижньої оцінки грошових коштів Δ_{r+1} , які необхідно зарезервувати з тим, щоб ймовірне відхилення реальних надходжень від очікуваних було компенсоване не з державного бюджету, а спеціально створеного резервного фонду. Розрахунки його величини (R_{p+1}^v) базуються на порівнянні нижньої межі діапазону відхилень від реальної його величини. Якщо прийняти, що очікувані надходження протягом наступного року будуть постійними, тобто:

$$\overline{r_p} = \overline{r_{p+1}} = \text{const}, p = 1, v,$$

то можна розрахувати абсолютні відхилення від постійної бази величини \bar{r} протягом попередніх v років:

$$\Delta_r = r_p - \bar{r}, p = 1, v,$$

Отриманий часовий ряд підлягає дисконтуванню, для чого для кожного його елемента необхідно ввести індивідуальний коефіцієнт дисконтування $\delta_p > 0$, у загальному випадку $\delta_p < 1$, $\delta_p < \delta_{p+1}$, $p = \overline{1, p-1}$.

Для практичної реалізації запропонованої моделі необхідно внести корективи в інформаційне забезпечення системи соціального страхування, зокрема, щодо показників рівня долучення окремих категорій населення та динаміки набуття ними законодавчо встановленого страхового стажу.

Більшість розвинутих країн світу планує проект бюджету не тільки на наступний рік, а й на середньострокову перспективу. До цих країн, зокрема, належать Австралія, Австрія, Канада, Данія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Швеція, Великобританія, США, Угорщина. Не у всіх країнах середньостроковий бюджетний план стає законом, але він є обов'язковим елементом закону, що береться до уваги й підлягає щорічному коригуванню та уточненню.

Висновки. Результати дослідження дають змогу уточнити функції соціального страхування, яке окрім законодавчо визначених завдань, виступає також специфічною децентралізованою формою грошових відносин через фінанси страхових фондів. Реалізація цих функцій базується на ймовірності настання страхових подій, однак, вони не у змозі зменшити соціальні ризики. Соціальне страхування є одним з головних механізмів регулювання соціальних ризиків, що зумовлює ряд його характеристик: дана форма соціального захисту, у більшості випадків, поширюється на осіб найманої праці, для яких основним і часто єдиним джерелом засобів існування є заробітна плата. По-друге, розуміння соціального ризику як закономірного й об'єктивного масового явища, що зачіпає певні, достатньо значні соціально-демографічні й професійні групи, прошарки населення. По-третє, фінансування соціального страхування тією чи іншою мірою здійснюють всі основні соціальні партнери — працівники, підприємці й держава, витрати яких із соціального страхування є суспільно необхідними для відтворення робочої сили й віднесення їх до собівартості продукції, що є визнанням неподаткового характеру цих витрат.

Сучасна система соціального страхування в Україні за своїм змістом не є страховою у класичному розумінні, оскільки зберігає і виконує функції соціального забезпечення (допомоги) — розмір страхових внесків не узгоджується з рівнем соціального і професійного ризику, обсягом прав і гарантій страхувальників і застрахованих, має місце їх відчуженість від участі в управлінні фондами тощо. Соціальне страхування не лише виконує компенсаторні функції актуалізації соціальних ризиків, тобто подолання несприятливих наслідків ризикової ситуації, а й функцію їх попередження. У цьому полягає основна відмінність соціального страхування від соціального забезпечення, яке надається тільки в несприятливих життєвих ситуаціях. Оскільки соціальні ризики пов'язані з несприятливими подіями, вірогідність настання яких можна заздалегідь передбачити, то їх можна попередити або, принаймні, підготуватися до них; необхідна розробка ряду відповідних методик, які нададуть можливість не лише оцінити ступінь вірогідності настання несприятливих подій, а й створити систему резервування коштів для соціальних фондів. Наявні на сьогодні тенденції у сфері фінансового забезпечення соціальних фондів у середньостроковій перспективі можуть призвести до загострення ситуації щодо захисту населення від соціальних ризиків, особливо у пенсійному забезпеченні, що зумовлює пошук механізмів резервування відповідних коштів. Запропонований математичний інструментарій дасть змогу сформулювати механізм підвищення фінансової стійкості страхових фондів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Редакція від 11.08.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр>
2. Регламент Ради про застосування схем соціального забезпечення щодо осіб, що працюють за наймом, та їхніх сімей під час пересування в межах Співтовариства № 1408/71 (ЄЕС). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukraine.uaopravo.net/data/base65/ukr65728.htm>
3. Координація соціального забезпечення: комплексний посібник для України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_189518.pdf
4. Libanova E. Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? / E.Libanova // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 2 (18). — С. 5–22.
5. Коваль О.П. Удосконалення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні / О.П. Коваль // Стратегічні пріоритети. — 2013. — № 3(28). — С. 51–58.
6. Ткаченко Л.Г. Інформаційні можливості Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування / Л.Г. Ткаченко // Статистика України. — 2012. — № 1. — С. 59–62.
7. Бактимирова З.З. Безопасность в концепции развития человека / З.З. Бактимирова // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6. — С. 135–142.
8. Захаров Д.В. Социальный страховой риск / Д.В. Захаров // Вестник государственного социального страхования. — 2006. — № 2. — С. 56–61.
9. Закон України. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Редакція від 17.10.2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>
10. Указ Президента України «Про Концепцію дальшого реформування оплати праці в Україні». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1375/2000>
11. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення. Міжнародна організація праці. Класифікація від 28.06.1952 № 102. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_011
12. Міністерство соціальної політики України. Річний звіт 2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=35657/
13. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо добровільної сплати єдиного внеску. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/184-18>
14. Пенсійний фонд України прозвітував про виконання бюджету у 2013 році. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=215092&cat_id=122125
15. Шоломицкий А.Г. Теория риска. Выбор при неопределенности и моделирование риска / А.Г. Шоломицкий. — М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2005. — 400 с.

REFERENCES

1. Osnovy zakonodavstva Ukrai'ny pro zagal'noobov'язkove derzhavne social'ne strahuvannja. [Basic Law of Ukraine on compulsory social insurance]. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр> [in Ukrainian].
2. Reglament Rady pro zastosuvannja shem social'nogo zabezpechennja shhodo osib, shho pracjujut' za najmom, ta i'nhni simej pid chas peresuvannja v mezhah Spivtovarystva № 1408/71 (EES). [Council regulation on the application of social security schemes in terms of persons employed and their families when moving within the Community no 1408/71 (EEC)]. Available at: <http://ukraine.uaopravo.net/data/base65/ukr65728.htm/> [in Ukrainian].
3. Koordynacija social'nogo zabezpechennja: kompleksnyj posibnyk dlja Ukrai'ny. [Coordination of social security: a comprehensive manual for Ukraine]. Available at: <http://www.ilo.org/wcmsp5/gr->

- oups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_189518.pdf [in Ukrainian].
4. *Libanova E.* (2012). Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? *Demography and Social Economy*, 2 (18), 5-22 [in English].
 5. *Koval, A.* (2013). Udoskonalennja systemy zagal'noobov'jazkovogo derzhavnogo social'nogo strahuvannja v Ukrai'ni [Improving the system of compulsory state social insurance in Ukraine]. *Strategic priorities*, 3(28), 51-58 [in Ukrainian].
 6. *Tkachenko, L.* (2012). Informacijni mozhlyvosti Derzhavnogo rejestru zagal'noobov'jazkovogo derzhavnogo social'nogo strahuvannja. [Information capabilities of the State register of obligatory state social insurance]. *Statistics of Ukraine*, 1, 59-62 [in Ukrainian].
 7. *Baktimirova, Z.* (2002). Bezopasnost' v koncepcii razvitija cheloveka/ Z.Z. Baktimirova// *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. [Security in the concept of human development]. *Public Sciences and modernity*, 6, 135-142 [in Russian].
 8. *Zaharov, D.V.* (2006). Social'nyj strahovoj risk. [Social insurance risk]. *Bulletin of the state social insurance*, 2, 56-61 [in Russian].
 9. *Zakon Ukrai'ny. Pro zbir ta oblik jedynogo vnesku na zagal'noobov'jazkove derzhavne social'ne strahuvannja.* [Law Of Ukraine. On the collection and archiving of the single fee for obligatory state social insurance]. Available at: : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> [in Ukrainian].
 10. *Ukaz Prezydenta Ukrai'ny «Pro Koncepciju dal'shogo reformuvannja opłaty praci v Ukrai'ni».* [The President of Ukraine decree «On the Concept for further reform of labour remuneration in Ukraine»]. Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1375/2000> [in Ukrainian].
 11. *Mizhnarodna organizacija praci. Konvencija pro minimal'ni normy social'nogo zabezpechennja No. 102.* [Convention on Minimum Standards of Social Security number 102]. Available at: http://zakon.nau.ua/doc/?code=993_011 [in Ukrainian].
 12. *Ministerstvo social'noi' polityky Ukrai'ny. Richnyj zvit 2013.* [Ministry of Social Policy of Ukraine. Annual Report 2013]. Available at: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=35657 [in Ukrainian].
 13. *Zakon Ukrai'ny Pro vnesennja zmin do dejakyh zakoniv Ukrai'ny shhodo dobrovil'noi' splaty jedynogo vnesku.* [The law of Ukraine On amendments to certain laws of Ukraine regarding the voluntary payment of a single fee]. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/184-18> [in Ukrainian].
 14. *Pensijnij fond Ukrai'ny prozvituvav pro vykonannja bjudzhetu u 2013 roci.* [Pension Fund of Ukraine reported about fulfillment of the budget in 2013]. Available at: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=215092&cat_id=122125 [in Ukrainian].
 15. *Sholomickij, A.* *Teorija riska. Vybor pri neopredelennosti i modelirovanie riska* [Risk theory. The choice with uncertainty and risk modeling]. Moscow, Ed. House of SU-HSE [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.01.2014

В.И. Надрага,

канд. наук. гос. упр., доц., вед. научн. сотр.

Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бульв. Шевченко, 60

E-mail: nadraga-vasil@ukr.net

ОБЩЕОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ СОЦИАЛЬНОЕ СТРАХОВАНИЕ КАК МЕХАНИЗМ КОМПЕНСАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ РИСКОВ

В статье проанализированы особенности функционирования общеобязательной государственной системы социального страхования в Украине. Переход от финансирования общеобязательного государственного социального страхования через систему налогов к системе взносов имеет принципиальное значение, поскольку понятия «социальный налог» и «страховой взнос» различаются как по социально-экономической природе, так и по назначению в социальной защите.

Государственный характер социального страхования не предусматривает необходимость финансирования государством всех социальных расходов. Речь идет об обязательности уплаты страховых взносов, обязательности применения условий социального обеспечения и юридической ответственности. Государственное страхование призвано гарантировать законодательно определенный уровень жизни для граждан.

Страховой взнос выступает одной из форм резервирования заработной платы, которая обеспечивает материальные выплаты и предоставление социальных услуг работникам при наступлении страхового случая. В качестве объекта правоотношений по общеобязательному социальному страхованию выделена страховая защита от социальных рисков. Риск актуализируется в рамках системы взаимосвязанных правоотношений, основной функцией которых выступает обеспечение страховой защиты экономически активного населения в случае наступления социально-рисковой ситуации, ее предупреждение и компенсация последствий. Рисковая функция страхования трансформируется в определенную плату страховщику материальной ответственности за последствия риска, обусловленного событиями, перечень которых закреплён в законодательстве.

В контексте социального страхования как компенсаторного механизма социальных рисков выделены следующие его признаки: исключительно объективный характер, социальная необеспеченность, четкое закрепление в национальном законодательстве, потенциальная закономерность для каждого человека, предупредительная функциональность для случаев наступления материальных затруднений.

Поступления и расходы социальных фондов составляют весомую часть перераспределения общественного продукта, что обуславливает необходимость формирования резервной системы общеобязательного социального страхования. Поскольку источником резервных денежных средств остается единый социальный взнос, предложено построить соответствующую модель на основе использования элементов теории выбора при условии неопределенности.

В качестве основных направлений усовершенствования системы общеобязательного государственного социального страхования выделены; усовершенствование механизма предоставления застрахованным лицам материального обеспечения и социальных услуг, усовершенствование политики дифференцированных страховых тарифов, обеспечение системы экономического стимулирования профилактики производственных рисков.

Ключевые слова: социальные риски, социальное страхование, страховые взносы, единый социальный взнос.

V. Nadraga,

PhD in State Management, Associate Professor, Leading Researcher

Ptukha Institute for Demography and Social Studies, National academy of Science of Ukraine

01032, 60, T. Shevchenko blvd, Kyiv, Ukraine

E-mail: nadraga-vasil@ukr.net

OBLIGATORY STATE SOCIAL INSURANCE AS A MECHANISM OF COMPENSATION OF SOCIAL RISKS

The paper analyzes the peculiarities of the functioning of compulsory state social insurance system in Ukraine. Transition from the financing of compulsory state social insurance through the tax system to contributory scheme is crucial, since the concepts of «social tax» and «insurance premium» differ both in the socio-economic nature and the purpose in the social protection.

The state nature of social security does not envisage the need of state financing of all social spending. Payment of insurance premiums, application of the conditions of the social security and legal responsibility are obligatory. State insurance is intended to ensure the legally certain standard of living for citizens.

Insurance premium is one of the forms of reservation wage, which provides material payments and social services to workers in case of an insurance event. Insurance protection against social risks is determined as the object of legal relations for mandatory social insurance. Risk is actualized within the system of interconnected legal relationships. Their primary function is to ensure insurance protection of the economically active population in the event of social risk situation, its prevention and compensation of its consequences. Risk insurance function is transformed into a certain fee to the liability insurer for the consequences of risk due to the events, a list of which is consolidated in legislation.

In the context of social security as a compensatory mechanism of social risks its following characteristics are distinguished: its only objective character, social insecurity, clear consolidation in the national legislation, the potential regularity for each person and warning functionality for events of the financial difficulties.

Income and expenditure of the social funds constitute a significant part of the redistribution of the social product. It causes the need to create a backup system of compulsory social insurance. Since the unified social contribution remains the source of reserve funds, it is proposed to construct an appropriate model which is based on the use of elements of the theory of choice under condition of uncertainty.

The main directions of improvement of the system of compulsory state social insurance are distinguished. They are: improvement of the mechanism of providing material support and social services to the insured persons, improvement of the differentiated insurance rates policy, providing of economic incentives for prevention of occupational risks.

Key words: *social risks, social insurance, unified social contribution.*

УДК 314.344

В.В. МОРТИКОВ,

д-р экон. наук, проф. каф. упр. персон. и экон. теории
Восточноукраинского национального университета им. В.Даля
E-mail: mvitaly@ukr.net

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЫИГРЫШЕЙ И ПРОИГРЫШЕЙ В СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВОЙ СФЕРЕ

Анализируются выигрыши и проигрыши участников социально-трудовых отношений. Рассматриваются различные формы выигрышей и потерь в социально-трудовой сфере: безработица, приобретение/потери доходов, задолженность по зарплате, вынужденная неполная занятость, потери человеческого капитала. Распределение этих потерь между различными странами, отраслями, социальными группами является неравномерным.

Ключевые слова: выигрыши/проигрыши участников социально-трудовых отношений, трансформация макроэкономических изменений в экономические выигрыши/проигрыши, потери в результате безработицы, сокращения доходов, инфляция, индексация доходов, политика валютных курсов.

Постановка проблемы. Все экономические субъекты в процессе своей жизнедеятельности, так или иначе, оказываются в положении выигравшей или проигравшей стороны. Это влияет на их поведение. Проблема выигрышей, полученных преимуществ, приобретений/проигрышей, потерь является весьма актуальной для лиц, принимающих любые решения, включая и решения на макроуровне.

Проблема выигрышей/проигрышей достаточно часто освещается в экономической литературе (см. например [1, 2], в том числе и посвященной социально-трудовой тематике). На утраты, приобретения в результате трудовой миграции обращают внимание различные документы Международной организации труда [3, с.143]. Вместе с тем в отечественной социально-экономической литературе исследование различных процессов, явлений, изменений с точки зрения выигрышей/проигрышей сторон, которые они затрагивают, не получило распространения.

Целью статьи является анализ взаимосвязи между изменениями макроэкономической ситуации и выигрышами/проигрышами в социально-трудовой сфере.

Изложение основного материала. При анализе влияний макроэкономических изменений на положение различных групп населения следует выделить: 1) все население в целом; 2) работающих по найму в целом; 3) лиц с неустойчивым положением на рынке труда (неквалифицированные работники, не желающие повышать квалификацию, менять сферу деятельности и т.д.); 4) лиц, занимающих устойчивое

© МОРТИКОВ В.В., 2014

положение на рынке труда (высококвалифицированные кадры, обладающие профессиональной гибкостью, готовые переобучаться); 5) молодежь, оканчивающую учебные заведения; 6) лиц предпенсионного возраста; 7) предпринимателей.

Непосредственными выигрышами в социально-трудовой сфере мы считаем получение работы безработными, выпускниками учебных заведений или переход на более привлекательные позиции уже занятых специалистов, увеличение заработной платы. К проигрышам следует отнести потерю рабочих мест, перевод специалистов на менее оплачиваемые должности, их вынужденный переход на неполное рабочее время. Кроме того население в целом, предприниматели теряют или приобретают в доходах.

Среди классических причин выигрышей/потерь этих субъектов социально-трудовых отношений — экономические спады-подъемы, а также различные непредсказуемые или слабо предсказуемые события, получившие название шоков (шоки спроса, шоки предложения). Основными событиями новейшей истории, повлекшими за собой наиболее ощутимые потери/приобретения участников социально-трудовых отношений в Украине стали: распад СССР, финансовый кризис 1998 г., кризис 2008—2009 гг.

Участники социально-трудовых отношений выигрывают и теряют не только вследствие шоковых воздействий на экономику, но и в результате обычных событий, подвижек в экономической политике, к примеру.

К формам потерь в социально-трудовой сфере относятся: безработица, потеря рабочих мест, вынужденная неполная занятость, утрата части человеческого капитала, ухудшение качества рабочих мест, падение реальных доходов. Соответственно выигрыши проявляются в сокращении безработицы и вынужденной неполной занятости, создании новых рабочих мест и приращении человеческого капитала, увеличении реальных доходов. Необходимо ясно представлять, что является выигрышем, а что потерей в социально-трудовой сфере. Увеличение оплачиваемого времени отпусков — это, несомненно, выигрыш. Увеличение неоплачиваемых отпусков относится к потерям.

Основной социально-экономической проблемой является распределение потерь и приобретений, которое может осуществляться свободнорыночным путем и путем проведения государственной экономической политики. Изменение структуры совокупного спроса может по-разному затронуть работодателей и работников, занятых в различных секторах экономики. Рыночный механизм распределяет положительные и отрицательные результаты функционирования экономики через доходы, доступ к ресурсам, занятость.

Задача государства заключается в дополнении, коррекции рыночного механизма распределения данных результатов, в соблюдении принципа социальной справедливости при распределении положительных результатов: среди работодателей и работников; среди различных регионов; во времени, в частности, на нужды сегодняшнего и будущего потребления; между секторами экономики. На немаловажную роль государственной экономической политики в распределении части результатов экономического роста в пользу работников указывают документы МОТ [4, с. 2].

Потери в связи с безработицей и распределение потерь/приобретений в результате изменений занятости.

Потерями в связи с безработицей являются, как известно, часть реального ВВП, совокупного дохода, личных доходов в результате отставания фактического ВВП от потенциального ВВП.

В период спадов возрастает число безработных, прежде всего по причине увольнений из-за сокращения объемов производства, банкротств. Так, если в предкризисном 2008 году увольнения по экономическим причинам являлись причиной безработицы лишь для 28,1% всех оказавшихся безработными в Украине, то в 2009 году — для 45,5% [5].

Потери от безработицы напрямую зависят от ее продолжительности. Длительная безработица сопровождается серьезным ухудшением качества человеческого капитала, у длительно безработного может навсегда исчезнуть желание к поиску работы. Именно потому во многих странах обращают внимание на показатели долговременной безработицы, средней продолжительности безработицы. В развитых странах средняя продолжительность безработицы не превышает 120 дней, в Украине же — в 2012–13 годах она составляла 160 дней [6, с. 2].

Следует обратить внимание на достаточно позитивную тенденцию: средняя продолжительность незанятости сократилась в стране с 23 месяцев в 2000 году до 11 месяцев в 2012 [5], что является во многом результатом сокращения удельного веса длительно незанятых в структуре незанятого населения.

Распределение бремени безработицы — крайне неравномерное. Стремясь оптимизировать занятость в кризисные периоды, работодатели, прежде всего, расстаются с неквалифицированными и малоквалифицированными кадрами. Спад может в разной степени сказаться на занятости мужчин и женщин. Известно, что позиции женщин на рынке труда более уязвимы по сравнению с мужчинами. Тем не менее, мужчины были более «задеты» последним кризисом (оплата труда, безопасность рабочих мест), чем женщины [7, с.29], что видимо, объясняется большим присутствием мужчин в промышленности, строительстве, наиболее пострадавших от кризиса.

Потери от безработицы, ее издержки распределяются крайне неравномерно среди различных возрастных групп активного населения. Более всего страдают от безработицы молодые люди. Молодежная безработица — результат не только дефицита спроса, но и факторов, находящихся на стороне предложения труда (отсутствия навыков, квалификации, опыта у значительной части молодежи). 12,7% молодых людей от 15 до 24 лет (почти 75 млн)¹ в мире не имели ни работы, ни учились в 2012 году (средний общемировой уровень безработицы в 2012 г. — 6%). В результате страдают их профессиональные и социальные навыки. В Украине в 2012 г. уровень безработицы среди молодежи составил 17,3% и был самым высоким среди всех возрастных групп. В докризисном 2007 году он был 12,5% [6, с. 3].

Одним из видов потерь наемных работников является вынужденная неполная занятость. Кризисный спад 2008–2009 годов выразился в росте количества работников, которые находились в состоянии вынужденной неполной занятости. Однако уже в 2010 году это количество начало снижаться. В частности, количество переведенных по экономическим причинам на неполное рабочее время составило в 2009 г. в Украине 2063,3 тыс. чел., в 2010 1466,8 тыс. чел., а в 2011 г. — уже 908,9 тыс. чел. [8, с. 97]. По данным сборника «Праця України у 2011 році», пострадали от вынужденной неполной занятости работники всех отраслей, но особенно строительства [8, с. 100].

К потерям общества во время кризисных спадов относится и утрата рабочих мест. В связи с финансово-экономическим кризисом 2008 г. количество наличных вакансий сократилось в Украине вдвое [6, с. 2], что негативно отразилось на динамике показателя «количество претендентов на 1 вакансию» — он существенно вырос.

¹ Фактически безработица среди молодежи значительно выше. Многие молодые люди разуверились в поисках работы и не вошли в эти 75 млн.

Но уже в 2010–2012 годах данный показатель постепенно вернулся к своим докризисным значениям. В январе–августе 2013 г. в среднем на 1 вакансию претендовало 5 человек. Но вот для технических служащих этот показатель был 11 человек, а для квалифицированных работников сельского хозяйства – 10 [9, с. 3].

Распределение выигрышей-проигрышей в социально-трудовой сфере находит отражение в распределении отличающихся по качеству рабочих мест. Различного рода макроэкономические шоки сопровождаются общим ухудшением качества рабочих мест, что выражается в уровне их безопасности, зарплаты. В 2009–2010 гг. заметно уменьшилось количество вакансий со средними и относительно высокими для Украины зарплатами. Даже в условиях относительной стабилизации в 2012 году в Украине на каждую четвертую вакансию предлагалась зарплата минимального размера [6, с. 2].

Приобретения и потери доходов и их распределение. Выигрыши и проигрыши в социально-трудовой области наиболее наглядно проявляются в изменении доходов: реальных, а в некоторых случаях и номинальных. В 2009 кризисном году в промышленности стран еврозоны номинальная зарплата сократилась в 6 из 23-х стран. О том, что номинальная зарплата «приняла на себя» часть кризисного воздействия, свидетельствует и то, что в еврозоне сокращение номинальной зарплаты произошло в предкризисном 2007 году лишь в 1,27% компаний, тогда как в 2009 году – в 2,07% компаний. Потеряли в результате кризиса и те работники, у которых зарплаты были заморожены. Так, если замораживание зарплаты в 2007 году произошло в странах еврозоны лишь в 7,64% компаний, то в 2009 – в 37,09% компаний [7, с. 6].

В Украине практически все группы работников теряли вследствие падения реальных зарплат на протяжении 1992–1999 годов. А затем эти зарплаты возросли более чем втрое за период до 2009 года, что стало результатом экономического роста. Увеличение зарплат замедлилось в 2008 г., а их динамика стала отрицательной в 2009 г., что явилось следствием роста вынужденной неполной занятости в этом году экономического спада: каждый пятый занятый трудился неполное рабочее время, многие, особенно в промышленности, уходили в неоплачиваемые отпуска. Работники теряли и вследствие приостановки повышения основных зарплат, сокращения дополнительных выплат – премий и др.

Говоря о распределении выигрышей от экономического роста, роста общественной производительности труда, следует выделять несколько ситуаций: а) оплата труда растет в той же мере, что и валовой продукт, производительность труда; б) оплата труда опережает рост валового продукта и производительности; в) оплата труда отстает. За период 1999–2011 гг. средняя производительность труда в развитых странах выросла более чем в 2 раза по сравнению с ростом средней оплаты труда [10, с. 14]. Это говорит, в частности, о том, что от роста производительности труда более работников выиграли собственники других факторов производства, прежде всего капитала, предпринимательских талантов.

Для оценки выигрышей/проигрышей в доходах участников отечественных социально-трудовых отношений сравним динамику ВВП с динамикой отдельных видов доходов. Так, доля оплаты труда наемных работников в структуре ВВП выросла с 2001 по 2011 год с 42,3% до 48,9%, а доля валовой прибыли, смешанного дохода упала за этот период с 44,3% до 36,8% [11]. Понятно, что наемные работники в целом выигрывают, а получатели прибыли проигрывают от данных изменений структуры ВВП.

Увеличение доли зарплаты в ВВП отвечает не только интересам наемных работников, но и работодателей, которые выигрывают от увеличения совокупного спроса. Другое дело – как распределяются выигрыши от увеличения данного соотношения в стране между работодателями?

Имеет смысл также сравнить динамику отдельных видов доходов, скажем, социальных выплат, доходов от собственности с динамикой суммарных доходов населения. По нашим расчетам, доля социальной помощи и иных полученных текущих трансфертов в совокупных доходах населения с 2002 по 2012 г. увеличилась с 36,4% до 37,2% (в предкризисный 2008 — 37,8%; но уже в 2009 — 40,7%). Доля доходов от собственности в совокупных доходах населения увеличилась с 2,9% в 2002 году до 5,5% в 2012. Доля прибыли и смешанного дохода в совокупных доходах населения сократилась с 18,1% в 2002 году до 15,4% в 2012 [12]. Увеличение доли официальных доходов от собственности говорит не только о выигрышах владельцев различных активов вместе с ростом совокупного дохода, но и о том, что эти доходы во все большей степени выходят из «тени».

Изменения в макроэкономической ситуации за последние 10–12 лет коснулись не только функционального распределения национального дохода. Они отразились также и на персональном распределении доходов, которое в ряде стран, включая Украину, стало более неравномерным: увеличился разрыв в долях наиболее обеспеченной (в основном — это средние и крупные предприниматели, менеджеры среднего и высшего звеньев, получатели доходов от капитала) и наименее обеспеченной (в основном — получатели трудовых доходов) групп населения.

Индикатором потерь в социально-трудовой сфере Украины может служить задолженность по зарплатам, составившая на 9.09.2013 г. 959,6 млн грн. [13, с.1]. Задолженность по выплате зарплаты в Украине выполняла и продолжает выполнять роль социального амортизатора, заменяя банкротства и массовые увольнения. Необходимо признать, что распределение этой задолженности по регионам, предприятиям государственного и негосударственного секторов, отраслям экономики является в стране достаточно неравномерным. Особенно тревожно то, что от длительных задержек зарплаты страдают работники экономически активных предприятий, коммунального транспорта, к примеру.

Макроэкономические шоки сказываются, как правило, на всей совокупности индикаторов социально-трудовой сферы, хотя и в разной степени в отношении различных категорий работников, стран, отраслей. Возьмем, к примеру, безопасность рабочих мест и занятость, уровень зарплат. С целью анализа последствий кризиса 2008–2009 годов были обследованы 27 стран еврозоны. Работники старшей возрастной группы более всего пострадали от сокращения оплаты труда. Молодые работники в первую очередь ощутили на себе проблему с безопасностью их положения [7, с.25].

В промышленности и строительстве стран еврозоны занятость в 2009 году сократилась в 17 из 23-х стран. В секторе финансовых услуг кризис затронул в основном оплату труда — она сократилась в 11 странах еврозоны. Менее всего от кризиса пострадал в еврозоне сектор государственного управления — в 13 странах не было изменений в оплате и занятости [7, с.11]. Не произошло изменений в занятости и оплате в 4 странах: Чехии, Польше, Словакии, Швеции.

Для теории и практики важно представлять механизм трансформации макроэкономических изменений в выигрыши и проигрыши субъектов социально-трудовых отношений: потери рабочих мест и доходов всего населения, отдельных групп населения. При отсутствии государственного вмешательства в экономику этот механизм сводился бы к сугубо рыночному регулированию выигрышей и проигрышей. В частности, вследствие отсутствия системы трансфертов инвалиды, безработные оказались бы без средств к существованию и погибли. Действия власти по приспособлению к по-

зитивным и негативным изменениям внешней среды состоят в перераспределении потерь и приобретений в результате этих изменений. Весьма важно придерживаться социальной справедливости перераспределения с точки зрения вклада социального слоя, группы работников и т.д. в конечный результат, их вины в создании предпосылок для экономического провала.

Нередко в результате государственного вмешательства выигрыши в одном и одних групп населения достигаются за счет потерь в другом и других групп населения. В результате повышения минимальной зарплаты в стране выигрывают те, кому она увеличивается, а проигрывают те, кого увольняют. Благодаря государственному вмешательству в механизм ценообразования на рынке труда проигрыши для одной и той же категории работников в одном могут стать их выигрышами в другом. Так, Великобритания сократила минимальную зарплату для молодежи, чтобы поднять занятость этой категории населения [7, с. 37].

Необходимо заметить, что участие государства в распределении положительных и отрицательных результатов функционирования экономики, в свою очередь, имеет определенные социально-экономические последствия: положительные и отрицательные.

В каждом конкретном случае существует свой механизм трансформации события в выигрыш или проигрыш, одного выигрыша/проигрыша в другие. Одним из механизмов такой трансформации и распределения потерь/приобретений является инфляция. Инфляция обесценивает реальную зарплату, что позволяет работодателям снижать в условиях ухудшения экономической конъюнктуры свои реальные издержки на рабочую силу: преодолевается препятствие в виде невозможности снижать номинальную зарплату. Использование инфляции для перераспределения потерь работодателями зависит от многих факторов, среди которых известную роль играет ценовая эластичность спроса на их продукцию.

Потери несет все население, приобретая продукты питания, транспортные, коммунальные услуги, цены на которые выросли. Удельный вес расходов на эти блага низкооплачиваемых групп (пенсионеры, работники бюджетной сферы) в общих расходах по сравнению со среднеоплачиваемыми и высокооплачиваемыми группами выше. Именно эти слои более всего теряют от инфляции.

Использование государством инфляционного налога в качестве регулятора выигрышей/проигрышей различных групп населения осуществляется, в частности, за счет различных форм привязки номинальных доходов к динамике цен: номинальные доходы могут не расти вообще, расти в меньшей степени, чем цены. Распределение бремени инфляционного налога среди населения во многом зависит от практики индексации, иначе говоря, механизма компенсации потерь покупательной способности денег.

Приведение доходов в полное соответствие с увеличением цен является социально справедливым шагом, но кладет начало эскалации спирали «зарплата—цены». Именно поэтому многие страны отказались от индексации. Если же индексация доходов не проводится вообще или проводится не в полной мере, проигрывают лица с фиксированными доходами, а выигрывают те предприниматели и работники, которые заняты в отраслях, цены на продукцию которых возросли. В этом случае могут вмешаться профсоюзы с требованием адекватной индексации доходов.

Механизм индексации может: 1) распространяться на всю или часть дохода; 2) компенсировать потери вследствие любого уровня инфляции или лишь вследствие инфляции, достигшей определенных значений. В Украине, как известно, индекси-

руются не разовые, а регулярные доходы, индексируются доходы лишь в пределах прожиточного минимума и в том случае если месячная инфляция достигает 1%. От такой практики выигрывают прежде всего лица с весьма невысокими доходами.

Применяя или отказываясь от применения различного рода субсидий, социальных выплат, государство может использовать инфляционный налог таким образом, что финансовое бремя безработицы: а) будут нести в равной степени все слои; б) преимущественно те слои, чьи доходы фиксированы, те, кто не может защитить себя от инфляции.

Необходимо признать, что инфляционный механизм перераспределения общественного богатства функционирует как в периоды экономического благополучия, так и в условиях общего экономического спада, высокой безработицы, трудностей отдельных отраслей. За счет инфляционного налога могут финансироваться выплаты по безработице, общественные работы, переобучение безработных.

Одним из способов влияния на распределение потерь является удерживание цен административным путем — запретами поднимать их на определенные товары, коммунальные услуги. Кратковременные выигрыши от этого получают активные покупатели товаров, цены на которые фиксируются. Проигрывает вся экономика, все население от сбоев в рыночном механизме.

В экономической литературе анализ выигрышей и проигрышей субъектов социально-трудовых отношений в ходе изменения цен—доходов часто осуществляется в рамках теоретического инструментария игр. Игра «доходы—цены» начинается с различных ходов государства: существенного увеличения минимальной зарплаты, оплаты труда бюджетников, пенсий, пособий и стипендий, что нередко делало украинское правительство (в 2005 году, к примеру). Рынок отвечает на это увеличением гривневых, а иногда и долларовых цен.

Работники, их профсоюзы могут откликнуться на это, а могут — оставить без внимания. В том случае, если они откликаются, игра переходит в следующую стадию: рост доходов вызывает новый виток спирали «зарплата—цены». Государство может быть заинтересовано в инициировании данной игры, ее продолжении, прекращении на определенной стадии. Власть заинтересована в разворачивании серии взаимодействий «зарплата—цены», в частности, поскольку они позволяют использовать инфляционное налогообложение. Началу игры может способствовать не только бюджетно-финансовая, но и кредитно-денежная политика. Инициировать игру могут также профсоюзы, предприятия-монополисты. Игра может начаться, к примеру, с повышения цен на топливно-энергетические ресурсы, недвижимость.

К числу игр категории «политика доходов» относится, к примеру, игра «монетизация социальных льгот». Для упорядочения системы социальной помощи, усиления ее адресности государство берет курс на монетизацию социальных льгот. В результате этого одни (скажем, жители сельской местности, не имеющие доступа к ряду льготированных социальных услуг) выигрывают, а другие (жители городов) могут проиграть. Но в ходе такого перераспределения социальной помощи может быть частично или полностью восстановлена социальная справедливость между городскими и сельскими жителями.

Две противоположные реакции на монетизацию со стороны населения: примирение; резкое неприятие. Реакция на монетизацию социальных льгот была со стороны населения, прежде всего проживающего в больших городах России в начале 2005 года крайне бурной и негативной. В случае резкого неприятия государство может пойти на отмену монетизации льгот, но может и оставить ее в силе.

Есть категория игр, стороны которых взаимодействуют по линии «изменение доходов — экономическая динамика». От «импульса», посланного увеличением прожиточного минимума, роста минимальной зарплаты выигрывают: низкооплачиваемая часть населения; производители товаров первой необходимости; государства, поставляющие товары в страну, где выросла минимальная оплата. Проигрывают работники, потерявшие место вследствие увеличения удельных трудовых издержек. Дальнейшее протекание игровых взаимодействий зависит от склонности населения к сбережению, утечек через покупку импортных товаров.

Для распределения выигрышей/потерь среди участников социально-трудовых отношений в данном случае определенное значение имеет последовательность взаимодействий «рост доходов — рост экономики». Можно создать в стране условия для прихода инвестиций, добиться экономического роста, а потом идти по пути увеличения социальных выплат. Но можно начать с роста социальных выплат и платежеспособности населения, а потом на основе этого добиваться экономического роста, роста инвестиций.

Состояние национальных социально-трудовых отношений в Украине в большой степени определяется действием внешнеэкономических факторов. Выигрыши и проигрыши в занятости и доходах в стране зависят во многом от конкурентоспособности отечественной экономики. После 1998 года ежегодный реальный рост ВВП вплоть до 2009 года достигал 5—12%, что в немалой степени было связано с девальвацией гривны, последовавшей после 1998 года. Именно она привела к резкому росту цен на импортные товары и сделала нашу экономику конкурентоспособной, особенно на внутреннем рынке. Выиграли все те, кто получил работу, те, чьи заработки выросли. Но это конкурентное преимущество в течение последующих десяти лет было растеряно. Аналогичным образом развивались события после девальвации гривны в конце 2008 года.

Внутренняя инфляция на протяжении 1999—2008 и 2009—2013 годов (то есть периодов, начинающихся сразу после обвала курса гривны) постоянно укрепляла курс гривны, то есть приводила к ее удорожанию по отношению к доллару (не случайно одним из условий получения Украиной кредита МВФ в конце 2013 года стало требование девальвировать гривну на 25%). Это приводило к росту затрат на производство одних и тех же товаров (при неизменных технологиях производства) не только в гривнах, но и в долларах. Конечно, здесь необходимо учитывать и некоторую инфляцию в США.

Постепенное снижение конкурентоспособности украинской экономики с 1999 до 2008 и с 2009 до 2013 годов, при сохранении курса гривны к доллару «внутри» этих периодов более или менее стабильным (5:1 и 8:1), нашло отражение в распределении выигрышей/проигрышей между различными участниками социально-трудовых отношений.

От поддержания валютного курса гривны на фиксированном уровне выигрывали: наемные работники, предприниматели, пенсионеры, так как их доходы растут не только в гривнах, но и в долларах. Так, рост средней зарплаты по стране составил за 1999—2012 годы не менее 8 раз — с 50 до 400 долл. США в месяц. Вследствие роста доходов в валюте, украинцы стали больше ездить за границу на отдых, покупать там недвижимость.

Однако можно сказать, что некоторое повышение жизненного уровня населения за последние годы является результатом не столько роста национальной экономики в результате повышения эффективности ее функционирования, а

следствием ревальвации гривны. Производители же удобрений, зерна и иных экспортных товаров от поддержания курса гривны на стабильном уровне проигрывают. Воспроизводится противоречие между интересами национальных потребителей и национальных товаропроизводителей. Потребители, среди которых преобладают наемные работники, получают больше от курса на стабильную гривну, чем производители — работодатели.

Выводы. В целом, изменения макроэкономической ситуации в стране отражаются в выигрышах и проигрышах участников социально-трудовых отношений. Различные категории населения выигрывают/проигрывают в различной степени и в разных формах в результате экономических спадов и подъемов. Инфляция, налогообложение/субсидирование экономических субъектов, политика валютных курсов трансформируют события в макроэкономической сфере в потери и приобретения работодателей, работников в целом и их отдельных групп. Это обстоятельство целесообразно учитывать законодательной и исполнительной власти при принятии различных решений: об оказании помощи социально незащищенным слоям населения, профессиональной ориентации молодежи, организации переобучения незанятого населения и др. Определенный научный и практический интерес вызывает распределение выигрышей и проигрышей в результате долгового финансирования экономики. Долги позволяют на время смягчать негативные последствия изменения макроэкономической конъюнктуры. Однако долговое финансирование мероприятий по противодействию безработице, позволяя решать эту проблему на краткосрочных отрезках времени, может вести к потерям в социально-трудовой сфере в долгосрочной перспективе. Это обстоятельство имеет смысл учитывать Министерству финансов и Национальному банку Украины при разработке стратегии заимствований на рынке капитала.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Bierman, H.S., Fernandes L* Game Theory with Economic Applications. N.Y., etc. — Addison-Wesley. — 2004. — 356 p.
2. *Brainerd E.* Winners and Losers in Russia's Economic Transition // *The American Economic Review*. — Vol. 88, No. 5. — (Dec., 1998) — P. 1094–1116.
3. *Perspectives on labour economics for development.* — Ed. By S.Cazes, S.Verick, ILO — 2013 — 305 p.
4. *Regulating for decent work: new directions in labor market regulation. Executive summary.* Ed. By S.Lee and D.McCann, ILO — 2011 — 144 p.
5. Безробітне населення (за методологією МОП) за причинами незайнятості у 2000–2012 рр. Державна служба статистики України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
6. *Андрусенко Н.* На першому місці — якість працевлаштування// *Праця і зарплата.* — 2013. — №24(844). — С. 2–3.
7. *Wages and working conditions in the crisis.* — European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Eurofound, 2012. — 49 p.
8. *Праця України у 2011 році. Статистичний збірник.* К. — 2012. — 323 с.
9. Державна служба зайнятості на ринку соціальних послуг // *Праця і зарплата.* — 2013. — №35 (855). — С.3.
10. *Global Wage Report 2012/13. Wages and equitable growth.* International Labour Office. — ILO 2013. — Geneva. — 126 p.
11. Структура валового внутрішнього продукту за категоріями доходу. Державна служба статистики України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
12. Доходи та витрати населення України. Державна служба статистики України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>

13. Пріоритетне питання – погашення заборгованості із зарплати //Праця і зарплата. – 2013. – №35 (855). – С.1.

REFERENCES

1. *Bierman, H.S., Fernandes L* (2004). *Game Theory with Economic Applications*. N.Y., etc. Addison-Wesley [in English].
2. *Brainerd E.* (1998). *Winners and Losers in Russia's Economic Transition*. *The American Economic Review*, Vol.88, 5, 1094-1116 [in English].
3. *By Cazes, S., Verick, S.* (Eds.). (2013). *Perspectives on labour economics for development*. ILO. [in English].
4. *Lee, S. and McCann, D* (Eds.). (2011). *Regulating for decent work: new directions in labor market regulation*. Executive summary. ILO [in English].
5. Bezrobitne naselennya (za metodologiyu MOP) za prichinami nezaynyatosti u 2000-2012. [Unemployed population (after the methodology of ILO) by causes of unemployment in 2000-2012]. Derzhavna sluzhba statistiki Ukrainy. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
6. *Andrusenko N.* (2013). Na pershomu misti – yakist pratsevlashtuvannya [Quality of employment – on the first place]. *Pratsya i zarplata – Labour and wage*, 24(844), 2-3 [in Ukrainian].
7. *Wages and working conditions in the crisis*. (2012). European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Eurofound [in English].
8. *Pratsya Ukrayini u 2011 rotsi*. Statistichnyi zbirnik [Labour of Ukraine in 2011. Statistical collection]. (2012). Kyiv [in Ukrainian].
9. Derzhavna sluzhba zaynyatosti na rynku sotsialnih poslug [State employment agency on the market for social services]. (2013). *Pratsya i zarplata – Labour and wage*, 35(855), 3 [in Ukrainian].
10. *Global Wage Report 2012/13*. Wages and equitable growth. (2013). ILO. Geneva [in English].
11. *Struktura valovogo vnutrishnogo produktu za kategoriyami doходу* [Gross domestic product structure by income categories]. Derzhavna sluzhba statistiki Ukrainy. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. *Dohody ta vytraty naselennya Ukrainy* [Incomes and expenditures of Ukrainian population]. Derzhavna sluzhba statistiki Ukrainy Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. *Prioritetne pitannya – pogashennya zaborgovanosti iz zarplaty* [Repayment of wages – issue of priority]. (2013). *Pratsya i zarplata – Labour and wage*, 35(855) 1 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 14.01.2014

В.В.Мортіков,

доктор економічних наук, професор кафедри управління персоналом та економічної теорії Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля 91054, Луганськ, квартал Норинського 1, кв.265,
E-mail: mvitaly@ukr.net

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВИГРАШІВ ТА ПРОГРАШІВ У СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІЙ СФЕРІ

Аналізуються виграти та програші учасників соціально-трудових відносин. Макроекономічні шоки та незначні макроекономічні зміни породжують появу тих, хто виграв, і тих, хто втрачає. У статті розглядаються різні форми вигравів і втрат у соціально-трудовій сфері: безробіття, виграти/втрати доходів, заборгованість із зарплати, вимушена неповна зайнятість, втрати людського капіталу. Негативні та позитивні результати функціонування національної економіки розподіляються між роботодавцями і працівниками, кваліфікованими та некваліфікованими працівниками, молоддю і фахівцями старшого віку, чоловіками і жінками. Деякі соціальні групи більш страждають від нестабільності робочих місць, інші – від втрат у реальній зарплаті і т.д.

Економічна динаміка обумовлює появу тих, хто виграє і тих, хто програє. Однією із макроекономічних подій останніх 5 років була економічна рецесія після 2008 року. Результатом цієї рецесії стали втрати доходів та зайнятості. Розподіл цих втрат між різними країнами, галузями, соціальними групами є нерівномірним.

Дві основні сили регулюють розподіл вигащів та втрат у національній економіці: ринок та держава. Роль цих сил у продукуванні втрат і вигащів учасників соціально-трудоових відносин різниться від країни до країни. Соціально справедливий перерозподіл вигащів та втрат внаслідок макроекономічних шоків — одна із турбот сучасного уряду.

Підкреслюється значення трансформації макроекономічних змін в економічні втрати та вигащів. Інфляція та індексація доходів, борги, політика валютних курсів відіграють суттєву роль у цій трансформації. Регулюючи міру індексації доходів, держава може регулювати втрати від інфляції. Розподіл вигащів та втрат в українській економіці відчуває вплив макроекономічної ситуації у світовій економіці. У статті показано як орієнтація на стабільний валютний курс впливає на стан роботодавців і найманих працівників-споживачів.

Ключові слова: *вигащів/програшів учасників соціально-трудоових відносин, трансформація макроекономічних змін в економічні вигащів/програшів, втрати у зв'язку з безробіттям, скороченням доходів, інфляція, індексація доходів, політика валютних курсів.*

V.V. Mortikov,

doctor of economic sciences (Ph D), professor of the chair of Human Resources Management and Economic Theory East-Ukrainian National University after V.Dahl.
91054, Lugansk, kvartal Norinskogo 1, apt.265,
E-mail: mvitaly@ukr.net

MACROECONOMIC ASPECTS OF GAINS AND LOSSES IN SOCIO-LABOR SPHERE

Gains and losses of the participants of socio-labor relations are analyzed. The winners and losers emerge as a result of macroeconomic shocks and because of minor macroeconomic changes. The article discusses various forms of gains and losses in socio-labor sphere: unemployment, gains/losses in income, wage arrears, involuntary part-time employment, human capital depreciation. The negative and positive results of the functioning of a national economy are distributed between employers and employees, skilled and unskilled workers, young workers and specialists of older age, males and females. Some social groups suffer mostly from instability of jobs, other — from losses of real wages and so on. One solution to unemployment reduction is replacement of layoffs by reduction of the real wage.

Winners and losers appear as a result of economic dynamics. One of the macroeconomic events in the last 5 years was the economic recession since 2008. The results of this recession were income and employment losses. The distribution of these losses between different countries, industries, social groups is uneven.

Two main forces regulate the distribution of gains and losses in the national economy: free market and state. The role of these forces in influencing gains and losses of the participants of socio-labor relations differ from country to country. The socially justifiable redistribution of gains and losses caused by macroeconomic shocks is one of the concerns of contemporary government.

The importance of the transformation of macroeconomic changes into economic gains and losses is stressed. Inflation and indexation, debts, the exchange rates policy play important role in this transformation. By indexing to some measure of the price level the government can regulate the losses caused by inflation. The distribution of gains and losses in the Ukrainian economy is influenced by macroeconomic situation in the world economy. The article shows what a relatively stable exchange rate implies for employers and hired workers — consumers.

Key words: *gains and losses of the participants of socio-labor relations, transformation of macroeconomic changes into economic gains and losses, unemployment and income losses, inflation, indexation, exchange rates policy.*

УДК 331.5.024.54

М.М. МЕДВІДЬ,

канд. екон. наук., старш. наук. співроб., докторант,
Академія внутрішніх військ МВС України
E-mail: medvidmm@ya.ru

МОДЕЛЮВАННЯ ВПЛИВУ ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ТА РІВНЯ БЕЗРОБІТТЯ НА УКОМПЛЕКТОВАНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОСАД

У статті йдеться про виявлення зв'язків між чинниками мотивації до зайнятості громадян й укомплектованістю військових посад контрактним способом. За результатами проведеного дослідження вперше одержані модель поведінки значень показника «рівень безробіття» у часі з урахуванням авторегресії й інтервенції та модель зв'язку між значеннями показників «рівень безробіття» і «укомплектованість військових посад», які в сукупності дають можливість прогнозувати укомплектованість військових посад рядового, сержантського і старшинського складу, прапорщиків.

Ключові слова: зайнятість, укомплектованість військових посад, військова служба за контрактом, військові формування та правоохоронні органи спеціального призначення, моделювання, рівень безробіття.

Постановка проблеми. Незважаючи на посилення загроз забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, було прийнято Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні», відповідно до якого військовослужбовців позбавляють пільг, а особам, яких звільнено з військової служби, зменшують пенсійне забезпечення, що, в свою чергу, привело до звільнення значної кількості військовослужбовців – досвідчених фахівців.

До згаданих змін і без цього були проблеми укомплектування військових посад як рядового, сержантського і старшинського складу (у період із січня 2008 р. по травень 2013 р. значення укомплектованості контрактним способом коливалося від 47,7 до 52%), так і офіцерського складу (значення відношення кількості звільнених молодих офіцерів протягом 2,5 років до загальної чисельності випускників Академії внутрішніх військ МВС України 2001–2009 рр. коливалося від 8 до 23%).

З метою запобігання погіршення комплектування військових посад, формування нормативно-правових актів слід супроводжувати оцінюванням їх впливу на можливості гарантованого комплектування військових посад контрактним способом і прогнозуванням забезпечення необхідних для цього умов.

© МЕДВІДЬ М.М., 2014

Аналіз останніх досліджень. Виявленням чинників, які впливають на прийняття громадянином рішення підписати контракт про проходження військової служби, займалися учені В.М. Артюх (V.M. Artiukh), Ю.А. Калагін (Yu.A. Kalahin), О.М. Лойко (O.M. Lojko), І.С. Печенюк (I.S. Pecheniuk), І.І. Приходько (I.I. Prykhod'ko), О.Г. Разумцев (O.H. Razumtsev), В.В. Стасюк (V.V. Stasiuk) та інші. Усі вони до основних чинників відносять: грошове забезпечення військовослужбовця, їх соціальний захист тощо.

Військовослужбовець та члени його сім'ї — це домогосподарство, у якому хоча б один із його членів виступає як найманий працівник, що продає свої послуги праці для створення такого суспільного блага як «воєнна безпека», а їх соціальний захист — складники ціни праці цього найманого працівника.

Відповідно до Закону України «Про соціальний та правовий захист військово-службовців та членів їх сімей» держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що відповідає умовам військової служби, стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів.

Метою статті є виявлення існування зв'язків укомплектованості військових посад з основними чинниками, що впливають на неї, для оцінювання і удосконалення механізму регулювання зайнятості у військових формуваннях та правоохоронних органах спеціального призначення.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення згаданих зв'язків необхідно розглянути поняття «зайнятість», «комплектування військових посад», а також принципи зайнятості.

Зайнятість — це не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб, з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або якій-небудь іншій формі [1, ст. 1].

Діяльність, яку здійснюють військові формування та правоохоронні органи спеціального призначення, називають службово-бойовою. Учений О.М. Шмаков (O.M. Shmakov) дає таке визначення: *службово-бойова діяльність* — вид правоохоронної діяльності, властивий силам (формуванням) безпеки (силам охорони правопорядку); полягає у профілактичних, охоронних, режимних, захисних, ізоляційно-обмежувальних заходах та спеціальних (і навіть бойових) діях, що проводяться за звичайних обставин, за надзвичайних обставин та у воєнний час [2, с. 382].

До зайнятого населення також належать особи, які проходять військову службу [1, ст. 4].

Комплектування військових посад — це забезпечення потреби військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення в особовому складі відповідно до штатів мирного і військового часу. Якщо обмежитись мирним часом, то можна вважати, що поняття «комплектування» контрактним способом від поняття «зайнятість» у військових формуваннях і правоохоронних органах спеціального призначення нічим не відрізняється.

Логічно, що дотримуючись принципу державної політики зайнятості населення «пріоритетність вільно вибраної зайнятості» [1, ст. 15], спосіб комплектування військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення повинен бути контрактним.

Зайнятість у військових формуваннях та правоохоронних органах спеціального призначення, по суті, є галузевою зайнятістю, де не може відбуватися саморегулювання зайнятості. Тут працює кейнсіанська теорія. У ринковому середовищі (коли йдеться про державне регулювання) економічні регулятори залишаються базисними,

а правові й адміністративні — є надбудовою, які діють за достатніх умов забезпечення галузі трудовими ресурсами. За відсутності таких умов і правові, і адміністративні регулятори є не ефективними. У військових формуваннях та правоохоронних органах спеціального призначення є як військові посади так і цивільні. Дане дослідження присвячене саме комплектуванню військових посад.

На думку експертів, ефективність процесу комплектування досягатиметься за умови, коли значення показника «укомплектованість військових посад» $Y = 0,9$ (90%). Укомплектованість контрактниками військових посад рядового, сержантського і старшинського складу, прапорщиків внутрішніх військ МВС України військовослужбовцями за контрактом у період із січня 2008 р. по травень 2013 р. коливалося від 47,7 до 52%. Військовослужбовцями-контрактниками 6 військових частин внутрішніх військ укомплектовано повністю, 15 — більше ніж на 60% [3, с. 72]. Укомплектованість військових посад рядового та сержантського складу Збройних Сил України контрактним способом з початку 2012 р. збільшилася і по теперішній час становить 51% [4, с. 32].

Для зміни значень вихідного показника — «укомплектованість військових посад» необхідно визначити множину чинників, що впливають на реалізацію процесу комплектування військових посад, характер їхнього впливу, а також можливість управління ними.

Середовищем, у якому реалізують процес комплектування військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення контрактним способом, є ринок праці. Суб'єктами на цьому ринку є: продавці, тобто ті, хто шукає роботу за найманням, та ті, хто вже надає послуги праці (у тому числі потенційні військовослужбовці-контрактники та військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом); покупці — ті, хто пропонує робочі місця найманим працівникам (роботодавці, серед яких є військові формування та правоохоронні органи спеціального призначення). Мотиви поведінки обох суб'єктів ринку праці зумовлені ціною праці P_L .

Таким чином, особи, які бажають працювати за найманням, пропонують свої послуги праці L з метою отримання доходу у формі заробітної плати. За макроекономічною теорією, у конкурентному середовищі існує пряма залежність сукупної пропозиції праці AS_L від рівня заробітної плати й обернена залежність сукупного попиту праці AD_L від ціни праці (теоретична модель конкуренції на ринку праці) (рис. 1). Значна частина продавців послуг праці не відрізняє ціну праці від заробітної плати ($P_L = W_L$).

Станом на 2006 р. грошове забезпечення військовослужбовця внутрішніх військ, який підписав перший контракт, становило у середньому 556,61 грн, у травні 2007 р. було підвищено до 1000 грн. Чергові підвищення грошового забезпечення з чітко визначеними мінімальними граничними їх значеннями відбулися на початку 2008 р. (1200 грн), у червні 2010 р. (1500 грн), та у вересні 2012 р. (1850 грн).

При кінці 2012 р. доходи військовослужбовців Військово-Морських Сил та військових частин, що дислоковані на території Автономної Республіки Крим, наземних авіаційних спеціалістів, що забезпечують безпеку польотів, а також військовослужбовців частин і підрозділів високомобільних десантних військ та спеціального призначення збільшилися в 2 рази, а мінімальне грошове забезпечення військовослужбовців-контрактників майже досягло рівня середньої заробітної плати в Україні [4, с. 44].

Отже, основним чинником, який впливає на комплектування військових посад, є грошове забезпечення, а показник, що його характеризує — відношення грошового забезпечення військовослужбовця W^* до середньої заробітної плати W , що сформувався на ринку праці.

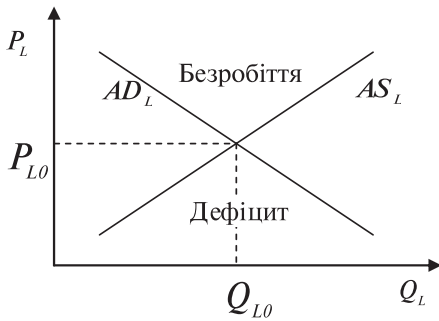

Рис. 1. Рівновага на ринку праці

Припустимо, що $P^*/P = W^*/W$. Тоді розглянемо умови на ринку праці та визначимо достатність показника «відношення грошового забезпечення військовослужбовця до середньої заробітної плати». За умови, коли сукупний попит на працю більший за сукупну її пропозицію ($AD_L > AS_L$), достатність значення показника «відношення грошового забезпечення військовослужбовця до середньої заробітної плати» набере вигляду $W^*/W > 1$. У випадку, якщо сукупний попит на працю не більший за сукупну її пропозицію ($AD_L < AS_L$), а значення показника «рівень безробіття» $U < 6\%$ (такі значення вважаються припустимими [5, с. 294]), то достатність значення показника $W^*/W = 1$. За умов, якщо сукупний попит на працю менший за сукупну її пропозицію ($AD_L < AS_L$), а значення показника «рівень безробіття» $U > 6\%$, то достатність значення показника $\Phi \leq \frac{W^*}{W} < 1$, $\Phi = f(U)$.

Значення показника «рівень безробіття» з початку 2009 р. по травень 2013 р. у всіх регіонах України були більшими за 6%, тобто для вітчизняного ринку праці характерною є третя умова. Найвище його значення спостерігалось у січні–березні 2009 р. – 10,3 (рис. 2), що є наслідком впливу фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Пороговим значенням цього показника у багатьох країнах, у тому числі й в Україні [7], вважається 10%.

У результаті попередніх досліджень нами уперше одержано лаг у залежностях значень показника «укомплектованість військових посад» від значень показників «відношення грошового забезпечення військовослужбовця до середньої заробітної плати» та «рівень безробіття»: значення показників «відношення грошового забезпечення військовослужбовця до середньої заробітної плати» та «рівень безробіття» впливають на значення показника «укомплектованість військових посад» не раніше, ніж через три місяці [8].

Отже, функція укомплектованості військових посад рядового і сержантського складу та посад прапорщиків контрактним способом Y_t набуває вигляду:

$$Y_t = f\left(\frac{W^*}{W_{t-3}}, U_{t-3}, t\right),$$

де W^*/W – відношення грошового забезпечення військовослужбовця до середньої заробітної плати;

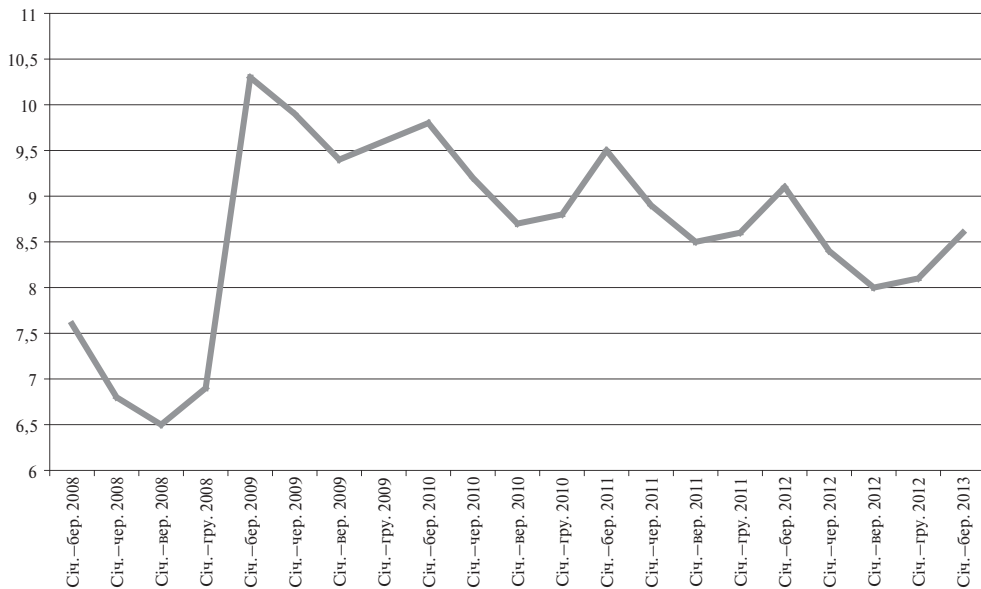

Рис. 2. Динаміка рівня безробіття серед населення працездатного віку у період з січня 2008 р. по березень 2013 р. (за методологією Міжнародної організації праці, за матеріалами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності)

Джерело: рисунок складено автором з використанням статистичних даних офіційного веб-сайта Державного комітету статистики України <http://ukrstat.gov.ua> [6]. Дані за методологією Міжнародної організації праці, на думку автора, є більш повними порівняно з даними державної служби зайнятості про зареєстрованих безробітних.

U – рівень безробіття;

t – час.

Проаналізувавши дані за 2008–2013 рр., висновимо, що вплив таких змінних, як W^*/W і t на Y є не значущим, а вплив U на Y характеризується достатнім значущим коефіцієнтом детермінації.

Для аналізу укомплектованості військових посад необхідно визначити особливості поведінки значень показника «рівень безробіття» у часі, з урахуванням авторегресії й інтервенції (оскільки на інтервалі 4-й квартал 2008 р. – 1-й квартал 2009 р. спостерігаємо стрімку зміну значень показника, як зображено на рис. 2), а також знайти зв'язок між значеннями показників «рівень безробіття» та «укомплектованість військових посад».

Моделі, які необхідно побудувати для цього, мають такі обмеження. Показник «укомплектованість військових посад» є відношенням кількості зайнятих військових посад до їх штатної чисельності, тому його значення не можуть бути більші за одиницю ($Y \leq 1$). На підставі положень економічної теорії [5, с. 294] і теорії економічної безпеки [7] можна відобразити теоретичну модель зв'язку між значеннями показників «рівень безробіття» та «укомплектованість військових посад» (рис. 3).

Виходячи з одержаних нами даних значень згаданих показників, обмеження за показником «рівень безробіття» у моделях набуває вигляду $0,06 < U < 0,1$.

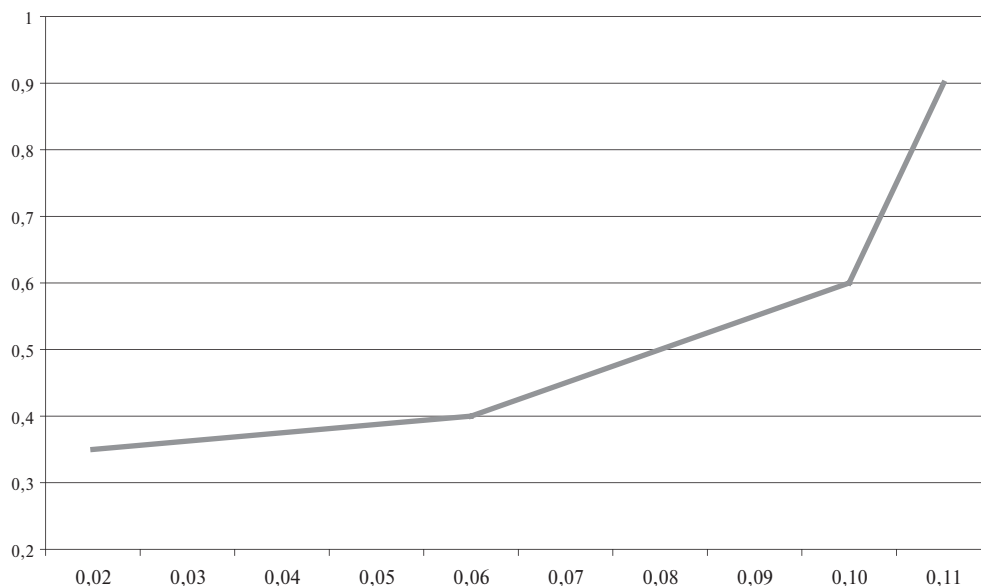

Рис. 3. Значущість впливу значень показника «рівень безробіття» на значення показника «укомплектованість військових посад» у теоретичній моделі

Джерело: рисунок складено автором на підставі джерел [5, с. 294; 9].

Нами побудовано модель поведінки значень показника «рівень безробіття» у часі, з урахуванням авторегресії й інтервенції:

$$U_t = \underbrace{0,97}_{(0,021)} \cdot U_{t-1} + \underbrace{0,003}_{(0,002)} \cdot dummy_t, R^2 = 0,99,$$

де $dummy_t$ — штучна змінна, що модулює інтервенцію (одиничний стрибок вгору),

0,021 і 0,002 — стандартні помилки, які характеризують значущість використаних показників (у цьому випадку показники є значущі).

Модель може бути інтерпретована як адекватна характеристика процесу зміни безробіття у просторі: «рівень безробіття» у попередній момент $t-1$ пояснює поведінку показника «рівень безробіття» на поточний момент t .

Необхідно звернути увагу, що на рис. 5 спостерігається сезонність. Провівши відповідні розрахунки шляхом усереднення даних, виявлено наявність сезонності в першому, третьому та четвертому кварталах. Проте метою побудови моделі є не стільки отримання точних прогнозних даних укомплектованості, скільки перевірка можливості реалізації адміністративних рішень за існуючих умов. Тому і виявлена сезонність у даній моделі поведінки значень показника «рівень безробіття» не враховується.

За допомогою діаграми значень показників «рівень безробіття» і «укомплектованість військових посад» побудуємо лінію тренда (рис. 4).

Як видно на рис. 4, метод найменших квадратів спрацював. Одержано модель зв'язку між значеннями показників «рівень безробіття» та «укомплектованість військових посад»:

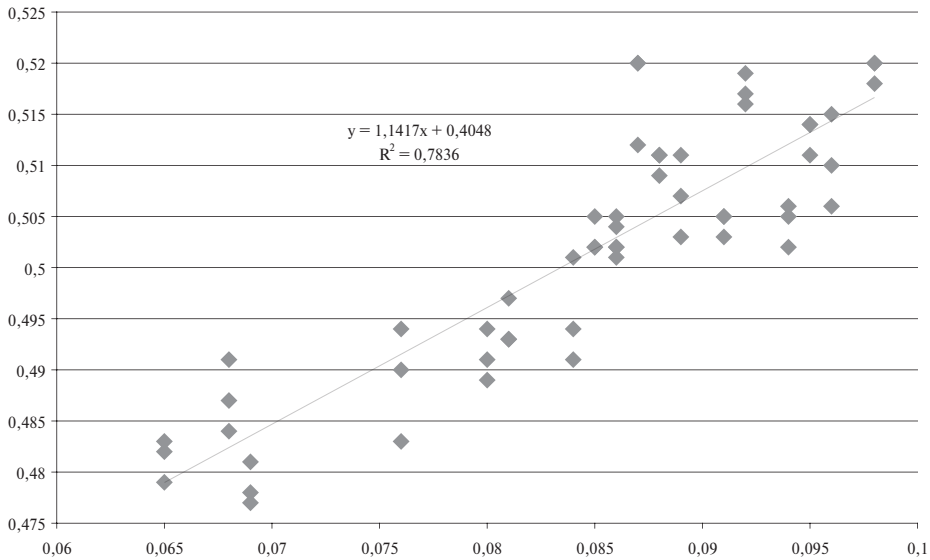

Рис. 4. Діаграма значень показників «рівень безробіття» й «укомплектованість військових посад» та їх лінійна лінія тренда

Джерело: рисунок складено автором за статистичними даними, наданими Управлінням комплектування та проходження служби особовим складом Головного управління внутрішніх військ МВС України й отриманими з офіційного веб-сайта Державного комітету статистики України <http://ukrstat.gov.ua> [6].

$$Y_t = \underbrace{1,14}_{(0,08)} \cdot U_{t-3} + \underbrace{0,4}_{(0,007)}, \text{ якщо } Y \leq 1, 0,06 < U < 0,1, R^2 = 0,78,$$

де 0,08 і 0,007 – стандартні помилки, які характеризують значущість використаних показників (у цьому випадку показники є значущі).

Отримана модель є адекватною: показник «рівень безробіття» пояснює поведінку показника «укомплектованість військових посад» на 78%.

Використовуючи прогнознi дані значень показника «рівень безробіття», одержані в результаті побудови моделі поведінки значень показника «рівень безробіття» у часі, з урахуванням авторегресії й інтервенції, у моделі зв'язку між значеннями показників «рівень безробіття» та «укомплектованість військових посад» отримаємо, що показник «укомплектованості військових посад» у період із січня по вересень 2014 р. набиратиме значення 49% (табл. 1).

Таблиця 1. Прогноз укомплектованості військових посад рядового, сержантського і старшинського складу, прапорщиків за моделлю зв'язку між значеннями показників «рівень безробіття» та «укомплектованість військових посад»

Показник	Прогнозні значення показника у 2014 р.								
Т	січ.	лют.	берез.	кв.	трав.	черв.	лип.	серп.	верес.
U_t	0,078	0,078	0,077	0,077	0,076	0,076	—	—	—
Y_t	0,490	0,490	0,489	0,489	0,488	0,488	0,488	0,487	0,487

Джерело: таблицю складено автором.

Необхідно звернути увагу на те, що в табл. 1 прогноз значень показника «рівень безробіття» наведено лише до червня 2014 р., а прогноз значень показника «укомплектованість військових посад» — до вересня 2014 р. Це пояснюється наявністю лагу.

Висновки. За результатами проведеного дослідження одержані модель поведінки значень показника «рівень безробіття» у часі, з урахуванням авторегресії й інтервенції, та модель зв'язку між значеннями показників «рівень безробіття» і «укомплектованість військових посад», які в сукупності дають можливість прогнозувати укомплектованість військових посад рядового, сержантського і старшинського складу, прапорщиків.

Визначено, що метою підписання контракту про проходження військової служби найманим працівником є не стільки отримання доходів, як уникнення безробіття. За таких умов не має відбору на військові посади рядового, сержантського і старшинського складу, що відображається на результатах службово-бойової діяльності військових частин.

Значна частина військовослужбовців за контрактом рядового та сержантського складу не проходить військову службу більше терміну одного контракту. На звільнені військові посади приходять інші, які стоять перед вибором: проходити строкову військову службу (1 рік) чи військову службу за контрактом (3 роки). Таке явище набагато краще, адже протягом двох років із трьох військову службу проходить більш підготовлена людина. Проте, з повною ліквідацією призову на строкову військову службу, укомплектованість військових посад контрактним способом серйозно погіршиться.

На думку автора, завершення зміни способу комплектування військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення з призовного на контрактний є необхідним, але недоцільним за відсутності забезпечення достатніх умов гарантованого комплектування військових посад контрактним способом.

Проте цей процес повинен супроводжуватись проведенням ефективної політики максимізації корисності роботодавця (держави) та найманого працівника від ресурсів держави, які виділяються на завершення зміни способу комплектування військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, чому і будуть присвячені подальші наші дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зайнятість населення [Текст] : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2013. — № 24. — Ст. 243.
2. Шмаков О.М. Словник офіцера внутрішніх військ з воєнно-наукових питань [Текст] / О.М. Шмаков. — 5-те вид., переробл. і доповн. — Х.: Акад. ВВ МВС України, 2009. — 518 с.
3. Біла книга 2012. Внутрішні війська МВС України [Текст] — К.: Головне управління внутрішніх військ МВС України, 2013. — 111 с.
4. Біла книга 2012. Збройні Сили України [Текст] — К.: Міністерство оборони України, 2013. — 74 с.
5. Базилевич В.Д. Макроекономіка [Текст]: підручник / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич, Л.О. Баластрик ; за ред. В.Д. Базилевича. — 4-те вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2008. — 743 с. — (Класичний університетський підручник).
6. Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua> — назва з екрана.
7. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]: наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0> — назва з екрана.

8. Медвідь М.М. Аналіз впливу відношення грошового забезпечення військовослужбовця до середньої заробітної плати та рівня безробіття на укомплектованість військових посад [Текст] / М.М. Медвідь // Менеджер. Вісник Донецького державного університету управління. — 2013. — Вип. 2 (64). — С. 16–21.

REFERENCES

1. Pro zajniatist' naseleennia : Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5067-VI [About an employment: Law of Ukraine of 05.07.2012, № 5067-VI]. (2013). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — Bulletin of The Parliament of Ukraine. 24, art. 243 [in Ukrainian].
2. Shmakov, O.M. (2009). Slovyk ofitsera vnutrishnikh vijs'k z voienno-naukovykh pytan' [Glossary of the military and scientific questions of the Interior Troops officer] (5 d ed.). Kharkiv: Academy of Interior Troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine [in Ukrainian].
3. Bila knyha 2012. Vnutrishni vijs'ka MVS Ukrainy [White Paper 2012. Interior Troops of Ukraine]. (2013). Kyiv: Department of Internal Troops of Ukraine [in Ukrainian].
4. Bila knyha 2012. Zbrojni Syly Ukrainy [White Paper 2012. The Armed Forces of Ukraine]. (2013). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine [in Ukrainian].
5. Bazylevych, V.D., Bazylevych, K.S., & Balastryk, L.O. (2008). Makroekonomika [Macroeconomics]. Bazylevych, V.D. (Ed). (4 d ed.). Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
6. Ofitsijnyj veb-sajt Derzhavnoho komitetu statystyky Ukrainy [Official website of the State Statistics Service of Ukraine] <http://ukrstat.gov.ua> Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Metodyka rozrakhunku rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy: nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 02.03.2007 r. № 60. [Method of Ukrainian economic security calculation: decree of the Ministry of Economy of Ukraine from 02.03.2007, № 60]. <http://zakon.nau.ua> Retrieved from <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0> [in Ukrainian].
8. Medvid, M.M. (2013) Analiz plyvu vidnoshennia hroshovoho zabezpechennia vijs'kovosluzhbovtisia do seredn'oi zarobitnoi platy ta rivnia bezrobittia na ukomplektovanist' vijs'kovykh posad [Analysis of the influence of the ratio of monetary allowances of military to the average wage and the unemployment rate for military staffing positions]. Menedzher. Visnyk Donets'koho derzhavnoho universytetu upravlinnia — Manager. Bulletin of Donetsk State University of Management, 2 (64), 16–21 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 08.01.2014

М.М. Медвідь,

канд. екон. наук., старш. науч. сотр., докторант,

Академия внутренних войск МВД Украины, 61001, г. Харьков, пл. Восстания 3

E-mail: medvidmm@ya.ru

МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ДЕНЕЖНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО И УРОВНЯ БЕЗРАБОТИЦЫ НА УКОМПЛЕКТОВАННОСТЬ ВОЕННЫХ ДОЛЖНОСТЕЙ

Конечный научный результат исследования — выявленные связи между факторами мотивации к занятости граждан и укомплектованностью военных должностей контрактным способом. Средой, в которой реализуют данный процесс контрактным способом, является рынок труда.

Проанализировав данные за 2008–2013 гг., определено, что влияние таких переменных, как «отношение денежного обеспечения военнослужащего к средней заработной плате» и «время» на «укомплектованность военных должностей» незначительное, а влияние «уровня безработицы» на «укомплектованность военных должностей» характеризуется достаточно значимым коэффициентом детерминации.

По результатам проведенного исследования впервые получены модель поведения значений показателя «уровень безработицы» во времени, с учетом авторегрессии и интервенции, и модель связи между значениями показателей «уровень безработицы» и «укомплектованность военных

должностей», которые в совокупности дают возможность прогнозировать укомплектованность военных должностей рядового, сержантского и старшинского состава, прапорщиков.

Определено, что целью подписания контракта о прохождении военной службы наемным работником является не столько получение доходов, а избежание безработицы, что противоречит принципам социально ориентированной экономики. В таких условиях отбора на военные должности рядового, сержантского и старшинского состава нет, что негативно отражается на результатах служебно-боевой деятельности.

Используя прогнозные данные значений показателя «уровень безработицы», полученные в результате построения модели поведения значений показателя «уровень безработицы» во времени, с учетом авторегрессии и интервенции, в модели связи между значениями показателей «уровень безработицы» и «укомплектованность военных должностей» установлено, что показатель «укомплектованности воинских должностей» в период с января по сентябрь 2014 г. набирает значение 49%.

Обнаружена проблема, связанная с постоянной текучестью кадров: значительная часть военнослужащих по контракту рядового и сержантского состава проходит военную службу не более одного срока контракта. На освободившиеся военные должности приходят другие, которые стоят перед выбором: проходить срочную военную службу (1 год) или военную службу по контракту (3 года). Такое явление гораздо лучше, ведь в течение двух лет из трех военную службу проходит более подготовленный человек. Но с полной ликвидацией призыва на срочную военную службу, укомплектованность военных должностей контрактным способом серьезно ухудшится.

По мнению автора, принятие административного решения о завершении изменения способа комплектования воинских формирований и правоохранительных органов специального назначения с призывного на контрактный является необходимым, однако нецелесообразным при отсутствии обеспечения условий гарантированного комплектования военных должностей контрактным способом.

Ключевые слова: занятость, укомплектованность военных должностей, военная служба по контракту, воинские формирования и правоохранительные органы специального назначения, моделирование, уровень безработицы.

M.M. Medvid,

PhD in economic, senior researcher, doctoral degree researcher,

Academy of the Internal Troops of MIA of Ukraine, 61001, Kharkiv, square Povstannia 3

E-mail: medvidmm@ya.ru

MODELLING OF CASH MAINTENANCE AND UNEMPLOYMENT INFLUENCE ON RECRUITMENT OF MILITARY POSITIONS

The final result of scientific research is identification of the connection between citizen's motivators factors to employment and recruitment of military positions. Labor market is the environment, where contractual way of recruitment is implemented.

Data from 2008–2013 years have been analyzed. It is determined an insignificant effects of variables such as «military positions wage to the average wage» and «time for recruitment of military positions», and influence of «unemployment rate» to «recruitment of military positions» characterized by quite a significant coefficient of determination.

According to the results of the research it is first obtained model of behavior in time of «unemployment» values taking into account autoregressive and intervention and model of relationship between the values of «unemployment» and «recruitment of military positions», which together give opportunity to predict recruitment of military positions of soldiers, sergeants, ensigns and officers.

It is determined that the purpose of signing a contract for military employee is not to generating income but to avoid unemployment, which contradicts the socialoriented economy principles. There are no such circumstances of recruitment for military positions of soldiers, sergeants, ensigns and officers and it has negative impact on the results of service and combat activities.

Using forecast data of «unemployment rate» have been obtained from construction of behavior model of the «unemployment» value in time, taking into account autoregressive intervention in the model relationship

between the «unemployment» value and «recruitment for military positions» value it has been found that the «recruitment for military positions» value in the period from January to September 2014 gain value 49%.

Problem with constant staff turnover has been found: a significant part of soldiers and sergeants contractors did not have more than one contract. Others are going to their positions who face the choice between 1 year of military service of 3 years of contract.

This is positive phenomenon, because in two years among three men to military service comes more trained person. However, with the complete elimination of conscription for military service, recruitment for military positions will seriously impair.

Appeal to the author the it is necessary to make administrative decision about completion the way of recruitment from conscription to contract for military positions in military and special law enforcement units. But it is inappropriate to change the way of recruitment from conscription to contract without conditions of assured contract method of recruitment for military positions.

Key words: *employment, recruitment for military positions, contract military service, military and special law enforcement units, modeling, unemployment rate.*

УДК 316.334.2;338.12

І.П. МАКАРЕНКО,

канд. екон. наук, директор,

Інститут еволюційної економіки

02218, Україна, м. Київ, вул. Райдужна, 45

E-mail: makariee@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГОЛОДУ В ПЕРІОДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

У статті визначено еволюційні передумови виникнення загроз настання масштабного голоду в перехідні періоди зміни технологічних укладів у національних економіках. Це, передусім, відставання у розвитку попереднього технологічного укладу, що спричиняє «слабкі смуги» зниження рівня випуску. Досліджено макроекономічні механізми формування і реалізації ризиків настання голоду за таких умов через зниження доходів домогосподарств (населення).

Ключові слова: економічна система, підсистеми, структура, економічна динаміка, технологічні уклади, інновації, Довгі хвилі Кондратьєва, системи цінностей, ризик настання голоду, економічна безпека, макроекономічні моделі, рівень автономного споживання.

Постановка проблеми. Причини та наслідки масштабного голоду в Україні та в регіонах Росії у XX ст. часто пов'язують із політичним чинником. Недостатнє вивчення його соціально-економічних передумов спричиняє ризик виникнення «раптових» економічних криз, пов'язаних із демографічними та гуманітарними аспектами. Проблема потребує системних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті економічної динаміки проблема досліджувалася фрагментарно. Зокрема, М. Кондратьєв (N. Kondratiev) [1] у «третьій правильності» говорить про кризу в сільському господарстві, що виникає на початку Довгої хвилі. П. Сорокін (P. Sorokin) [2], досліджуючи цикли соціальної динаміки, звертав увагу на періоди напружень, що викликали революції та війни. Український дослідник В. Кузьменко (V. Kuzmenko) [3] описав періоди розширення-стиснення в рамках економічної динаміки.

Метою цієї статті є аналіз еволюційних механізмів виникнення ризиків економічних криз, виявлення ролі інновацій у подоланні протиріч економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У процесі еволюції економічних систем час від часу виникають періоди так званих «слабких смуг» [4], коли загроза виникнення лихоліть стає найбільш вірогідною. В ці періоди має місце порушення макроекономічних балансів, спричинене економічними кризами, війнами, природними катаклізмами,

© МАКАРЕНКО І.П., 2014

що дивним чином збігаються у часі. Це дає змогу певною мірою прогнозувати вірогідність їхнього виникнення. Настання голоду й інших гуманітарних катастроф поза періодами «слабких смуг» значно менш імовірне, навіть якщо їх провокувати навмисно (за інших рівних умов). Соціально-економічна система виявлятиме опір негативним факторам, маючи запас міцності, зокрема фінансової.

Для локалізації «місць» виникнення кризових загроз в економічній системі у контексті зростання імовірності голоду необхідно враховувати її структурні особливості. Їх відображає макроекономічний метод декомпозиції економічної системи на підсистеми у форматі Системи національних рахунків (СНР). Він дає змогу підійти до вивчення економічних механізмів, що можуть викликати економічні кризи з негативними гуманітарними та демографічними наслідками.

У визначенні проблемних точок розвитку економічної системи неможливо не згадати про співіснування в ній двох протилежних систем суспільних цінностей, що входять у протиріччя. Їхня контрверсія може призводити до зміщення пріоритетів від захисту людської особистості (гуманітарного розвитку) як головної суспільної цінності, до розбудови економічної архітектури системи забезпечення суспільства матеріальними благами, що перебирає на себе роль основної цінності.

1. Економічна система: модель «гуманітарні цінності—ієрархія»

Будь-яку суспільну функцію неможливо реалізувати поза структурою економічної системи [5]. Тому водночас із функціональним аналізом здійснюється структурний аналіз. У нашому випадку структура підсистем економічної системи відображена у вигляді концентрованих кіл, що ілюструє їх вкладеність одна в одну — вищі у нижчі (рис. 1).

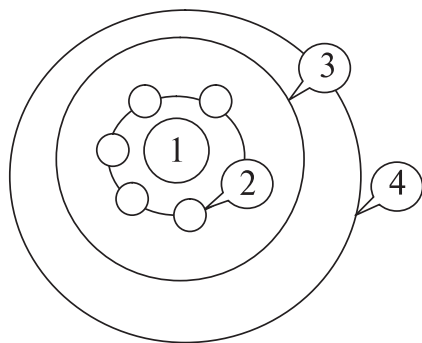

Рис. 1. Модель економічної системи як системи безпеки життєдіяльності Людини (акцент на гуманітарні цінності)

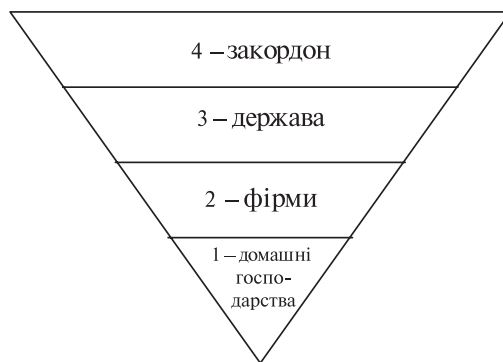

Рис. 2. Багаторівнева модель архітектури економічної системи (акцент на розбудову її структури, «ієрархії»)

- (1) — економіка Людини, «домогосподарств» — перший рівень підсистем;
- (2) — економіка фірм, «фінансових та нефінансових корпорацій» — другий рівень;
- (3) — національна економіка, сектор «загальнодержавного управління» («держава») — системне макроекономічне середовище, що підтримує функціонування фірм та домашніх господарств у стабільних умовах існування — третій рівень підсистем;
- (4) — «закордон», світова економіка (глобальна економіка за М. Кастельсом (M. Castells) [6]) — цілісна економічна система).

Віднесення підсистем до категорій «нижчих» та «вищих» у межах економічної системи набуває змісту лише в разі конкретизації контексту. Наприклад, підсистема «Людина» (сектор «домогосподарства») може стати нижчою за підсистеми «Фірми» чи «Глобальна економіка» (сектор «Закордон») у разі нагальної потреби вдосконалення структури (ієрархії) економічної системи, якщо ефективність захисту життєдіяльності Людини з боку економіки значно знижується. Відповідно, суспільні цінності припустимо поділити на «гуманітарні» цінності та цінності «структури економічної системи» (скорочено – «ієрархії»). Причому, хоч суспільна цінність Людини (населення) вища за цінність Глобальної економіки чи економіки взагалі (рис. 1), місце Глобальної економіки у ієрархії підсистем економічної системи вище за місце Людини (рис. 2).

Потреби виживання визначають вектор еволюції та завдання випередити конкурентів (інші економіки) у створенні найбільш ефективної соціально-економічної системи захисту Людини. Це вимагає мобілізації ресурсів для якісної розбудови її якомога ефективнішої структури (ієрархії). Ресурси для розбудови цієї структури знаходяться шляхом збільшення експлуатації природних ресурсів («землі») як основного фактора виробництва. Природні ресурси, перероблені працею (другим фактором виробництва), якщо вони цінні (в контексті безпеки життєдіяльності Людини), є капіталом – ще одним фактором виробництва. З цього виходить класична виробнича функція:

$$Y = f(Z, K, L) \quad (1)$$

Вираз (1) не є функцією Кобба-Дугласа, яка є окремим випадком цієї функції у разі, якщо частки капіталу та праці у випуску продукції (Y) дорівнюють одиниці ($\alpha + \beta = 1$). В реальності суми часток у цьому випуску можуть бути більшими або меншими одиниці. У класичній формі виробничої функції, явно враховано три фактори (земля – Z , капітал – K , праця – L), тому частка α включає капітал і землю.

Все це відбувається на тлі взаємодії протилежно орієнтованих систем цінностей, відображених на рис. 1 та 2. З одного боку, чим швидше і в більшій кількості мобілізовано ресурси, тим швидше буде створено ефективну структуру захисту Людини від ризиків (стабільної і безпечної життєдіяльності населення), на що власне й орієнтує система гуманітарних цінностей. Однак тут закладено протиріччя, оскільки чим більше результатів власної праці і ресурсів віддає у теперішній час населення на розбудову економічної структури, тим більше воно себе знедолює (відбувається виснаження підсистеми (1) на рис.1). Це відображає вираз:

$$Y = C + S, \quad (2)$$

Де, у даному випадку: Y – дохід кінцевого використання після всіх відрахувань, отриманий населенням від суспільно корисної праці, що розподіляється на поточне споживання (C) та відкладене споживання, тобто заощадження (S). Це пояснює кейнсіанську умову рівноваги економіки [7], згідно з якою загальнонаціональні заощадження (S) мають дорівнювати загальнонаціональним інвестиціям (I). Вираз (2) також пояснює зміст рівноважної ринкової ставки відсотка (r), від якої залежать і заощадження (S), і інвестиції (I):

$$S = I \quad (3)$$

Уникнення гуманітарної катастрофи потребуватиме дотримання двох умов. Першою є обмеження на вилучення результатів праці у формі інвестицій (I) на побудову системи (капітал K). Воно не має перевищувати рівня споживання (C) у поточний момент взагалі (на макроекономічному рівні) та автономного споживання (C_0) у

критичних випадках (особливо на мікроекономічному рівні), що складно забезпечити. Другою — отримані від населення ресурси на розбудову економічної структури (результати праці) мають бути повернені у циклі кругообігу потоків капіталу якнайшвидше і в примноженому вигляді. Звідси випливає вимога появи інновацій, без яких таке примноження є вкрай проблематичним. Ця вимога відображена зміною параметрів виробничої функції (I), а саме введенням умови зростання віддачі від масштабу ($\alpha + \beta > 1$).

Подолання зазначеного протиріччя, що полягає у необхідності відкладеного попиту, тимчасового вилучення результатів праці та часткового «знедолення» населення, потребує збалансування економічного зростання та відповідної політики. Метод принципового вирішення цього завдання пропонували, зокрема, Р. Харрод (R. Harrod) та Є. Домар (Евсей Давидович Домашевіцький, англ. Evsey Domar) [8], однак найкраще це вдалося зробити Р. Солоу (R. Solow) [8] в його моделі економічного зростання.

Тобто має бути дотриманий певний баланс між: капіталом (K) та працею (L), між споживанням (C) та заощадженнями (S), між заощадженнями (S) та інвестиціями (I), за умови постійного удосконалення структури економіки (ієрархії). Це висуває вимогу балансу і між пріоритетами протилежних систем суспільних цінностей — «гуманітарних» та «ієрархії».

2. Взаємозв'язок між моделями «гуманітарні цінності» та «ієрархія»

Відповідно до Системи національних рахунків національна економіка складається з чотирьох підсистем — сталих інституційних формувань — секторів економіки: «домогосподарств», «фірм» (сектор фінансових і нефінансових корпорацій), «держави» (сектор державного управління) та «закордону».

Впродовж еволюції економічних механізмів між ними утворилися функціональні та зворотні взаємозв'язки. Вони можуть реагувати не тільки на державний вплив, а й здійснювати взаємний вплив. Це важливо для пояснення причин того, чому в результаті, наприклад, порушення пропорцій у корпоративному секторі, виникає криза в секторі домашніх господарств чи в державному секторі.

Пропорції інституційних секторів економіки в межах національної економіки наближаються до так званого «Золотого перерізу» [9]: приблизно 30% займають домашні господарства, 30% — фірми (фінансові та не фінансові корпорації), 30% — сектор загальнодержавного управління, приблизно 10% — інституційний сектор «закордон» [8]. Водночас ці пропорції є динамічними. Незважаючи на їх тяжіння до рівноважного стану, відображеного згаданими величинами, під впливом екзогенних факторів вони постійно змінюються. Наслідками таких змін стають кризи, обтяжені гуманітарними катастрофами залежно від глибини та тривалості впливу дестабілізуючого чинника. Війни як продовження гострої фази економічної кризи також часто завершуються глибокими руйнаціями економіки та гуманітарними катастрофами.

Зв'язок між моделями, поданими на рис. 1 та 2. може бути описаний основною тотожністю національних рахунків (4):

$$Y = C + I + G + NE, \quad (4)$$

де: Y — дохід усіх чотирьох інституційних секторів економіки — ВВП;

C — споживання інституційного сектору «домогосподарства»; залежить від наявного доходу;

I — інвестиції фірм; залежить від наявного доходу та ставки відсотка;

G – споживання держави, залежить від державного бюджету та рішень парламенту;

NE – споживання інституційного сектору «закордон», нетто експорт (експорт мінус імпорт); залежить від валютного курсу.

Споживання сектору «домогосподарства» (C) є функцією наявного доходу ($Y - T$), доходу (Y) мінус податки (T):

$$C = C(Y - T). \quad (5)$$

Тобто будь-які податки, чи то на приватних осіб, чи то на фірми, чи то тарифи тощо – всі, в кінцевому підсумку, «сплачує» саме цей сектор. Оскільки будь-який податок, навіть на фірми, вкладається в ціну продукції й у вигляді доданої вартості передається по ланцюгу економічних взаємодій до кінцевого споживача, яким, по суті, є «домогосподарства».

Інвестиції фірм (I) є функцією ставки відсотка (r):

$$I = I(r). \quad (6.1)$$

Лише великі фірми мають можливість здійснювати інвестиції за рахунок власного наявного доходу та капіталу. Це принципово для висвітлення причин переорієнтації потоків фінансів від малих фірм до великих й формування завдяки цьому інституту олігархізації економіки у разі зростання ставки відсотка (процентних витрат) до критичних значень і початку домінування наявного доходу ($Y - T$):

$$I = I(Y - T) \quad (6.2)$$

Споживання сектору «закордон», нетто-експорт (Ne – експорт мінус імпорт) є функцією валютного курсу (e):

$$Ne = Ne(e) \quad (7.1)$$

У секторі «закордон» також взаємодіють фірми, тому слід враховувати їхнє споживання залежно не тільки від валютного курсу, а й від наявного доходу ($Y - T$):

$$Ne = Ne(Y - T) \quad (7.2)$$

Вираз (4) ілюструє також структуру сукупного попиту. Всі підсистеми національної економіки не можуть споживати більше ВВП, тобто – суми доходів в економіці (Y). Тому, якщо будь-яка підсистема (інституційний сектор) збільшує споживання, знайдеться інша підсистема, що вимушена буде зменшити споживання – виникають ефекти витіснення. У будь-якому разі це кінцевим підсумком відіб'ється на зменшенні споживання домогосподарствами. За відсутності інноваційних процесів це зменшення викличе кризові процеси, й рівновага між секторами відновиться, але на меншому рівні ВВП (Y). І лише інновація здатна відновлювати рівновагу між секторами економіки безкризово (за умови відповідної регуляторної політики держави).

Кожна з підсистем національної економіки споживає на рівні наявних доходів ($Y - T$) плюс автономне споживання, тому вся національна економіка може бути відображена функцією споживання:

$$C = C_0 + C(Y - T), \quad (8)$$

де: C – споживання усіх чотирьох інституційних секторів економіки – ($C + I + G + NE$), тобто – ВВП;

($Y - T$) – наявний дохід (дохід Y мінус податки T);

C_0 – автономне споживання, у нашій інтерпретації – мінімально можливе споживання населенням (працюють люди чи ні, але кожного дня вони мають спожити як мінімум C_0 щоб не загинути);

C' – гранична схильність до споживання, параметр того, на скільки зміниться споживання, якщо дохід (Y) зміниться на одну одиницю.

3. Механізми взаємовпливу підсистем у межах економічної системи

Наведені вище змінні у агрегованому вигляді задають основні канали трансмісії – механізми взаємодії підсистем національної економічної системи. Ідентифікація аргументів та функцій цих змінних дає змогу визначити важелі управлінського впливу на зазначені підсистеми. З'являється можливість дослідити причини і наслідки криз, обтяжених гуманітарними катастрофами.

Перший канал взаємовпливу пов'язує сектори «домогосподарства» (населення) та «держава». Він заданий виразом (5). Споживання залежить від наявного доходу. Податки, що зменшують наявні доходи домогосподарств, спрямовуються на забезпечення доходів сектору «загальнодержавного управління». Від цього потоку залежить споживання держави (G) у виразі (4). Оптимальна величина цих податків – 30% від ВВП.

Другий канал поєднує сектори «домогосподарства» та «фірми» через заощадження (S). Дохід, який залишився у «домогосподарств» після всіх відрахувань, розподіляється на поточне та відкладене споживання. Поточним споживанням є таке, що у даний час здійснюють «домогосподарства», а відкладеним – заощадження. Заощадження населення є основним фінансовим ресурсом для інвестицій фірм.

Провідну роль у розбудові ієрархічної структури економічної системи відіграють «фірми» та «держава». Захист накопичених цінностей у цих секторах, особливо в кризові періоди «слабких смуг», може виснажувати сектор «домогосподарств» більше, ніж інші інституційні сектори економічної системи, що визначає точку виникнення загрози настання гуманітарної катастрофи.

Рис. 3 відображає модель взаємодії технологічних укладів [8]. Вона ілюструє відомі концепції С. Глазьева (S. Glaz'ev) [10] та К. Переса (C. Perez) [11] про технологічні уклади (TU) та зміну технологічних парадигм. У період переходу до нового технологічного укладу (TU_2) в результаті вичерпання потенційних можливостей попереднього технологічного укладу (TU_1) виникає зниження його реального рівня випуску \bar{Y}_1 та відрив від реального природного (потенційно можливого) випуску \bar{Y}_p (РПВ)¹ [8]. Рівень природного випуску нового технологічного укладу прямує до скорочення цього розриву $TU_2 \rightarrow \bar{Y}_2$. За С. Глазьевим, формування TU_2 триває приблизно 50–60 років, по завершенні чого виникає так званий перехідний період [11] із вірогідним падінням реального ВВП. Одним із таких періодів в економічній історії був період між світовими війнами.

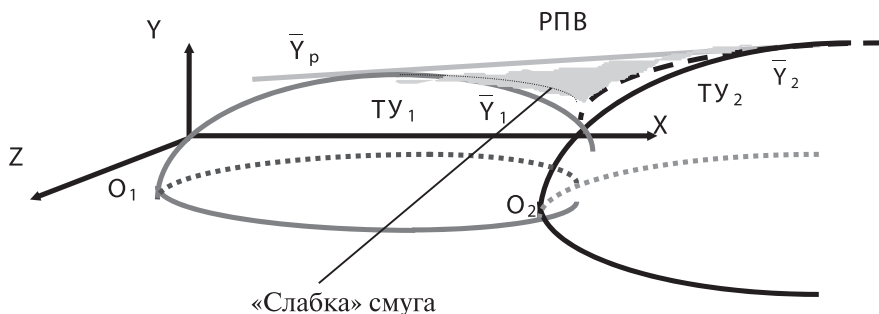

Рис. 3. Взаємодія технологічних укладів: механізм виникнення кризи

¹ Сформульовано у термінах класичної теорії.

Важливо, що зазначені розриви рівнів випуску та «слабкі» смуги виникають у кінці або на початку формування технологічних укладів за умови відставання інноваційного розвитку економіки на попередніх етапах її еволюції. І, навпаки, в разі високої динаміки інноваційних процесів, особливо інноваційних процесів розвитку TU_2 , що спричинятиме зростання потенційного рівня випуску (\bar{Y}_2), «слабка» смуга може й не відбутися. А якщо інноваційний розвиток на попередньому етапі (TU_1) був слабким, новий технологічний уклад (TU_2) не встигає зміцнитися і підхопити динаміку. Тому результируючий випуск у перехідному періоді зменшується, запускаючи механізми економічної кризи. Зазначений розрив між рівнями випусків (заштрихована частина на рис. 3) фірми обох TU будуть намагатися компенсувати підвищенням цін.

Згідно з моделлю сукупної пропозиції, динаміка цін залежить від різниці рівнів природного і фактичного випуску:

$$Y - \bar{Y} = \alpha (P + P^e), \quad (9)$$

де: $(Y - \bar{Y})$ – відхилення фактичного рівня випуску (Y) від природного (\bar{Y});

$(P + P^e)$ – інфляційна складова, де P^e – величина інфляційного приросту ціни;

α – коефіцієнт, що відображає кут нахилу кривої сукупної пропозиції.

У період еволюційної зміни TU відбувається згаданий вище розрив у рівнях випусків (\bar{Y}_1 і \bar{Y}_2 від \bar{Y}_p). Згідно з моделлю сукупної пропозиції, це викликає зростання цін (P^e). Реальний ВВП (Y) у такому разі буде зменшений на величину інфляції (P^e).

У разі настання розриву реальних рівнів випуску, падіння реального ВВП (Y) відбувається за будь-яких умов. Наприклад, якщо Центральний банк рестриктивною політикою не допустить інфляцію, ВВП впаде через уповільнення ділової активності. З такої причини відбулося скорочення реального ВВП (Y) в Україні на початку 1990-х рр. Тобто за будь-якого сценарію монетарної політики (інфляційного чи безінфляційного), у разі розриву рівнів випуску ($Y - \bar{Y}$), відбувається обвальне падіння реального ВВП (рис. 3), причому обмежувальна монетарна політика його прискорює через уповільнення ділової активності.

Подолання «слабкої смуги» кризи перехідного періоду вимагає прискорення розвитку нового TU , що потребує спрямування значних обсягів ресурсів для його розбудови у сектор «фірми». Аналогічна ситуація може скластися й після великих і тривалих війн. Тоді значна руйнація реального сектору економіки може призвести до тривалого падіння ВВП й відриву його від природного рівня ($Y - \bar{Y}$). Повоєнне відновлення промислового потенціалу також потребуватиме значних ресурсів.

Прискорення розбудови нового технологічного укладу або прискореного відновлення економіки після руйнівних війн вимагатимуть носії «ієрархічної» системи цінностей (рис. 2). Однак така діяльність викличе напруження на ринку ресурсів. Причому зниження рівня ВВП (вираз (4)) негативно відіб'ється на наявних доходах ($Y - T$) усіх інституційних секторів економіки й спричинить зниження рівня споживання в економіці в цілому на величину падіння реального ВВП (Y). Тому обмеження на ресурсному рівні відбудуться для всіх інституційних секторів економіки, але з огляду на особливу роль інституційного сектору «домогосподарства» у постачанні ресурсів для держави і економіки фірм (вираз (2)), найбільше скорочення доходів відбудеться в секторі «домашні господарства».

Для «домогосподарств» основним ресурсом доходу є реальна заробітна плата. Оскільки ціна праці є категорією ринку праці, а проблема рівноваги – проблемою короткострокового періоду, класична модель відображає рівновагу на ринку праці в короткостроковому періоді. У довгостроковому періоді, згідно з класичними уявлен-

нями, економіка наближається до рівноваги й повної зайнятості. Цей же процес без змін доходів населення може відбуватися лише за умови підвищення інновативності економіки.

На рис. 4 наведено модель рівноваги на ринку праці, яка, фактично, є класичною моделлю рівноваги національної економіки. У точці перетину кривих LD (попиту) і LS (пропозиції) попит на працю дорівнює пропозиції праці. Зниження реальної ціни праці W/P і збільшення на цій основі зайнятості L — це той вектор, у напрямі якого рухається економічна система, прямуючи до рівноваги.

Класична модель використана через те, що вона відображає центральну проблему, дослідженню якої присвячена наша стаття, а саме — закономірності та економічні механізми, що викликають обмеження ресурсів у економіці в цілому та, зокрема, в інституційному секторі «домогосподарства». Одним із важливих у зазначеному контексті парадоксів, що впливає з класичної моделі рівноваги, є «*ефект необмеженої пропозиції праці*».

За умови зниження реальної ціни праці (W/P) (рис. 4) точка перетину кривої попиту LD з кривою пропозиції праці LS буде зсуватися все нижче й лівіше, демонструючи зниження зацікавленості найнятих працівників продавати свою працю. Однак, як дослідив Т. Мальтус (T. Malthus), а за ним і Д. Рікардо (D. Ricardo), існує критична точка для зниження реальної ціни праці (W/P), досягнення якої і подальше зниження W/P призводять не до подальшого зниження пропозиції праці, а, навпаки, до різкого, стрибкоподібного, необмеженого зростання її пропозиції. Цією межею є рівень доходів, що дорівнює рівню автономного споживання населення:

$$W/P = C_0 \quad (10)$$

За умови зниження реальної ціни праці (W/P) до рівня, за якого сукупні доходи населення наблизилась до мінімуму, який межує із критичним рівнем фізичного виживання (C_0), у людей виникає прагнення одержати будь-яку роботу, незважаючи на принизливо низьку плату за неї. Описана ситуація ілюструє механізм запуску необмеженої пропозиції праці (рис. 4). Ця ж ситуація, закріплена в історичній пам'яті народу, може спричинити виникнення суспільного стереотипу надмірної покорності населення.

Парадокс полягає в тому, що економіка, тяжіючи до рівноваги, досягає її, але суспільство несподівано отримує не добробут, а максимальну бідність.

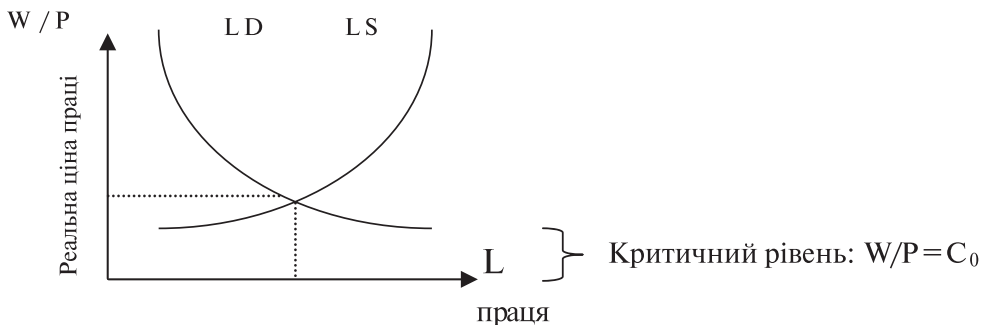

Рис. 4. Класична модель рівноваги економіки. Рівновага на ринку праці

Зрозуміло, що в народі, який перебуває на межі виживання, в умовах «слабкої смуги» виникає ризик настання гуманітарної катастрофи. Якщо в цих умовах здійснюється стратегія прискореного розвитку чи відновлення економіки після руйнівних війн, ці ризики можуть посилюватися. Їх спричинить ефект витіснення реальних доходів домашніх господарств у корпоративний сектор «фірм» через прискорену капіталізацію ресурсів у нього. Реалізація зазначеного ефекту витіснення більш імовірна в неринкових умовах господарювання. В ринкових умовах із розвинутими фінансовими механізмами соціальних стабілізаторів ризики виникнення такого ефекту зменшуються, що є аргументом на користь фінансової системи як підсистеми безпеки. Приклади таких ситуацій відомі в довоєнні та повоєнні роки у СРСР (кількаразовий голод), а також в НДР («мармеладова революція»). Криза на пострадянському економічному просторі в 1990-ті рр. також може бути розглянута як такий приклад.

Із наведеного випливає, що передумови «слабких смуг» в Україні та в регіонах Росії у ХХ ст. були сформовані еволюційними механізмами розвитку економічних систем, зміною технологічних укладів. До головних причин їхнього виникнення можна віднести:

- значне відставання розвитку нового технологічного укладу, що зароджувався на початку ХХ ст., пригнічення всього попереднього розвитку економіки Російської імперії;
- важкий перехідний період зміни технологічних укладів на початку ХХ ст., обтяжений двома руйнівними світовими війнами;
- слабка розвиненість (а може й повна їх відсутність) макроекономічних інститутів управління розвитком, що компенсувалася адміністративно-політичними важелями.

У контексті економічної безпеки функціонування інституційних секторів економіки, а також в контексті управління сталим економічним розвитком продовжують залишатися актуальними проблеми дослідження макроекономічних механізмів їхнього (інституційних секторів національної економіки) взаємного впливу.

Висновки: 1. Причини та наслідки масштабних голодувань в Україні та в Росії у ХХ ст. не можна пов'язувати лише із політичним чинником. Політичний чинник компенсував слабкість або відсутність макроекономічних інструментів.

2. Макроекономічне середовище має впорядковану структуру, кожна з її підсистем виконує певну функцію і має конкретні канали впливу. Згідно з класифікацією Системи національних рахунків їх можна назвати: «домогосподарства» (канал впливу – наявний дохід), «фірми» (відсоткова ставка), «держава» (державний бюджет), «закордон» (валютний курс). Зниження доходів нижче рівня автономного споживання загострює ризики виживання для домогосподарств.

3. Система цінностей, закладена в структурі макроекономічного середовища, ставить на перше місце інтереси людини (домогосподарств), що задає критерій корисності підсистем та відносин. Система ієрархій, навпаки, ставить на перше місце побудову економіки. Протиріччя між цими різними контекстами однієї системи вирішується через динаміку розвитку, яку забезпечують інновації.

4. Через затримку розвитку нового технологічного укладу зміни технологічних укладів можуть відбуватися на фоні тривалих періодів «слабких смуг». Вони спричинені провалами реальних рівнів випуску (ВВП), здатними викликати соціально-економічні кризи, обтяжені гуманітарними катастрофами.

5. Подолання цих проблем лежить у площині ефективного управління еволюційно неминучими змінами, тобто потребує адекватної інноваційної політики, розробка і реалізація якої неможлива без цілеспрямованих системних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кондратьев Н.Д. Большие циклы экономической конъюнктуры. Доклады и их обсуждение в Институте экономики / Н.Д. Кондратьев. — М., Ин-т экономики, 1928.
2. Сорокин П.А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / П.А. Сорокин. — М.: Academia & LVS, 2003. — 678 с.
3. Кузьменко В.П. Теория экономических циклов и глобальный финансовый кризис / В.П. Кузьменко. — К.: 2011. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://iee.org.ua/ru/publication/146/>
4. Гринспен А. Эпоха потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы / А. Гринспен. — Юнайтед Пресс: 2011. — 552 с.
5. Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании / Ю.Г. Марков. — Новосибирск.: Наука, 1982.
6. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс. — М., 2000.
7. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. // Кейнс Дж.М. Избранные произведения. — М.: Экономика, 1993. — С. 224–518.
8. Макаренко І.П. Макроекономічні умови формування та управління розвитком національних інноваційних систем / І.П. Макаренко. — Інститут еволюційної економіки. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 320 с.
9. Крючкова І.В. Макроструктурні фактори розвитку економіки України та закон Золотого перерізу / І.В. Крючкова // Економіст. — 2005. — №9.
10. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С.Ю. Глазьев. — М.: ВлаДар, 1993.
11. Perez Carlota. Change of Paradigm in Science & Technology Policy. [Электронный ресурс]— Режим доступа: <http://www.carlotaperez.org/papers/basic-changeofparadigminsoci.htm#archivo>

REFERENCES

1. Kondratiev, N.D. (1928). Bol'shie cikly ekonomicheskoy konjunktury. Doklady i ih obsuzhdenie v Institute jekonomiki [The Large cycles of the economic conjuncture. Lectures and their discussion in the Institute of economy]. M., In-t ekonomiki [in Russian].
2. Sorokin, P.A. (2003). Golod kak faktor. Vlijanie goloda na povedenie ljudej, social'nuju organizaciju i obshhestvennuju zhizn' [Famine as factor. Influence of famine on the people's behaviour, social organization and public life]. M.: Academia & LVS [in Russian].
3. Kuzmenko, V.P. (2011) Teorija jekonomicheskikh ciklov i global'nyj finansovyj krizis [Theory of economic cycles and global financial crisis] Kiev. Retrieved from <http://iee.org.ua/ru/publication/146/> [in Russian].
4. Grinspen, A.(2011). Epoha potrjasenij. Problemy i perspektivy mirovoj finansovoj sistemy [Epoch of shocks. Problems and prospects of the world financial system]. Yunayted Press [in Russian].
5. Markov, Yu.G. (1982) Funkcional'nyj podhod v sovremennom nauchnom poznanii [The Functional approach in modern scientific knowledge]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
6. Kastels, M. (2000). Informacionnaja epoha: Ekonomika, obshhestvo i kul'tura [Informacional epoch: economy, society and culture] M. [in Russian].
7. Keynes, J. (1993). Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg [General theory of employment, percent and money]. M.: Ekonomika [in Russian].
8. Makarenko, I.P. (2009). Makroekonomichni umovy formuvannia ta upravlinnia rozvytkom natsional'nykh innovatsijnykh system [Macroeconomic preconditions of national innovation systems forming and management]. K.: Intertechnologia [in Ukrainian].

9. Kriuchkova, I.V. (2005) Makrostrukturni faktory rozvytku ekonomiky Ukrainy ta zakon Zolotoho pererizu [Macrostructural factors of Ukraine economy development and the law of Gold cut] Ekonomist – Economist, 9 [in Ukrainian].
10. Glaziev, S.Yu. (1993). Teorija dolgosrochnogo tehniko-ekonomicheskogo razvitiya [Theory of long-term technical and economical development]. M.: VlaDar [in Russian].
11. Perez, Carlota. Change of Paradigm in Science & Technology Policy. Retrieved from <http://www.carlota-perez.org/papers/basic-changeofparadigminsoci.htm#archivo>

Стаття надійшла до редакції журналу 20.12.2013

И.П. Макаренко,

канд. экон. наук, директор, Институт эволюционной экономики,

02218, Украина, г. Киев, ул. Райдушна, 45

E-mail: makariee@gmail.com

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОЛОДА В ПЕРИОДЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ

Причины и последствия масштабного голода в Украине и в регионах России в XX ст. часто связывают с влиянием политического фактора. Однако его возникновение имело фундаментальные социально-экономические предпосылки. Их недостаточная изученность способствует сохранению риска повторения «внезапных» кризисов, связанных с демографическими и социогуманитарными последствиями. Этим определяется актуальность изучения закономерностей возникновения гуманитарных катастроф. Упомянутые закономерности были рассмотрены нашими предшественниками в контексте социальной и экономической динамики Длинной волны Кондратьева в периоды напряженности, часто сопровождающейся революциями и войнами.

В рамках этого подхода нами выдвинута гипотеза, что на ранней стадии развития новых технологических укладов нарушается финансовый баланс ряда традиционных отраслей вследствие дефицита ресурсов, перераспределяемых на другие, инновационные направления, в частности на построение нового технологического уклада. Её подтверждение требует системного рассмотрения вопроса, что и определило цель настоящей статьи – анализ экономических механизмов возникновения риска наступления масштабного голода.

В основу анализа положена макроэкономическая методология рассмотрения экономической системы в контексте взаимосвязи её институциональных секторов (подсистем) в формате Системы национальных счетов (домохозяйства, фирмы, государство, мировая экономика). Рассмотрены макроэкономические модели их динамического взаимодействия. Выдвинута гипотеза отражения этого процесса динамикой альтернативных систем общественных ценностей (гуманитарной и иерархической), с учетом чего определены эволюционные предпосылки возникновения угрозы наступления голода в переходные периоды смены технологических укладов в национальных экономиках. Установлено, что ключевым фактором является отставание в развитии предыдущего технологического уклада, что обуславливает появление «слабых полос» в национальной экономике. Описан макроэкономический механизм возникновения риска наступления голода в таких условиях посредством снижения уровня доходов населения (домохозяйств) ниже уровня автономного потребления. Показано как слабость макроэкономических регуляторов компенсируется усиленным применением политических инструментов, что создает условия для деформации системы общественных ценностей.

Ключевые слова: экономическая система, подсистемы, структура, экономическая динамика, технологические уклады, инновации, Длинные волны Кондратьева, системы ценностей, риск возникновения голода, экономическая безопасность, макроэкономические модели, уровень автономного потребления.

I.P. Makarenko,

Candidate of Economic Sciences (PhD), Director,
Place of employment: Institute of Evolutionary Economics,
02218, Ukraine, Kyev, Raiduzhna Str., 45
E-mail: makariee@gmail.com

EVOLUTIONAL PRE-CONDITIONS OF FAMINE OCCURRENCE IN PERIODS OF SOCIO-ECONOMIC CRISES

Reasons and consequences of large-scale famine in Ukraine and in the regions of Russia in the 20th century are often connected with the political factor. However its occurrence had fundamental socio-economic pre-conditions. Their insufficient studying facilitates conservation of risk of «sudden» economic crises related to demographic and socio-humanitarian consequences.

This determines the actuality of studying the regularity of occurrence of humanitarian catastrophes. The mentioned regularities were considered by our predecessors in the context of social and economic dynamics as agricultural and food crises arising at the beginning of the Kondratiev's Long Waves in periods of tensions, often accompanied by revolutions and wars.

Within the framework of this approach we presented a hypothesis that at the early development stage of the new technological modes the financial position of some traditional industries is violated through the deficit of resources, redistributed on other, innovative directions, in particular on the construction of the new technological mode. Confirmation of this hypothesis requires the non-fragmentary system consideration. It defined the purpose of the article – analysis of economic mechanisms of the risk of large-scale famine occurrence.

The basis of our analysis is grounded on the macroeconomic methodology of economic system consideration in the format of interconnection of its institutional sectors – subsystems set in SNA: households, firms, state, world economy. The macroeconomic models of their dynamic interaction are considered. The hypothesis of this process' reflection by the alternative systems of public values dynamic (humanitarian and hierarchical) is proposed.

The evolutionary pre-conditions of the large-scale famine occurrence in transitional periods of the technological modes replacement in national economies are determined. It is found that the key factor is the development lag of the previous technological mode. It preconditioned the appearance of «weak bars» of output level decline in a national economy.

The macroeconomic mechanism of occurrence and realization of large-scale famine risk is described in terms of population income level decline below the level of autonomous consumption. It is shown that the weakness of macroeconomic instruments is compensated by the increased application of political instruments. That creates essential precondition for the system of public values deformation.

Key words: *economic system, subsystems, structure, economic dynamics, technological modes, innovation, Kondratiev's Long Waves, systems of values, risk of famine occurrence, economic security, macroeconomic models, level of autonomous consumption.*

UDK 314.74 (73)

V. LOPUKH,

Ph.D., Administrative Director
Shevchenko Scientific Society, USA,
63 Fourth Ave, New York, NY 10003-5200 USA
E-mail: luteza@gmail.com

THE EFFECTS OF THE «FOURTH WAVE» OF IMMIGRANTS FROM UKRAINE ON THE UKRAINIAN DIASPORA IN THE UNITED STATES

The «Fourth Wave» represents the most important development in the history of the Ukrainian Diaspora, which has affected profoundly all aspects of its life and became the subject of different studies. Detailed information from the US Census and the American Community Survey, as well as specialized local surveys, allow one to analyze in detail the impact of the Fourth Wave on the Ukrainian diaspora in the United States. We plan to analyze the same aspects of this Fourth Wave

Key Words: *Ukrainian Diaspora, «Fourth Wave», Census USA, American Community Survey (ACS), first or second ancestry, immigration, immigrants, population, language.*

The Ukrainian Diaspora in the United States has more than a century-old history. During that time we record four periods of mass immigration of Ukrainians to the U.S. The causes of each wave of immigration were certain historical and social-economic circumstances. The peculiarity of the immigrants of the «Fourth Wave» is that, unlike all previous waves, they emigrated from an independent Ukrainian state and came from all of its regions. This circumstance is the dominant differentiating characteristic of the immigrants of the «Fourth Wave».

The Ukrainian Diaspora as a social and cultural system continues its development undergoing several changes due to the activity and the increasing role of the «Fourth Wave». This fact creates the need for a systematic research of the Diaspora.

The basis for our study form the official statistical data of the Census USA and the American Community Survey (ACS), which enable us to have a real picture of the current demographic situation, the social-economic characteristics of Ukrainians in the U.S. and the dynamics of their development.

Within this theme, based on analysis of statistical data, we consider the main characteristics of the Ukrainian Diaspora in the U.S. and the «Fourth Wave» in particular.

Table 1. Periodization of the immigrant waves and the number of immigrants

Immigration Wave	Characteristics of migration	Period	Number
I wave	Economic	1870–1914	254.376
II wave	Political and economic	1923–1939	11.000
III wave	Political	1946–1959	80.000
IV wave	Free and economic:	1991 – present	216.587
	Including, born in Ukraine		183.409

Source: [1]

Note: The «Fourth Wave» often used to denote immigrants from Ukraine to all European countries even if the Ukrainians immigrate to a given country for the first time, like Greece, Spain, Portugal and Italy.

In the years 1988–1991 began a new emigration from Ukraine to the United States and Western Europe. The mass nature of this migratory flow continued until 2005. In subsequent years, the migration did continue, but its scope has been much smaller than in previous years.

As was already mentioned, the new wave of Ukrainian immigration to the United States was named the «Fourth Wave» on the basis of its mass flow in the specified time period. Tab.1 presents the numbers of each migration wave, its periods and the causes of the emigration. The calculation of immigrants, which we refer to as the «Fourth Wave» is based on the methodology of calculation of the U.S. population and includes persons who in the Census or in the annual survey conducted by the American Community Survey (ACS) indicated in questionnaires that they are «Ukrainian» or (in the case of mixed couples) call themselves «Ukrainian» in their first or second ancestry, were born in Ukraine and came to the U.S. after 1990.

In our study, we examine only immigration to the U.S., and only those registered in the official statistical reporting of the U.S. population.

There are several major factors that caused mass emigration from Ukraine.

Negative factors in the country of residence:

- Deep and prolonged economic crisis in Ukraine, starting from the mid 80's that has lasted through the of nineties (90's) of the twentieth century;
- High unemployment;
- Political instability.

However, gaining independence in 1991, Ukraine entered the path of democratization and canceled a number of discriminatory laws of the former Soviet Union, which limited the rights of people to migrate freely both within the country and abroad. There was liberalization of conditions of border crossing.

And **positive**, attractive, factors from the country of immigration, in our case – the United States:

- Family ties with members of previous immigrant waves;
- The inclusion of Ukraine in 1994, on the list of countries participating in the immigration lottery the «Green Card»;
- Relatively liberal Immigration Law;
- U.S. economic prosperity and more.

The main flow of the «Fourth wave» – was formed from among those who won the «green card». In addition, they immigrate to the U.S. based on reunion of families (parents to children and children with parents), marriage, and on the student, working and tourist visas. The last category («tourists») generally forms a group of illegal immigrants. Some of

them, over time, become legalized and enter official statistics, and some – go to the category of «illegal immigrants» and are practically impossible to account for.

According to annual surveys of the American Community Survey (ACS) [See. Tab.2] in 2009 in the U.S. there was a population of 961.262 persons of Ukrainian origin, which is only 0.3% of the total U.S. population, including: 656.782 persons born in the U.S. and 304.480 – of which 183.409 are immigrants born in Ukraine.

Statistical data are presented in Tab.2 give us the most accurate information on the number of Ukrainians in the U.S. and the dynamics of their population. Between 1980 and 1990 we notice a slight increase in the Ukrainian population due to births in the United States, partly because of immigrants of Ukrainian origin from Australia, Argentina, Brazil, Venezuela, Canada and Poland, who came to the U.S. after 1960. They partly slowed the negative trend of the reduction of the population of the Ukrainian Diaspora. In the 1980's, a developing negative trend reduced the population of the Ukrainian Diaspora through increased mortality of older people, who in the majority belong to the category of «immigrants».

The «Fourth Wave» changed the character and dynamics of these processes. Between 1990 and 2000 is a massive influx of new immigrants [Tab.2]. The total population of Ukrainians, relative to 1980, increasing by 22.3%. The most dynamic growing number of Ukrainians belongs in the category of «immigrants». During this period into the United States come over 150,000 Ukrainians, which is 117.86% relative to 1980, or 147.77% relative to 1990, making it the phenomenon called the «Fourth Wave» that fundamentally changed the status of the Ukrainian Diaspora in the U.S. and attracted attention of researchers, politicians, journalists, writers and so on.

The trend of mass influx of immigrants continued until 2005, however, in subsequent years the number of new immigrants significantly diminished. One reason may be the «Orange Revolution» in 2004, providing hope for change in society, to improve economic development and this affected the volume of migration flows. Unfortunately, the expected changes have not occurred. The current economic and political situation in Ukraine, according to experts, is also not encouraging. So we can expect a new phase of growth of immigration from Ukraine. The next statistical section will show if our assumptions are correct.

*Table 2. Dynamics of the number of Ukrainians in the USA 1980–2009**

	1980	1990	2000	2005	2009**
All Ukrainians	716.780	722.122	883.129	965.337	961.262
% Relative difference	100%	0.7%	22.3%	9.3%	–0.4%
Including:					
Born in the U.S.	601.260	620.548	631.457	676.052	656.782
% Relative difference	100%	3.2%	1.7%	7.0%	–2.8%
All immigrants	115.520	101.574	251.672	289.285	304.480
% Relative difference	100%	–12,1%	147,8%	14,9%	5,25%

* Persons with first or second Ukrainian ancestry 2009

** Average of 2007, 2008 and 2009 values

Source: [1].

Notice. The census conducted in 2010 was by a short form questionnaire of only 10 questions in which there was no question about ethnicity, so we use the data of the annual surveys conducted by the ACS.

Table 3. Comparative characteristics of the dynamics of Ukrainian category «immigrants» before and after 1990 (1980–2009)

Period of immigration	1980	1990	2000	2005	2009**
< 1990	115.520	101.574	110.602	93.463	87.893
% Relative difference	100%	–12.07%	8.88%	–15.4%	–5.96%
1991–2009:	—	—	141.070	195.822	216.587
% Relative difference	—	—	100%	38.8%	10.6%
Including born in Ukraine	—	—	117.682	162.956	183.409
% Relative difference	—	—	100%	38.47%	11.93%

Due to reduction of the influx of new immigrants and increased mortality among older populations the Ukrainian population in 2009 relative to 2005 is reduced by (–0.4%), (Tab. 2).

Important for the recreation of the population is the birth rate. Overall until 2005, the number of births in the U.S. was growing, but the growth dynamics was uneven. Only in 2005, we see the effect of the «Fourth Wave» of the Ukrainian Diaspora, when the number of «Born in the USA» reaches 7% relative to 2000, or 8.94% relative to 1990. But in the next cut in 2009 the dynamics of «Born in the USA» has a negative trend (–2.8%). Generally, the «Fourth Wave» has a great potential for fertility in later periods. Currently we have almost 30 thousand new members in the youth organizations and Saturday schools – this age group from 5 to 17 years and over 18.000 enrolled in colleges (age group 18–24) [2].

Inevitable is the process, which reduces the number of persons, representatives of previous immigrant waves, belonging to the category of «immigrants», the kind born outside the United States. In 2009, the number of Ukrainians who came to the U.S. before 1946 was only 1.331. Of the representatives of immigration of the 3rd wave, from the period 1946 – 1959 we have 30.694 persons. As already mentioned above in the period from 1960 to 1990, to the U.S. came Ukrainians from Australia, Canada, Argentina, Brazil, Venezuela, and Poland. Although their number reached almost 40 thousand they were not named «N Wave» because on average was slightly more than 1.000 persons per year for 30 years and their age structure had no significant impact on changing the age structure of the Diaspora [1].

Comparing the statistics of persons belonging to the category of «immigrants» in the period before and after 1990, we note the characteristic features:

Reduction in the number of immigrants of previous immigration waves and reduction in the inflow of new immigrants. Also see that in 2005 was the peak of growth of the «Fourth Wave». The nature of the process of migration of Ukrainian to the U.S. is changing and is relatively of small but constant. The dynamics of changes in the number of «immigrants» are presented in Tab. 3.

Some characteristics of the «Fourth Wave» immigrants. Before 1991 Ukrainians emigrated from their ethnic territories that in different historical periods have been occupied by various countries: Austria, Russia, Poland, Romania, Hungary, Czechoslovakia, Germany and finally in 1945 the territory of Ukraine, in the current borders, part of the USSR. If representatives of the «Second» and «Third» waves were forced to emigrate for political reasons, then the «Fourth wave» are free in their choice of emigration. Participation in the lottery «Green Card» is completely voluntary and the right of every person. The owners of «immigration visas» are different categories of people: by age, sex, education level, wealth, the status of employment, etc. Sociological surveys we conducted among representatives of the «Fourth Wave» in 5 states found that only 8% of the respondents were unemployed at

the time of departure to the United States. Undoubtedly, the economic factor is dominant for decisions to emigrate and in addition there are several good other reasons from the social and psychological category that affect this decision.

Demographics. Gender and age structure of immigrants reflects the demographic structure of population of Ukraine where the number of women dominates over men. The difference is about 7%.

The Demographic effect of the impact of new immigrants to the Ukrainian Diaspora is clearly evident in the analysis of age groups of immigrants. Data on the percentage of the «Fourth wave» in each age group are presented in Tab. 4.

The «Fourth Wave» constitutes about ¼ of the population in each age group that ranges from 15 to 39 years. There are a high percentage of new immigrants in selected cohorts of younger and older ages. Obviously many of the new immigrants – are families of representatives of three generations. This is confirmed by our survey outcomes 75% of the respondents reported that they are married.

More than 74% have children, and about 60% have two children. It is important that 80.9% of the children of new immigrants live in the U.S. and 18.1% – in Ukraine. The fact that children live in Ukraine can be explained by the fact that some children at the time when parents received immigrant visas were over 21 and under the U.S. immigration laws could not immigrate with their parents. Most children of immigrants were born in Ukraine. More than 30.000 young people have created great potential for Ukrainian youth organizations and Saturday schools. The activities of the Ukrainian Student Union of America and others have been restored.

Education. Their high educational level is an important feature of the new immigrants. Tab. 5 shows the data of the educational level of immigrants in the Metropolitan New York, in other regions the level of education is somewhat different.

All who came to the United States aged 18 and older have high-school education, over 60% have higher education and 24% – received university education already in the U.S. This attests to great potential of the representatives of the «Fourth wave» and the potential for their professional growth. But we are still analyzing statistical data on their vocational and educational level.

Table 4. Percent contribution of 4th wave immigrants to the total number of Ukrainians by 5-year Age Groups: U.S., 2006

Age	% 4th wave of tot. pop.	Age	% 4th wave of tot. pop.
00–04	5.7	45–49	17.2
05–09	17.9	50–54	13.3
10–14	21.9	55–59	12.0
15–19	26.3	60–64	7.9
20–24	24.9	65–69	14.6
25–29	27.8	70–74	18.1
30–34	25.5	75–79	12.4
35–39	24.0	80–84	7.3
40–44	19.8	85+	6.2

Source: [1].

Table 5. Level of education attainment: NY Metropolitan Area, 2006 (persons 25 yrs old or more)

Education	U.S. Born	<1990	1991–2007
None–Grade 8	1.4%	9.0%	3.5%
Grades 9–12	28.0%	26.8%	16.5%
1–3 yrs.college	19.5%	20.6%	24.7%
4+Yrs. College	51.1%	43.7%	55.3%

Source: The Ukrainians in the New York Metropolitan Area: Dynamics and Fourth Wave settlement. By Oleh Wolowyna and Vasyl Lopukh. The Ukrainian Weekly. September 5, 2011, №36.

The settlement of the Ukrainian people. New trends in the geography of the settlement of Ukrainian immigrants are also associated with the «Fourth wave». The largest Ukrainian population lives in the states of North-Eastern and North-Central part of the United States. Most numerous Ukrainian communities in metropolitan areas are concentrated in New York, Chicago, Philadelphia and Portland (Oregon) where about ¼ of all the Ukrainian people live. Because of economic problems in the U.S., which caused internal migration, in such states as Michigan, Pennsylvania, New Jersey there is a loss of the Ukrainian population. However, in the states Georgia, North Carolina, South Carolina, Texas and Utah there is a growing Ukrainian population due to internal migration and the «Fourth wave».

Table 6. Ukrainian settlement in regions of the U.S., 2009

Regions	Number		Percent		(2009–1980)/ 1980
	1980	2009	1980	2009	
New England	46.500	58.818	6.5%	6.1%	26.5%
Mid. Atlantic	348.340	311.014	48.6%	32.4%	-10.7%
East-North-Center	145.320	160.386	20.3%	16.7%	10.4%
E. North-Center	22.560	36.231	3.1%	3.8%	60.6%
W. North-Center	59.800	130.219	8.3%	13.5%	117.8%
W. South-Center	4.900	16.688	0.7%	1.7%	240.6%
Mountain	12.880	29.348	1.8%	3.1%	127.9%
Pacific	14.800	49.243	8.6%	17.6%	174.5%
TOTAL	716.780	961.262	100.0%	100.0%	34.1%

Source: [1].

New England Division: Connecticut, Maine, Massachusetts, New Hampshire, R. Island, Vermont

Middle Atlantic Division: New Jersey, New York, Pennsylvania

East North Central Div.: Illinois, Indiana, Michigan, Ohio, Wisconsin

West North Central Div.: Iowa, Kansas, Minnesota, Nebraska, N. Dakota, S. Dakota

S. Atlantic Div.: Delaware, DC, Florida, Georgia, Maryland, N. Carolina, S. Carolina, Virginia, W. Virginia

East South Central Div.: Alabama, Kentucky, Mississippi, Tennessee

West South Central Div.: Arkansas, Louisiana, Oklahoma, Texas

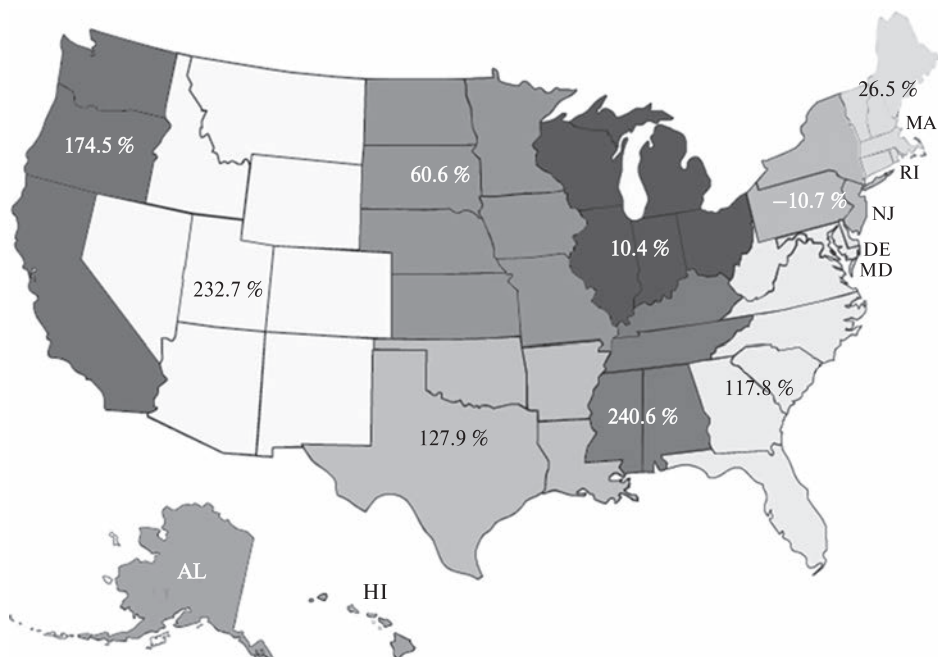
Mountain Division: Arizona, Colorado, Idaho, Montana, Nevada, New Mexico, Utah, Wyoming

Pacific Division: Alaska, California, Hawaii, Oregon, Washington

Also, we see a completely new trend – the dynamic growth of Ukrainian population in the states of Oregon and Washington. However, despite the changes and trends in recent years the Ukrainian settlement characteristics: high levels of urban and regional concentration, including the geography of major settlement sites has not significantly changed. Approximately 50% of Ukrainians are living in a few states [Tab. 6]. of the Mid-Atlantic region (Delaware, Maryland, New Jersey, New York, Pennsylvania, Washington (DC), Virginia and West Virginia) and approximately 20% in the states of Eastern North-Central region (Illinois, Indiana, Ohio, Wisconsin).

More dramatic is the situation when viewed in the metropolitan areas in which, in the 1990–2009 period, the Ukrainian population has been decreasing. [Tab. 7].

The reasons – internal migration, aging and reduction of natural populations within these cities among Ukrainians and very little influx of new immigrants. The worst situation is in Flint (MI) where the Ukrainian population declined by (91.3%) between 1990 and 2009, and in such a metropolitan areas like Omaha (Nebraska / Iowa) Johnstown (Pats), Toledo (Ohio/Michigan) where the Ukrainian population declined in from (40%) to (50%). In absolute numbers the population loss rate is less impressive for it amounts to approximately 1.000 people. At the same time in such metropolitan areas as Detroit (MI) and Pittsburgh (Pen) the losses amount to 5 to 10 thousand of the Ukrainian population, although the relative rate of losses is not as high as is the case in the example above and is (18%) in Pittsburgh and (27%) in Detroit. In the case of the metropolis Flint and Omaha, we see the complete collapse of Ukrainian community life. Sold out houses NGOs, churches. An end to the centenary history of the community. And at the same time there is the loss of language, culture, continuity of traditions and more.

Map. 1. Ukrainian settlement in regions of the U.S., 2009 (%(2009–1980)/1980)

Table 7. Selected Metropolitan Areas with losses between 1990 and 2009 in the number of persons of Ukrainian ancestry (1990–2009)

Metropolitan Area	1990	2009	(2009–1990)/1990
Flint, MI	1.304	114	–91.3%
Omaha, NE/IA	1.243	632	–49.2%
Johnstown, PA	3.074	1.659	–46.0%
Toledo, OH/MI	1.656	960	–42.0%
Scranton-Wilkes-Barre, PA	12.396	7.917	–36.1%
Utica-Rome, NY	3.126	2.110	–32.5%
Allentown-Bethlehem-Easton, PA/NJ	12.754	8.815	–30.9%
Santa Rosa-Petaluma, CA	1.107	775	–30.0%
Canton, OH	1.379	979	–29.0%
Detroit, MI	32.133	23.520	–26.8%
Albany-Schenectady-Troy, NY	8.752	6.544	–25.2%
Pittsburgh, PA	24.807	20.351	–18.0%

Source: [1].

At the same time on a map of America there appeared cities in which earlier the presence of Ukrainians was hardly taken into account because their number was not sufficient for an active social life.

In metropolitan Sacramento and Portland, presented in Tab.8, in 1990, lived respectively 2,629 and 3,160 Ukrainians, and in all other metropolitan areas represented in Tab. 9 there were only from 160 to 980 people. However, in 2009 from 1,000 to 6,000 persons of Ukrainian origin are living in these areas. The gain ranges from the lowest rate at 492% to 766%. Such rapid population growth of Ukrainians is mainly due to the «Fourth Wave». These cities formed the new Ukrainian communities with new traditions, which in many cases differ from the old traditions of previous immigrant waves.

Table 8. Metropolitan Areas with the largest relative increases between 1990 and 2009 in the number of persons of Ukrainian ancestry

Metropolitan Area	1990	2009	(2009–1990)/1990
Asheville, NC	189	1638	766.7%
Salt Lake City-Ogden, UT	467	3.930	741.5%
Portland, OR-WA	3.160	26.016	723.3%
Sacramento, CA	2.629	20.432	677.2%
Greenville-Spartanburg-Anderson SC	327	2.186	568.5%
Raleigh-Durham, NC	543	3.626	567.8%
Charleston – N. Charleston, SC	228	1.480	549.1%
Williamsport, PA	164	1.010	515.9%
Madison, WI	430	2.623	510.0%
Spokane, WA	981	5.808	492.0%

Source: [1].

Summary and Conclusions. In the history of Ukrainian immigration to the U.S. the «Fourth Wave» was the largest, of numbering more than 150 thousand people. Qualitatively, the structure of new immigrants is distinguished by their educational level, high mobility and the dynamic of economic growth.

The «Fourth Wave» changed the demographic situation of Ukrainian Diaspora and it represents 17% of Ukrainians in the general population in the U.S. Without the 4-th wave today we would have had only 7% of Ukrainian-speaking Ukrainians. Thanks to the «Fourth Wave» the presence of Ukrainian language increased, but we see the paradoxical situation that exists in no other ethnic community. Nearly half of the new immigrants speak Russian at home. This complex language situation is the result of the many years of Russification of the Ukrainian population and it reflects the language problem in Ukraine.

We are seeing how a new wave of immigration has changed the geography of the settlement of the Ukrainian people. On the one hand, the «Fourth Wave» complemented and strengthened the organized Ukrainian Diaspora, and the other hand formed a new community in those areas where previously there was no Ukrainian community. Otherwise, Ukrainian settlement in large metropolitan areas has not changed significantly.

Another important fact associated with the «Fourth Wave», which clearly distinguishes it from immigrants prior to 1990 and those born in the U.S., is a high dynamics of their travel to Ukraine and their financial support of families. In addition, some of them returned to Ukraine, in particular, this trend was apparent after 2004, when there were high hopes of winning the Orange Revolution. Unfortunately, the current political situation in Ukraine evokes concern and emigration sentiments are typical, especially among young people.

BIBLIOGRAPHY

1. Енциклопедія Української Діаспори. Т.1 США, Книга 2, (Л-Т). Чікаго-Нью-Йорк. Олег Воловина. Перепис населення. 2012. с.250–255.
2. Changing Dynamics of the New Wave of Immigrants from Ukraine. By Oleh Wolowyna. The Ukrainian Weekly. September 7, 2008, №36.
3. Wolowyna, O. and V. Lopukh 2010. «Ukrainians in the New York Metropolitan Area: Dynamics and Fourth Wave Settlements». The Ukrainian Weekly, Vol. LXXVIII, no. 36-38, September 5, 12, 19.
4. Лопух В. «Четверта хвиля» іміграції до США: причини і мотивації // Демографія та соціальна економіка. — 2006. — №2. — С.44–54.
5. Wolowyna, Oleh. «Geographical Dispersion of Ukrainians in the U.S.: 1990–2006». The Ukrainian Weekly, October 25. 2009.
6. Wolowyna, Oleh. «Community Profile: Ukrainians in North Carolina». The Ukrainian Weekly, November 8, 2009.

REFERENCES

1. Wolowyna, O., 2012. Perepys naselennia [Population Census] v Entsyklopediia ukrains'koi diiaspory [in Encyclopedia of the Ukrainian Diaspora], Tom 1, Spolucheni Shtaty Ameryky, Knyha 2, Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi [United States of America, book 2, New York, NTSh-A] [in Ukrainian].
2. Wolowyna, O., 2008. Changing Dynamics of the New Wave of Immigrants from Ukraine, The Ukrainian Weekly, Vol. 36 [in English].
3. Wolowyna, O., Lopukh, V., 2010. Ukrainians in the New York Metropolitan Area: Dynamics and Fourth Wave Settlements. The Ukrainian Weekly, Vol. 36-38 [in English].
4. Lopukh, V., 2006 Chetverta khvila imigracii do SSA: prichyny i motivacii [The fourth wave of migration to USA: reasons and motivation] Demographiya ta socialna ekonomika [Demography and social economy] Vol. 2 [in Ukrainian].

5. Wolowyna, O., 2009. Geographical Dispersion of Ukrainians in the U.S.: 1990-2006. The Ukrainian Weekly, Vol. 43 [in English].
6. Wolowyna, O., 2009. Community Profile: Ukrainians in North Carolina. The Ukrainian Weekly, Vol. 45 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 16.12.2013

В. Лопух,

д-р, директор Адміністрації, Наукове Товариство імені Шевченка, США
Shevchenko Scientific Society, 63 Fourth Ave, New York, NY 10003-5200, USA,
E-mail: luteza@gmail.com

ВПЛИВ «ЧЕТВЕРТОЇ ХВИЛІ» ЕМІГРАНТІВ З УКРАЇНИ В УКРАЇНСЬКУ ДІАСПОРУ В США

Близько одного мільйона українців живуть у США. Вони належать до попередніх хвиль еміграції та їх нащадків, а також це нові іммігранти, так званої «Четвертої Хвилі», чия еміграція в Сполучені Штати почалася в першій половині 1990-х років. Функціональне визначення «Четверта Хвиля»: особи українського походження, що народилися в Україні, які приїхали в США після 1990 року. Прибуття Четвертої Хвилі, ймовірно – найбільш важлива подія в історії українців у Сполучених Штатах, яка глибоко зачепила всі сторони життя української діаспори, і стала предметом багатьох досліджень. Вони звернули назад процес мовної асиміляції, вплинули на географічний розподіл структури, допомогли оживити громади і створити нові. Її наслідки будуть відчуватися протягом багатьох років.

Докладна інформація Перепису населення США і American Community Survey, а також спеціалізованих локальних обстежень, дає змогу детально проаналізувати вплив «Четвертої Хвилі» української діаспори в США. Ми плануємо проаналізувати такі аспекти цього впливу «Четвертої Хвилі»:

- a) особливості розселення в Штатах і містах;
- b) їх статеву-вікову структуру;
- c) мова, на якій говорять вдома і через великі пропорції російської мови;
- d) соціально-економічний статус і характеристики житлового фонду, дані;
- e) вплив нових іммігрантів у суспільному житті діаспори.

Порівняння буде зроблено між «Четвертою Хвилею» іммігрантів та іншою діаспорою. Ми будемо вивчати вплив «Четвертої Хвилі» на соціальне життя суспільства та його організацій.

Ключові слова: українська Діаспора, «Четверта Хвиля», Бюро Перепису США, Бюро Дослідження Американського Суспільства, перше або друге етнічне походження, імміграція, іммігранти, населення, мова.

В. Лопух,

д-р, директор Администрации, Научное общество имени Шевченко, США
63 Fourth Ave, New York, NY 10003-5200 USA
E-mail: luteza@gmail.com

ВЛИЯНИЕ «ЧЕТВЕРТОЙ ВОЛНЫ» ЭМИГРАНТОВ ИЗ УКРАИНЫ В УКРАИНСКУЮ ДИАСПОРУ В США

Около одного миллиона украинцев живут в США. Они относятся к предшествующим волнам эмиграции и их потомкам, а также это новые иммигранты так называемой «Четвертой Волны», чья иммиграция в Соединенные Штаты началась в первой половине 1990-х годов. Функциональное определение «Четвертая Волна»: лица украинского происхождения, родившиеся в Украине, которые приехали в США после 1990 года. Прибытие «Четвертой Волны» – вероятно, – наиболее важное событие в истории украинцев в Соединенных Штатах, которое глубоко затронуло все стороны жизни украинской диаспоры и стало предметом многих исследований. Они обратили вспять процесс языковой ассимиляции, оказали

влияние на географическое распределение структуры, помогли оживить общины и создать новые. Его последствия будут ощущаться в течение многих лет.

Подробная информация Переписи населения США и American Community Survey, а также специализированных локальных обследований, позволяет детально проанализировать влияние «Четвертой Волны» на украинскую диаспору в США. Мы планируем проанализировать следующие аспекты данного влияния «Четвертой Волны»:

- а) особенности расселения в Штатах и городах;
- б) их половозрастной структуры;
- с) язык, на котором говорят дома и в силу больших пропорций русского языка;
- д) социально-экономический статус и характеристики жилищного фонда, данные;
- е) влияние новых иммигрантов в общественной жизни диаспоры.

Сравнение будет сделано между «Четвертой Волной» иммигрантов и остальной диаспорой. Мы будем также изучать влияние «Четвертой Волны» на социальную жизнь общества и его организаций.

Ключевые слова: украинская Диаспора, «Четвертая Волна», Бюро Переписи США, Бюро Исследований Американского Общества, первое или второе этническое происхождение, иммиграция, иммигранты, население, язык.

УДК 314.74:314.7.044

Г.І. ГОРОДЕЦЬКА,

Д-р філ. в галузі міжнародних та міжкультурних студій,

м. Львів

E-mail: gorodetska.galyna@gmail.com

ЛАНЦЮГОВА МІГРАЦІЯ: «ЗА» І «ПРОТИ» З ТОЧКИ ЗОРУ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В ІСПАНІЇ

У даній статті розглядається питання особливостей ланцюгової міграції українських трудових мігрантів до Королівства Іспанії. Причини, що спонукали до міграції, та труднощі в новій країні допоможуть глибше зрозуміти міграційний досвід українців. А розбудована соціальна мережа в Іспанії та рекомендації досвіду ланцюгової міграції, зроблені українськими заробітчанами для своїх рідних та близьких, показують суб'єктивну оцінку українськими заробітчанами їх міграційного проекту.

Ключові слова: ланцюгова міграція, соціальна мережа, бідність, суб'єктивна оцінка мігрантами свого міграційного досвіду.

Постановка проблеми. Остання хвиля міграції українців, без сумніву, пов'язана із заробітками і часто має маятниковий (circular) характер: українські заробітчани їдуть і повертаються, і цю циклічність можна спостерігати роками. Цікавою в даній ситуації є природа цього руху, котра базується на соціальному капіталі та соціальних мережах самих мігрантів. Влаштувавшись у новій країні, мігранти-першопрохідці заохочують своїх рідних та друзів долучатися до них в країні призначення, обіцяючи новоприбулим допомогу з пошуком житла, роботи, та з усім необхідним. Отже, можна спостерігати створення своєрідного ланцюга, через який даний вид міграції ще можна знайти в літературі як ланцюгова міграція (chain migration). Але часто залишається поза увагою науковців оцінка мігрантами такого свого досвіду: чи є він позитивним, чи негативний? І що на це впливає? Пошук відповіді на такі запитання відбуватиметься через опис соціальної мережі українських заробітчан в Іспанії та їхню суб'єктивну оцінку їх міграційного проекту¹.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема трудової міграції українців має чимало аспектів для дискусій, що, зазвичай, концентруються на перевагах чи негативних наслідках цього явища як для самих мігрантів, так і для держави. І тут варто згадати праці О. Малиновської (О. Malynovska), котрі охоплюють і тих українців, що працюють

¹ Під «міграційним проектом» в даній статті буде розумітися реалізованість/нереалізованість намірів мігрантів, що спонукали їх до міграції, а також досвід, здобутий в процесі міграції.

в Росії [1], і тих, хто вибрав країни Європейського Союзу [2]. Крім цього, тематика публікацій дослідниці охоплює чимало сюжетів, серед яких і оцінка міграційних потоків [3], і управління міграційними процесами [4], і грошові перекази [5] тощо. Також не можна не згадати внесок І. Прибиткової (I. Pribytkova) в дослідження теми міграції українців, адже фокус її праць зачіпає не тільки потенційну міграцію [6], а й міграційну поведінку та якість життя [7] тощо.

Однак, досі ще не набувало значної уваги питання функціонування міграційних соціальних мереж українців, а їх важливість не можна недооцінювати, бо вони впливають на суспільство як країни призначення, так і країни походження. Крім цього, як наголошує D.S.Massey [8], наявність соціальних мереж між країною походження та призначення увіковічує міграційний процес. А мігрантські мережі науковець визначає як сукупність міжособистісних зв'язків, що з'єднують мігрантів, колишніх мігрантів та немігрантів у просторах країни походження та призначення через родинні зв'язки, дружбу тощо. Ці зв'язки підвищують ймовірність міжнародного руху завдяки нижчим витратам та ризикам руху, і збільшують очікувану чисту віддачу від міграції. З часом міграційна поведінка поширюється назовні та охоплює ширші сегменти відсилаючої країни [8, с. 448–449]. Адже міграційна соціальна мережа забезпечує основу для поширення інформації, підтримки, та навіть опіки, що на практиці можна спостерігати у вигляді допомоги при перетині кордону, фінансуванні подорожі/поїздки, пошуках роботи та житла. Отже, родинні зв'язки та соціальні мережі об'єднують соціальні структури з тими, хто приймає рішення на індивідуальному рівні. Враховуючи мультиплікативний ефект соціальних мереж, вони перетворюються на міграційний ланцюг. Оскільки соціальні мережі розширюються та посилюються з кожним новим мігрантом, потенційні мігранти можуть отримати вигоду від соціальних мереж та етнічних громад, наявних у країні призначення [9, с.2]. Таким чином, нагромаджуючий ефект міграції утримується через ефект снігової кулі, що виникає через мережі і відносно незалежно від об'єктивних економічних факторів [9, с.5].

Надзвичайний вплив на міграційне рішення мають соціальні та культурні фактори, адже вони визначають: (1) чи буде міграційний проект реалізований як такий; (2) в якій формі він відбуватиметься, тобто чи це буде переселення, чи маятникова (circular) міграція; (3) вибір місця/країни призначення; (4) а також сам міграційний досвід в новому середовищі. Крім цього, не можна забувати, що на мотивацію міграції впливає і демографічна структура, а це розмір сім'ї мігрантів, їх вік та стать, етап життєвого циклу, та ін. Саме ці всі компоненти міграційної мотивації впливають на остаточне рішення щодо міграції [9, с. 2–3].

Яскравим прикладом для вивчення ланцюгової міграції як такої був випадок міграції італійців до США, Австралії та Німеччини; і саме на їхньому прикладі були продемонстровані особливості функціонування цього різновиду міграції.

Описуючи процес ланцюгової міграції, виділяють три його стадії: (1) міграція піонерів, котру інколи називають міграція *padroni* (тобто працедавця/хресного батька), (2) трудова міграція, та (3) сімейна міграція [9, с.3]. Сама система ланцюгової міграції та пришвидшення мігрантських потоків італійців, на думку J.S.Macdonald та L.D.Macdonald [10, с. 266–267], особливо залежали від двох факторів, а саме від сімейності (*familism*) чи то близькості відносин між влаштованими і потенційними мігрантами, а також від заступництва/шефства/опіки (*patronage*) над новоприбулими. Завдяки цим «хитрощам», як їх назвали дослідники, бідні люди із сіл зуміли налагодити систему, котра обійшла тогочасну бюрократію в різних країнах [10, с. 269].

Основний тягар ланцюгової міграції, як правило, лягав на плечі піонерів чи то першопрохідців — вони повинні були обрати, куди їхати, а також швидко знайти роботу на новому місці. Оскільки міграційна мережа на цей час ще не існувала, мігранти-першопрохідці стикалися з високими витратами та ризиками, адже саме мережа, насправді, допомагає встановити та підтримувати соціальні зв'язки, і, таким чином, забезпечувати потрібними ресурсами. Влаштовані піонери-мігранти та їх послідовники забезпечували потенційних мігрантів не тільки інформацією щодо можливостей в країні призначення, а й надавали підтримку щодо подорожі, транспорту, проживання та роботи, заохочуючи в такий спосіб до міграції інших працівників. Хоча варто згадати, що при цьому вони зберігали-утримували залежність нових мігрантів відповідно до так званої системи «padroni». Можна було спостерігати потоки наступних мігрантів, котрі спочатку приїжджали без сімей, принаймні, до рішення залишитися на триваліший період. Восс'єднання сім'ї було третім і останнім етапом цього процесу [9, 10].

Центральною характеристикою ланцюгової міграції є зміщення, а то й переміщення соціальних контекстів. Цей процес простягається вздовж ланцюгів міграції та розвивається в самовідтворювану динаміку. Соціальні відносини суспільства походження продовжуються в суспільстві країни призначення, а сусідські відносини «пересаджуються» [9, с.4]. Таким чином, країни походження та призначення уже не є окремими об'єктами, а свого роду «вузлами», котрі визначають життєдіяльність людей [11, с.7]. А тому, критичною точкою у функціонуванні ланцюгової міграції є рішення щодо повернення або ж восс'єднання сім'ї з метою остаточного переселення. Всі мігранти, які приїжджають на обмежений період свого працевлаштування, в певний момент повинні прийняти це рішення. Отже, процес ланцюгової міграції залежить від кількості мігрантів, котрі вирішили повертатися додому, чи ж переселятися разом зі своїми рідними в країну призначення [9, с.4].

Метою даної статті є показати суб'єктивну оцінку трудовими мігрантами їх досвіду ланцюгового міграційного проекту, що буде реалізовано на прикладі українських заробітчан в Іспанії. Для вивчення суб'єктивної оцінки міграційного проекту українцями в Іспанії буде взято результати дослідження Г.І. Городецької (G. Gorodetska) щодо інтеграції українських мігрантів в іспанське суспільство, на прикладі автономії Країна Басків [12]. Основою емпіричного матеріалу стали 41 глибинне інтерв'ю, проведене з українцями активного робочого віку (20–64 роки), котрі проживають в Іспанії від 1 до 14 років. Опитування респондентів проводилися в період з 16 червня до 22 вересня 2010 року.

Описуючи обмеження вибірки, варто згадати, що респонденти були відібрані методом снігової кулі в місцях масового скупчення українців, таких як Руський магазин (магазин товарів, що є типовими для постсоціалістичного простору), Українська церква та через мережу передачі пакунків до України. Тобто до дослідження було залучено українців, які підтримують активні відносини зі своєю культурою та країною. Крім цього, важливим постає місце проведення дослідження, автономія Країни Басків, що насправді не є місцем масової міграції, адже політика даного регіону базується на засадах прозорості й легальності [13], що ускладнює умови для нелегальних мігрантів.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб краще зрозуміти процес міграції, варто розпочати вивчення цього питання з країни походження. А тому спочатку буде розглянуто, що виштовхувало респондентів з України, а також що ж притягувало їх саме

в Іспанію. Вивчаючи особливості ланцюгової міграції, J.S. Macdonald та L.D. Macdonald [10, с. 268] проілюстрували, що важливими чинниками, які спонукали італійців до цього рішення, були соціально-економічний розвиток краю та рівень бідності населення.

Вивчаючи причини міграції серед респондентів, можна простежити, що більшість з них була пов'язана саме з їх фінансово-економічною ситуацією. Отож, причини міграції учасників дослідження розподілилися в такий спосіб: фінансову причину назвали шестеро з кожних десяти опитаних, третина респондентів наголосила на підтримці-допомозі дітям, кожен четвертий українець прагнув кращого життя, шоста частина учасників виділила брак роботи та борги в Україні, а кожен десятий опитаний вказав розвал сім'ї як причину міграції. Розпочинаючи вивчення виштовхуючих факторів з фінансового чинника, уже можна простежити наявність двох груп респондентів, які звертали увагу на цю причину. З одного боку, це група людей, що справді була в нужді, люди, котрі від місяця до місяця позичали гроші та ледве зводили кінці з кінцями:

«Я вдома працювала директором школи. Раніше школи належали до відділу освіти в Тернополі, і ми завжди там отримували зарплату. Пізніше нас перевели на бюджет сільської ради, де не було ніякого доходу, і так — працювали, а грошей не отримували... Основна причина того, що я приїхала — там просто неможливо було вижити: світло, газ, діти. У мене так виходило, що кожного місяця я позичала в людей гроші, і так на-збиралися мої борги. Я не могла собі дати ради, а ще й дівчата мої вже підросли і треба їм щось купити. А в чоловіка роботи не було...» (жінка, 44 роки, Тернопільська обл., 2 роки в Іспанії).

З другого боку, є група людей, що не відчували нагальної фінансової потреби, але шукали кращих умов життя та кращої якості життя:

«Я їхав не за грошима, а за благоустроєм. Для мене важливим є кінцевий результат. Мені, чесно кажучи, байдуже мити вулиці за 3000 євро, чи бути директором за 1000. Я буду мити вулиці за 3000. Я був директором філіалу однієї компанії в Донецьку, все кинув і приїхав... Влаштувався у сферу торгівлі у 18 років простим службовцем і через 5 років роботи в цій сфері я досяг цілі, верхівки того, чого можна досягнути будучи простим смертним і працюючи у торгівлі, я став директором філіалу. Кар'єрного росту найближчим часом не передбачалося ніякого, а фінансова сторона цього питання мене не задовільняла. Я витратив на цю сферу 5 років свого життя і зрозумів, що я досяг своєї цілі, не отримавши того результату, який я очікував, і не отримавши зарплати, яку я очікував. Мені залишалося або змінювати сферу діяльності і досягати там ще чогось наступні 5–10 років, або змінювати загалом все кардинально. Оскільки у мене батьки були в Іспанії, я вирішив змінити все кардинально..., далі там перспектив я не бачив» (чоловік, 25 років, м. Донецьк, 2 роки в Іспанії).

Часто опитані звертали увагу на сукупність причин, що стимулювали їх до міграції, тобто до міграції їх спонукала не одна причина:

«Вдома не було роботи..., робота була вдома, але не платили. І дочка закінчувала школу, треба було кудись вступати... Квартиру хотів купити, бо жив у жінки з її батьками... Та й така ситуація була в Україні, що треба було їхати і щось шукати...» (чоловік, 50 років, Львівська обл., 10 років за кордоном).

Крах бізнесу та повернення кредитів також були серед причин:

«Причиною було безгрошів'я (респондентка сміється)... З роботи скоротили, не було за що жити. Хотіли зробити свій бізнес: були у нас в оренді 2 магазини, такі по селах,

і взяли ми гроші під проценти. Кожного місяця нам не ставало навіть на проценти, бо все з'їдав і бензин, і оренда магазинів, і квартплата. Треба було якось вибратися з цієї ситуації. Тому ми вирішили і купили путівку, а нашій продавщиці дали нашу квартиру і нашу машину по довіреності, щоб вона платила в банк наші проценти...» (жінка, 52 роки, Київська обл., 8 років в Іспанії).

Щодо країни призначення, більшість респондентів наголосила, що їх вибір Іспанії був зумовлений наявністю контактів у цій країні: це могли бути знайомі, друзі, родичі, котрі допомагали впродовж початкового періоду поселення, особливо з пошуком роботи і житла. Ця причина була вказана сімома з кожних десяти опитаних. Серед інших причин вибору Іспанії респонденти зазначили і доступність візи, і зміну місця роботи, і навіть симпатію до даної культури.

Для того, щоб краще зрозуміти оцінку і рекомендації опитаних стосовно міграційного проекту в Іспанії, насамперед, потрібно дізнатися про їх досвід у новій країні, та труднощі, які їм доводилося долати. Опинившись у новій країні, мігранти, зазвичай, переживають найскладніший першопочатковий період. Впродовж цього часу, вони стикаються з величезною кількістю труднощів, а сам процес подолання труднощів може або посприяти, або завадити в реалізації міграційних планів та намірів. І тут саме соціальний капітал і соціальна мережа новоприбулих відіграють визначальну роль, а якщо їх ще немає, то першопрохідцям доводиться розпочинати все з «нуля»:

«Перша проблема, звичайно, це незнання мови, мовний бар'єр, через це було дуже тяжко, починаючи з магазину і закінчуючи роботою і спілкуванням з людьми. А далі як у всіх, найголовніше робота, не було документів, а без документів робота дешева». (жінка, 38 років, м. Умань, 10 років в Іспанії).

Варто згадати і психологічні труднощі, пов'язані з власними переживаннями та почуттями, тугою за рідними і ностальгією:

«Найтяжчим було те, що не бачила своїх родичів, за свою дитину дуже переживала. Моя дитина була кожен день перед очима» (жінка, 34 роки, Тернопільська обл., 10 років в Іспанії).

Крім цього, міграційний досвід — це досвід міжкультурної комунікації, а він нерідко породжує тривогу та непевність. І це той випадок, коли міграційна мережа має обмежені ресурси для допомоги новоприбулим. Зміна культурних та соціальних норм, переконань, ролей та цінностей, що різняться між культурою країни походження та призначення, породжує культурний шок, котрий, в свою чергу, стає причиною стресу, депресії, фрустрації та дезорієнтації. Як результат, мігрантам потрібно вивчати культурні особливості нової громади, щоб знати, що дозволено і заборонено в новій культурі [14]:

«Я себе відчував ніби всередині мильної бульбашки..., де знаходився я один, а весь інший світ був поза нею. Я не розумів цього світу, не входив в нього, тобто я не міг адаптуватися. По-перше, по приїзді сюди я не розмовляв іспанською, за 3 місяці я вже почав говорити. Завдяки моїм родичам мене влаштували на роботу, на будівництво чорноробом, і там я навчився іспанської мови, але, тим не менше, було нерозуміння місцевої культури. Наприклад, вдома я слухав певні програми по радіо, спілкувався зі своїми друзями, у нас були наші спільні звички, ми збиралися попиту пива, на вихідні ми їздили на шашлик, посеред тижня ми працювали і ходили разом обідати. По приїзді сюди зникли мої улюблені програми радіо, музика, яку я міг слухати, пропала їжа, яку я люблю їсти, не було друзів..., тобто я опинився, як у вигнанні, як в засланні. Це було, як за часів Сталіна, коли радянська влада відсилала людей в Сибір, майже те саме сталося і зі мною. Я був

повністю відрізаний від світу, я прагнув зберегти залишки своєї культури всередині себе і не знаходив нікого, з ким би я міг цим поділитися — виходить, що я був один. У мене були іспанські знайомі, з котрими я спілкувався кожного дня, але я не знаходив якихось цікавих спільних тем для розмов. Було дуже важко адаптуватися саме до місцевого способу життя, тобто змінити трохи чіп того, як ти одягаєшся; посміхаєшся, коли виходиш на вулицю, чи, навпаки, хмуриш брови; вітаєшся ти з сусідами, чи не вітаєшся — все це настільки відрізнялося від попереднього життя, що було дуже важко це все сприйняти і почати жити по-новому, почати думати по-іншому, і ще й на чужій мові» (чоловік, 33 роки, м. Дніпропетровськ, 12 років в Іспанії).

Однак є також і ті респонденти, які не відчували особливих труднощів у новій країні. Запорукою цього, звичайно, стала соціальна мережа новоприбулих:

«Практично проблем у мене не було. І це все завдяки сестрі. Якби був сам ... я сам би не приїхав» (чоловік, 53 роки, Черкаська обл., 7 років в Іспанії).

Описуючи соціальну мережу українців у Країні Басків, найперше, що кидається в очі, є те, що всі респонденти підтримують досить тісні взаємозв'язки з українцями. І справді, це можна пояснити, насамперед, залежністю в пошуку роботи та житла, що, переважно, проводиться через мережу співвітчизників. Окрім цього, кожних четверо з п'яти опитаних сказали, що мають у своїй соціальній мережі іспанців, і це не тільки трудові контакти. Респонденти наголошували, що їх відносини з місцевими мають характер дружби або близького приятелювання. Цікавим тут є те, що незважаючи на принцип географічної та культурної близькості [15], респонденти не будують свою соціальну мережу з представників колишнього Радянського Союзу чи блоку Соціалістичних держав, а шукають більше контактів з місцевим населенням. Звичайно, це може бути пояснене обмеженістю ресурсів серед мігрантів та інвестиціями у стосунки з місцевим населенням з метою отримати доступ не тільки до ресурсів, а й покращити свій соціальний статус [15]. Та, насправді, українцям подобається відкритість та дружність місцевого населення, що, звичайно, має вплив на побудову відносин у зв'язку з низькими затратами у відносинах:

«Ну от взяти елементарне, тут, наприклад, як якесь свято, то море народу на вулицях, ходять, штовхаються, але ніхто нікого не чіпає. А у нас, як якийсь концерт — бійка може бути на кожнім кроці, чи зачепив плечем один другого — вже шарпаються. Тут такого нема, дружні вони дуже, це помітно» (чоловік, 30 років, Львівська обл., 4 роки в Іспанії).

«В цілому, дуже хороші люди, такі от, якщо ти запитаєш, куди тобі пройти, тебе проведуть, аж до того, що тебе посадять в цей автобус і попрощаються як з другом. Це мені подобається, оця дружелюбність, ... те, чого нема у нас — це такої дружелюбності» (жінка, 34 роки, Полтавська обл., 4 роки в Іспанії).

Крім цього, учасники дослідження також проілюстрували, наскільки близько вони можуть впустити місцеве населення до свого оточення. Респондентів запитували, чи приймуть вони іспанця/іспанку в свою сім'ю як члена сім'ї. Важливим тут є згадати, що кожен респондент часто трактував це питання залежно від свого цивільного статусу. Наприклад, неодружені роздумували щодо можливості одруження, а ті, хто одружений і мав дорослих дітей, розмірковували, щодо одруження своїх дітей з іспанцями, а отже, і прийняття їх як зятя чи невістки. Отож, троє з кожних десяти опитаних українських мігрантів прийняли б іспанця/іспанку в свою сім'ю. Хоча, звичайно, є ті, хто не так позитивно розглядає дану ситуацію: сьома частина учасників зазначили, що «швидше не приймуть, аніж приймуть» іспанців, та двоє

респондентів сказали тверде «ні» сімейним зв'язкам з місцевим населенням. Тут варто наголосити, що часовий фактор відіграє вирішальну роль в інтеграції та адаптації мігрантів. Негативна позиція респондентів, як правило, простежується серед тих учасників дослідження, котрі проживають в Іспанії незначний час. Наступна респондентка тільки підтверджує важливість часового фактора:

«Зараз так, колись ні, а зараз так. Я би прийняла. В зв'язку з тим, що від них я зачерпнула багато тепла» (жінка, 59 років, Львівська обл., 10 років в Іспанії).

Третина опитаних сказала: «Я прийму рішення доньки/сина»; дана відповідь вказувалася батьками щодо можливого одруження своїх дітей з іспанцями, а п'ята частина учасників дослідження хоча і має сумніви щодо прийняття/не прийняття іспанця/іспанки в свою родину, але демонструє свою позитивну схильність до цього кроку:

«Напевне швидше так, ніж ні. Може моя донька жила б десь у Європі, у добробуті..., хоча я тягла її сюди, але вона не захотіла... Може якщо б вона захотіла сюди, то і я б залишилася..., можливо вона б тоді вийшла тут заміж, а він був би багатший за наших, може б тоді жила краще... Бо там же ж люди такі бідні — ось дивись: телевізор ламається, то людина не може собі телевізора купити. Навіть на виплату, подумає 1000 разів, скільки той телевізор потрібно буде виплачувати, і скільки треба буде економити. А тут, дивись, ось в п'ятницю на одній хаті, де я працюю, поламався пылосос. Він практично новий, а господар каже, що викидає його, бо вже минуло два роки гарантії... У нас ще будуть щось там паяти, ремонтувати, тут він пішов і купив новий. От через це, я б вибрала «більше так, ніж ні» (жінка, 41 рік, Черкаська обл., 10 років в Іспанії).

Таким чином, час а також близькі відносини з корінним населенням змінюють ставлення мігрантів і до місцевих, і до приймаючої країни. І тут рекомендація Іспанії як країни призначення стає лакмусовим папірцем, що допоможе побачити, як українці оцінюють свій міграційний досвід в Іспанії: позитивно чи негативно? Результати опитування показують, що більше половини респондентів рекомендують Іспанію своїм родичам та друзям, тоді як, понад третина не радили б Іспанію для міграції, а решта учасників вагається, чи радили б вони Іспанію своїм близьким. Негативна відповідь, зазвичай, пояснюється тим, що рекомендація Іспанії респондентами розглядалася як їх зобов'язання допомогти адресату рекомендації з влаштуванням в новій країні. На практиці, це означає: якщо мігрант рекомендує комусь (другу, родичу, тощо...) їхати в Іспанію, то він бере на себе зобов'язання допомогти з пошуками житла та роботи. Більше того, новоприбулий повністю залежить від тієї людини, котра його запросила, оскільки, зазвичай, новоприбулі не володіють іспанською мовою. Це пояснення може бути простежене в різний спосіб та в різних контекстах:

«Я б не радила: якщо не знаєш мови, нічого вам туди їхати. Якби це були мої родичі, я б допомогла, щоб якусь копійчину вони заробили» (жінка, 52 роки, Київська обл., 8 років в Іспанії).

Крім цього, порівнюючи ситуацію близьких в Україні та знаючи, що їх може очікувати в новій країні, українці заохочують або, навпаки, знеохочують своїх друзів та близьких до міграційного досвіду:

«У мене є подруга, котра непогано живе в Україні. В Україні зараз також криза велика, і вона кілька раз казала: «Я приїду, найди мені роботу». Я їй раджу, щоб вона сюди не їхала, тому що ліпше, як там, вона жити тут не буде. Там є своє житло... Тут за все треба платити, вічно якісь проблеми... Ніхто з села не приїде і яйця чи молоко не привезе. Тим паче, що робота тут — нині проблема, раніше можна було знайти роботу

інтерна (внутрішній працівник, догляд), екстерна (зовнішня допомога, прибирання), а тепер вивішують оголошення і шукають своїх іспанців чи басків, бо вони також зараз без роботи лишилися» (жінка, 38 років, м. Умань, 10 років в Іспанії).

«З одного боку, якщо людина там влаштувалася, я б її сюди не кликала. Але, якщо людина там в такій біді страшній, тоді так. Все-таки, якщо ти там, то краще звідти не вириватися, бо потім — оця роздвоєність: тут тобі подобається, але основне твоє там, в Україні... Ще молодого я би з задоволенням взяла. Нехай би лишався і жив, а вже старших — ні. У молодого ще є якесь майбутнє» (жінка, 51 рік, Івано-Франківська обл., 5 років в Іспанії).

Варто сказати, що економічна та фінансова кризи знеохочують учасників рекомундувати міграційний досвід потенційним заробітчанами. Багато респондентів наголошували, що брак роботи та легального статусу стануть основними проблемами у влаштуванні в новій країні:

«Років 5—7 тому, аж 4-х друзів у Португалію забрав, радив, приїжджайте, є робота, допоможу влаштуватися, а зараз тяжко. Без документів радити приїжджати сюди не можу, бо будуть великі витрати. Без документів тепер нічого не зробиш, тому стараюся нікому нічого не радити» (чоловік, 33 роки, Львівська обл., 8 років за кордоном).

Відповіді респондентів показують, що частина з них стоїть уже перед вибором країни постійного місця проживання, тобто вони на порозі третьої і останньої стадії ланцюгової міграції. Цікавим спостереженням ділиться S.Naug, котра на прикладі італійців у Німеччині зауважила, що особи, які проживають у країні призначення зі своїм чоловіком/дружиною, більше схильні до повернення, аніж ті, хто переїхав уже всією сім'єю [9, с. 7]. Повертаючись до опитаних українців, маємо такий їх розподіл щодо присутності/відсутності їхньої сім'ї в Іспанії: чотири з кожних десяти опитаних проживають в Іспанії зі своєю сім'єю, четверта частина респондентів проживає з чоловіком/дружиною в країні призначення, і третину становлять ті, чий сім'ї залишилися в Україні. Таким чином, і рекомендації опитаних, а також возз'єднання сімей значної їх частини в Іспанії можуть розглядатися як позитивна оцінка їхнього досвіду ланцюгової міграції.

Висновки. Результати даного дослідження показують, що більшість українських мігрантів в Іспанії радили б міграційний досвід своїм друзям і близьким. Водночас третина респондентів не готова взяти на себе місію «хресного батька» та допомагати новоприбулим з пошуками роботи, житла чи з адаптацією в новій країні. Пояснюючи свою негативну відповідь, респонденти наголошували на фінансово-економічній кризі, котра також зачепила і Іспанію, що, без сумніву, вплинуло на іспанський ринок праці. Однак, в той же час, порівнюючи свій міграційний досвід з ситуацією своїх рідних чи друзів, заробітчани, насамперед, радили б цей досвід тим, хто перебуває у фінансово-економічній скруті. Адже для значної більшості опитаних ланцюгова міграція стала, насамперед, інструментом для подолання бідності. Крім цього, з'явилася уже категорія і тих, для кого Іспанія стала новою домівкою. Таким чином, беручи все перелічене до уваги, можна простежити позитивну оцінку досвіду ланцюгової міграції серед учасників дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малиновська О.А. Трудова міграція населення України в Росію: обсяги, проблеми, регулювання / О.А. Малиновська // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. — Харків: ХРІДУ УАДУ, 2003. — № 2. — Ч.2. — С. 90—96.

2. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. — К.: НІСД, 2011. — 40 с.
3. Malynovska, O. Migration in Ukraine: Challenge or Chance? / O. Malynovska // European View. — Spring 2007. — 5. — P. 71–78.
4. Малиновська О.А. Управління міграціями: деякі висновки з європейського досвіду / О.А. Малиновська // 36. наук. пр. УАДУ/ За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — № 2. — С. 446–453.
5. Малиновская Е.А. Трудовые мигранты из Украины в странах ЕС и их переводы на родину в пост-кризисный период [Электронный ресурс] / Е.А. Малиновская // Сеть Экспертов и Практиков в Области Миграции и Денежных Переводов. — Январь, 2013. — Режим доступа: http://mirpal.org/files/files/Malynovska's_report_rus_final_w%20cover.pdf
6. Прибиткова І.М. Сучасні міграційні процеси в Україні / І. Прибиткова // Безпека документів та міграційна політика: висновки та рекомендації міжнародних робочих груп для України. — К.: Європа без бар'єрів, 2011. — С. 9–30.
7. Прибыткова И. Миграционное поведение и качество жизни населения в концептуальном и эмпирическом измерениях / И.М. Прибыткова // Миграция и развитие. Материалы международной конференции (Пятые Валентеевские чтения). — М.: МГУ. — 2007. — С. 257–281.
8. Massey D.S. Theories of International Migration: A Review and Appraisal / Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor // Population and Development Review. — Sep. 1993. — Vol. 19, No. 3. — P. 431–466.
9. Haug S. Migration and Return Migration: the Case of Italian Migrants in Germany / Sonja Haug // In Labour Migration and Transnationalism in Europe — Contemporary and Historical Perspectives. Regensburg. — 10–11 December 2010. — P. 1–11.
10. Macdonald J.S. Italian Migration to Australia: Manifest Functions of Bureaucracy Versus Latent Functions of Informal Networks / John S. Macdonald, Leatrice D. Macdonald // Journal of Social History. — Spring 1970. — 3(3). — P. 249–275.
11. Bedford R. Circular migration: Reflections on an enduring debate / R. Bedford // EU Presidency Conference, Roundtable 2.1: The development potential of circular migration. Labour Migration and its Development Potential in the Age of Mobility. Malmö, Sweden. — 15–16 October 2009. — P. 6–9.
12. Gorodetska G. Integration of Ukrainian Immigrants to Spain: A Case Study of the Basque Country / Galyna Gorodetska // PhD Thesis. University of Deusto. — 2012.
13. Laparra Navarro M. Las Políticas de Integración Social de Inmigrantes en España / M. Laparra Navarro y A. Martínez de Lizarrondo Artola // In Rafael del Río Sendino (Ed.), VI Informe sobre exclusión y desarrollo social en España. — Fundación Foessa, 2008. — P. 1–31.
14. Basabe N. Diferencias Culturales y Comunicación: Integración Socio-Cultural de los Inmigrantes Extranjeros en el País Vasco / Nekane Basabe // In Juan José Igartua y Carlos Muñiz (eds.), Me-dios de Comunicación, Inmigración y Sociedad. — Ediciones Universidad de Salamanca, 2007. — P. 233–255.
15. Völker B. Inequality in Social Capital Between Migrants and Natives in the Netherlands / Beate Völker; Pinkster, Fenne; Flap, Henk // In In Frank Kalter (Ed.), Migration und Integration. — VS verlag für sozialwissenschaften, GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2008. — P. 325–350.

REFERENCES

1. Malynovska, O.A. (2003) Trudova migratsia naselennia Ukrainy u Rosiyu: obsiagy, problem, reguliuvannia [Labour Migration of Ukrainian Population to Russia: volume, problems, regulations]. Kharkiv: KhRIDU UADU, Vol.2, 2, 90-96 [in Ukrainian].
2. Malynovska, O.A. (2011) Trudova migratsia: sotsialni naslidky ta shliahy reaguvannia [Labour Migration: social consequences and the ways to respond]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
3. Malynovska, O. (2007) Migration in Ukraine: Challenge or Chance? European View, Vol.5, 71 – 78 [in English].

4. *Malynovska, O.A.* (2002) Upravlinnia migratsiyamy: deyaki vysnovky z evropeiskogo dosvidu [Migration Management: Some Lessons from European Experience]. Kyiv: UADU. Vol.2, 446-453 [in Ukrainian].
5. *Malynovskaya, E.A.* (2013) Trudovyje migranty iz Ukrainy v stranah ES i ih perevody na rodinu v post-krizisnyi period [Ukrainian Migrant Workers in EU and Their Remittances to Home Country in Post-Crisis Time]. Retrieved from http://mirpal.org/files/files/Malynovska's_report_rus_final_w%20cover.pdf [in Russian].
6. *Pribytkova, I.M.* (2011) Suchasni migratsijni protsesy v Ukraini [Modern Migration Processes in Ukraine] Bezpeka dokumentiv ta migratsijna polityka: vysnovky ta rekomendatsii mizhnarodnyh robochyh grup. Kyiv: Europa bez barieriv, 9-30 [in Ukrainian].
7. *Pribytkova, I.* (2007) Migratsionnoje povedenie i kachestvo zhizni naseleniya v kontseptualnom i empiricheskom izmereniyah [Migration behavior and the quality of life of population in conceptual and empirical measurements]. Mezhdunarodnaia konferentsiia (Migratsia i razvitie: Piatye Valenteevskie chtenija), pp. 257- 281 Moscow: MGU [In Russian].
8. *Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E.* (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal, Population and Development Review, Vol. 19,3, 431 – 466 [in English].
9. *Haug, S.* (2010) Migration and Return Migration: the Case of Italian Migrants in Germany, In Roundtable: Labour Migration and Transnationalism in Europe – Contemporary and Historical Perspectives. Regensburg, 10-11 December 2010 [in English].
10. *Macdonald, J.S. & Macdonald, L.D.* (1970) Italian Migration to Australia: Manifest Functions of Bureaucracy Versus Latent Functions of Informal Networks. Journal of Social History, 3,3, (pp 249-275). [in English].
11. *Bedford, R.* (2009) Circular migration: Reflections on an enduring debate. In: EU Presidency Conference, Roundtable 2.1: The development potential of circular migration. Labour Migration and its Development Potential in the Age of Mobility. Malmö, Sweden, 15-16 October 2009, (pp.6-9) [in English].
12. *Gorodetska, G.* (2012) Integration of Ukrainian Immigrants to Spain: A Case Study of the Basque Country. PhD Thesis. University of Deusto [in English].
13. *Laparra Navarro, Miguel y Martínez de Lizarrondo Artola, Antidio* (2008) Las Políticas de Integración Social de Inmigrantes en España. In Rafael del Río Sendino (Ed.), VI Informe sobre exclusión y desarrollo social en España (pp.1-31), Fundación Foessa [in Spanish].
14. *Basabe, Nekane* (2007) Diferencias Culturales y Comunicación: Integración Socio-Cultural de los Inmigrantes Extranjeros en el País Vasco. In Juan José Igartua y Carlos Muñiz (eds.), Medios de Comunicación, Inmigración y Sociedad (pp. 233-255). Ediciones Universidad de Salamanca [in Spanish].
15. *Völker, Beate; Pinkster, Fenne & Flap, Henk* (2008) Inequality in Social Capital Between Migrants and Natives in the Netherlands. In Frank Kalter (Ed.), Migration und Integration (pp.325-350). VS verlag für sozialwissenschaften, GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.11.2013

Г.И. Городецкая,

Д-р фил. в области международных и межкультурных отношений, г. Львов,

E-mail: gorodetska.galya@gmail.com

ЦЕПНАЯ МИГРАЦИЯ: «ЗА» И «ПРОТИВ» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УКРАИНСКИХ МИГРАНТОВ В ИСПАНИИ

Целью данной статьи является показать субъективную оценку проекта миграции украинскими мигрантами в Испании. Для раскрытия этой темы был взят эмпирический материал PhD диссертации «Интеграция украинских иммигрантов в Испанское общество: на примере Страны Басков», который включает 41 глубинное интервью с украинскими мигрантами в Испании. Субъективная оценка проекта миграции осуществлялась через рекомендации украинцами

в Іспанії міграційного проекту для родичів і друзів респондентів. Результати дослідження показують, що більш половини учасників дослідження рекомендували проект міграції своїм близьким людям, що на самом деле може розглядатися як позитивна оцінка їх міграційного досвіду. В той же час, кожен третій респондент не рекомендує цей міграційний досвід своїм друзям і родичам. При цьому негативним відповіддю на рекомендації Іспанії як країни-приймачки, на самом деле, керувалися не негативним досвідом в Іспанії, а обов'язками, які іммігранти повинні взяти на себе відносно родичів і друзів, якщо вони запросили б їх. Цей факт дуже чітко демонструє, що базою міграційного проекту опитаних була і залишається їх соціальна мережа і соціальний капітал, що з'єднують країни походження і прийому «людськими ланцюгами». Оскільки польовий етап дослідження проводився в період фінансово-економічного кризи (16 червня – 22 вересня 2010 г.), респонденти зробили акцент на труднощах, з якими доведеться зіткнутися новоприбулим в пошуку роботи. Він фактично буде ускладнений також і відсутністю легального статусу (дозволи на проживання і роботу), і незнанням іспанської мови. Але в той же час респонденти акцентували на тому, що незважаючи на економічний кризис, вони б рекомендували цей вид міграції своїм родичам і друзям як інструмент боротьби з бідністю.

Ключові слова: бідність, ланцюгова міграція, соціальна мережа, суб'єктивна оцінка мігрантів їх міграційного досвіду.

G. Gorodetska,
PhD in International and Intercultural Studies, Lviv,
E-mail: gorodetska.galya@gmail.com

CHAIN MIGRATION: PROS AND CONS IN TERMS OF UKRAINIAN MIGRANTS IN SPAIN

The aim of this article is to show the subjective evaluation of migration project made by Ukrainian immigrants to Spain. To explore this topic the research material of the PhD thesis on «Integration of Ukrainian Immigrants into the Spanish Society: A Case Study of the Basque Country» has been used that includes 41 in-depth interviews with Ukrainian immigrants in Spain. This subjective evaluation of migration project is done, first of all, through recommendations of Spain as destination country for friends and relatives of respondents. Research outcomes demonstrate that more than a half of research participants would recommend migration project to Spain to their friends and relatives. This fact illustrates positive evaluation of migration experience by Ukrainian labor workers. However, at the same time, a significant group of people (a third of research participants) is observed that does not advice migration project start in Spain. And this negative answer of respondents was not influenced by the negative experience faced in Spain, but by responsibilities that immigrants have to take inviting their relatives or friends to the host country. This situation shows that the migration project of Ukrainians in Spain has been based and still exists on the ground of the social capital and social network of interviewees. As this type of mobility unites people in both the host and home country, it can be found in the literature also as «chain migration». The main peculiarities of this type of migration consist in the principles that make it live: they are familism and patronage. So, it can be concluded that a third of research participants are not ready for patronage function. As research field work was conducted in the time of the economic crisis (June 16 – September 22, 2010), interviewees put an emphasis on the difficulties that will be faced by newcomers in the job search. Furthermore, situation of newcomers will also be complicated by the lack of the regular status (residence and work permit) and fluency of the Spanish language command. Nevertheless, majority of respondents stressed that they would recommend chain migration experience to their friends and relatives as a tool for fighting poverty.

Key words: poverty, chain migration, social network, subjective evaluation of migration experience made by Ukrainian migrants.

УДК 314.122.7

ЭФЕНДИЕВ РУФАТ ДЖАХАНГИР ОГЛЫ,

канд. экон. наук, вед. науч. сотр.

отдела демографии и проблем воспроизводства

рабочей силы, Институт экономики

Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку

E-mail: rafik@hotmail.com

К ВОПРОСУ О ВЗАИМОСВЯЗИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ И РЕЛИГИОЗНО-НРАВСТВЕННЫХ УСТАНОВОК

В статье предпринята попытка освещения религиозных и морально-нравственных факторов, непосредственно влияющих на демографическое поведение населения. Автор пытается выявить взаимосвязь между элементами демографического поведения, в частности: семейно-брачными отношениями и религиозно-нравственными установками в Буддизме, Христианстве и Исламе. Раскрывая характерные особенности религиозных предписаний относительно института брака и семьи, автор приходит к выводу о «позитивно-регулирующей» функции религии как механизма стимулирования развития семейно-брачных отношений.

Ключевые слова: демография, демографическое поведение, религиозно-нравственные установки, семья, брак, Буддизм, Христианство, Ислам.

20 февраля 2013 года исполнилось 137 лет со дня смерти «крестного отца» демографии француза Жана Клода Ашиля Гийяра. Впервые слово «демография» появилось в его книге «Элементы статистики человека или сравнительная демография» (*Jean-Claude-Achille GUILLARD. Éléments de statistique humaine ou démographie comparée*), вышедшей в Париже в 1855 году. В этой книге А. Гийяр определил демографию как естественную и социальную историю человека, или математическое изучение населения, его изменений и его физических, гражданских, интеллектуальных и моральных условий [8, с. 1]. Статистик, педагог и естествоиспытатель, он был одним из основателей Статистического и Ботанического обществ Парижа, автором ряда работ по статистике населения. В частности, именно Гийяр первым предложил (в 1853 году, на Первой сессии Международного статистического конгресса в Брюсселе) составить единую для всех стран номенклатуру болезней и причин смерти. Сейчас эта его идея воплощена во всех странах мира.

Упомянутое Гийяром слово «демография» распространялось постепенно — сначала во Франции. В 1874 году вышла книга зятя Гийяра Луи Адольфа Бертильона «Наглядная демография Франции». В 1882 году этот термин был официально признан в наименовании Международного конгресса гигиены и демографии, а к началу XX века широко распространился в Европе как синоним статистики населения. В наше время трудно будет найти человека, который не знает, что такое демография. В переводе с древнегреческого языка слово «демография» означает «описание народа» или «народописание» (δῆμος — народ, γράφω — пишу).

Следует отметить, что современная демография часто как бы осваивает первую часть определения Гийяра, то есть занимается математическим изучением народонаселения, зачастую игнорируя неразрывную связь описания народа с религиозностью как практикой веры и благочестия, которую этот народ традиционно исповедует. *Религиозные аспекты, непосредственно влияющие на демографическое поведение населения, практически не изучаются.*

Жизнь и смерть людей — неразрывная часть их бытия, определенного религиозной концепцией мира, основанной на традиционном вероучении. Поэтому необходимо проводить не только статистический и математический, но и системный анализ демографических процессов в той или иной стране, учитывая религиозные и этнографические аспекты проблемы. Этот анализ должен проводиться в соответствии с учениями мировых религий¹.

Обратимся к сути понятия «демографическое поведение населения». Что же такое **демографическое поведение** [6]?

Как известно, демографическое поведение — тип поведения, связанный с воспроизводством, миграцией и социальной мобильностью населения. Это такая сторона деятельности индивида, семей и других малых групп, которая непосредственно ведет к сохранению или изменению их демографического статуса. Иногда субъектом демографического поведения выступает целая нация или население региона. Демографическое поведение — это сложный результат взаимодействия физиологических и психологических характеристик индивида, условий его жизнедеятельности, а также духовных норм и ценностей окружающих его социальных групп и общества в целом.

Демография изучает главным образом результаты демографического поведения в виде изменения брачности, рождаемости, разводимости, смертности в различных возрастных группах и на различных территориях.

В демографической литературе термин «демографическое поведение» стал использоваться сравнительно недавно. Интерес к нему возник в связи с осознанием того факта, что без исследований демографического поведения и сознания на уровне индивида и семьи трудно объяснить и прогнозировать изменение демографических процессов. В 70—80-х гг. XX века большое распространение получили исследования демографического поведения, комплексно учитывающие влияние на него различных социальных, экономических, экологических и других факторов. В частности, всё больший интерес приобретают исследования влияния семейно-брачных отношений на демографическое поведение, и прежде всего на репродуктивное поведение.

¹ Мировая религия — религия, распространившаяся среди народов различных стран и континентов. В настоящий момент этим термином обозначаются только три религии (приведены в порядке хронологии возникновения): буддизм, христианство, ислам (http://ru.wikipedia.org/wiki/Мировая_религия).

Очертив круг вопросов, связанных с демографическим поведением населения, вернемся к «моральным условиям» и постараемся проследить, как семейно-брачные отношения (как элемент брачного поведения) постулируются в учениях 3 мировых религий: в Буддизме, Христианстве и Исламе.

Буддизм — религиозно-философское учение, которое возникло в Индии в 6—5 веках до н.э. Будучи одной из мировых религий (наряду с христианством и исламом), является самой древней из них. В настоящее время Буддизм — одна из основных и самых распространенных мировых религий. Приверженцы этой религии населяют преимущественно регионы Центральной, Южной и Юго-Восточной Азии. Последователи имеются и на других континентах, хотя и в меньшем количестве.

Брак в Буддизме считается общественным институтом, а не долгом, налагаемым религией на человека. Этот институт служит для поддержания порядка и гармонии в процессе продолжения рода и, тем самым, отличает человеческое общество от мира животных. Хотя в буддийских текстах ничего не говорится на предмет моногамии и полигамии, мирским последователям рекомендовано ограничиваться одним супругом или супругой. Будда не устанавливал никаких правил для семейной жизни, но он дал рекомендации, как сделать супружескую жизнь счастливой. В проповедях Будды есть немало указаний на то, что лучше и мудрее — быть верным одной супруге или супругу, не злоупотреблять чувствами и не ухаживать за другими партнерами. Будда в одном из правил учил последователей воздерживаться от распутства или недозволенных половых отношений.

Взгляд Буддизма на брак весьма либерален: брак считается личным делом каждого. В Буддизме нет правил, требующих от человека вступать в брак, оставаться холостым или жить в полном безбрачии. Нет правил, обязывающих буддистов рожать детей или ограничивающих их количество. Буддизм предоставляет каждому человеку свободу самостоятельно решать все вопросы, связанные с браком.

Расставание или развод не запрещаются в Буддизме, хотя необходимость в этом будет редка, если супруги строго следуют предписаниям Будды. Мужчина и женщина вольны расставаться, если они не могут достичь взаимного согласия. Лучше расстаться, чем долгое время вести такую семейную жизнь, от которой страдают как сами супруги, так и их дети. Также Будда советует пожилым мужчинам не жениться на молодых женщинах, поскольку пожилой муж и молодая жена вряд ли будут совместимы, что может породить лишние проблемы, дисгармонию и падение.

Институт брака дает хорошую основу для развития культуры, прекрасного содружества двух людей, существующего чтобы поддерживать друг друга и избегать одиночества, лишений и страха. В браке каждый супруг старается дополнить другого, стремится давать силу и смелость, проявлять поддержку, ценить и признавать способности другого партнера [2].

Христианство (от греч. Χριστός — «помазанник», «мессия»), зародилось в I веке в Палестине. Это — крупнейшая мировая религия по численности приверженцев, которых около 2,1 млрд, и по географической распространенности: почти в каждой стране мира есть хотя бы одна христианская община.

Требования к христианской семье в Библии очень высоки, и христианам, стремящимся их достичь, удастся это в разной степени [1]. Так, согласно принципам христианской жизни, брак установлен Богом, брак является союзом между мужчиной и женщиной (Быт. 2:18, 24) с целью:

- взаимной помощи и поддержки (Быт. 2:18; Еккл. 4:9);
- продолжения человеческого рода (Быт. 1:28).

Добрачные половые отношения являются грехом и осуждаются словом Божиим (Евр. 13:4; 12:16; 1Фес. 4:3–5). Согласно Божьего установления, верующие вступают в брак только в Господе (1Кор. 7:39; 2Кор. 6:14). Согласно Священному Писанию, мужчина может иметь одну жену, а женщина — одного мужа (Мф 19:4–6; 1Кор. 6:16; 7:2). В случае смерти одного из супругов Божье слово не запрещает оставшемуся супругу вступить в брак (1Кор. 7:39; Рим. 7:2–3).

Брачный союз между лицами одного пола является грехом и запрещен, согласно Священному Писанию (Лев. 18:22; Рим. 1:26–28; 1Кор. 6:9–10).

Господь повелевает состоящим в браке не разводиться (1Кор. 7:10–13; Мф 19:6; Мр 10:11–12). Божье слово позволяет развод только по причине прелюбодеяния (Мр 5:32; Мф 19:9).

Брак является установлением Божиим и общественным, потому должен получать двойное подтверждение. Первое состоит в освящении Божиим словом и молитвой (Мр 10:6–9; Ин 2:1–2; Кол. 3:17; 1Тим. 4:3–5), а второе осуществляется государственными законами (1Пет. 2:13).

Дети в семье являются драгоценным даром Божиим (Пс. 126:3–5).

Родители несут ответственность за воспитание своих детей перед Богом и обществом (Мф 18:6; Еф. 6:4; 1Фес. 4:10–12).

Искусственное прерывание беременности (аборт) рассматривается как убийство и осуждается как намеренный грех (1Кор. 5:11; Пс. 138:13, 16).

Человек, который обратился к Богу, должен привести свои брачные отношения в соответствие со словом Божиим, а именно:

- если до покаяния он был разведен, должен примириться и по возможности восстановить семью (Мф 3:8; Рим. 12:18);
- если до покаяния он состоял в повторном браке, то не должен разводиться (1Кор. 7:12–17; 7:24);
- в случае, если перед покаянием человек состоял в незаконном браке, он должен его узаконить (1Пет. 2:13).

Помимо этого, во втором описании сотворения христиане находят указание на разделение ролей в семье. Мужчине надлежит быть лидером или главой семьи. Жене следует устраивать свои дела, находясь под властью мужа, детям — повиноваться своим родителям, а отцам — не раздражать своих детей, но воспитывать их в любви. Христиане усматривают в этом не только разделение ролей, но и равную ценность мужчины и женщины. Об этом говорят слова «соответственного ему». Женщина соответствует мужчине, потому что равна ему. Животные же не были «соответственными» помощниками, потому что не находились на одном уровне с мужчиной. Мы узнаем также и об изначальном равенстве полов, потому что мужчина говорит: «вот, это кость от костей моих и плоть от плоти моей», а Бог объявляет: «и будут одна плоть» (Быт. 2:24).

Ислам (араб. *إسلام* — покорность [воле Бога]), мировая религия, распространённая практически по всему земному шару. Ислам зародился в VII веке в исторической области Хиджаз на западе Аравийского полуострова. По некоторым оценкам, сегодня в мире почти каждый пятый человек исповедует Ислам [7].

Мусульмане рассматривают семью как институт, предписанный Богом. Коран уделяет семейной жизни больше внимания, чем любому другому предмету — всячески поощряя вступление в брак человека при достижении им совершеннолетия, если он готов к этому [3]. Имеется в виду готовность переносить все тяготы брака и обес-

печивать семью всем необходимым. Потому что бракосочетание помогает человеку отводить взоры от всего запретного, защищает его от совершения прелюбодеяния, от посторонних женщин и прочих неподобающих деяний «О люди! Мы сотворили вас от (пары): мужа и жены. И создали из вас (семейные) роды и (разные) народы, чтоб вы могли друг друга знать...» (Коран 49:13) [3, с. 546].

Семья в исламе — это основной элемент общества. Любые близкие отношения между представителями противоположных полов поощряются лишь в тех случаях, когда брак оформлен законно. «И из Его знамений — то, что Он для вас Из вас самих супруг вам сотворил, Чтоб жить вам вместе (и растить потомство);» (Коран 30:21) [3, с. 435].

Воспитание детей в лоне семьи не только поощряется, но и является обязанностью супругов. Развод, будучи одним из самых богомерзких поступков, тем не менее, допускается как последний, неотвратимый выход, если все меры, предпринятые для сохранения распадающейся семьи, не привели к положительному результату. Внебрачные связи однозначно запрещены, более того, за них предусмотрено суровое наказание. Такие связи считаются главным источником полного разложения личности и общества, приводящим к нравственной, физической деградации людей.

Коран, рекомендуя мусульманским мужчинам иметь одну жену, позволяет им брать в жены до четырёх женщин. Мусульмане понимают многоженство как систему защиты: когда разведённая или овдовевшая женщина остается без средств к существованию, законный брак дает ей любовь, опеку и уверенность в будущем. Если у мусульманина несколько жён, он обязан уделять каждой равное внимание, любовь, одинаково обеспечивать их и не выделять особо какую-нибудь из них.

В мусульманской семье после заключения брака муж обязан обеспечить супругу жильем, питанием, одеждой и т. п., а жена, в свою очередь, должна повиноваться мужу и выполнять все его законные требования, направленные на обеспечение интересов семьи.

Резюмируя краткий обзор предписаний в сфере семейно-брачных отношений в трех мировых религиях, можно сказать, что христианские и исламские семейные ценности схожи. Существуют только некоторые незначительные отличия. Например, развод совершенно недопустим в православии (христианство), тогда, как в исламе при некоторых условиях он возможен. Монашество в православии (христианство) приветствуется, а в исламе оно осуждается. До- и внебрачные контакты недопустимы во всех религиях. Буддизм же в корне отличается от этих религий — взгляды на семью либеральные и они существенно отличаются от христианских и исламских.

На наш взгляд, вышеуказанные позитивные религиозные морально-нравственные установки в сфере семейно-брачных отношений могут оказать (и в ряде случаев оказывают) существенное воздействие на демографическое поведение в сфере брачного, и, как следствие, — репродуктивного.

Не стоит забывать, что демографическая ситуация — это лакмусовая бумага, практически моментально реагирующая на состояние государства: общественно-политическое, социальное, духовно-нравственное. Наряду с экономическими и юридическими мерами демографической политики, являющимися наиболее распространёнными, традиционными составляющими воздействия на демографическую ситуацию, существуют социально-психологические, религиозно-нравственные и воспитательные меры.

Дополнительно к (возможному) материальному стимулированию в демографической политике необходимо широко применять моральные стимулы. Ученым демографам известно, что любые социально-экономические меры воздействуют на демографические процессы не прямо, а посредством изменений всей совокупности интересов, ценностей, настроений и, соответственно, демографического поведения. Необходим новый образ семьи и родительства в массовом, особенно молодежном сознании, который связан не с бременем и осложнениями в жизни, с отказом от собственных планов и удовольствий а, напротив, ассоциируется с духом подъема, созидания, ощущением счастья жизни, самореализацией. С тем, что продлевает жизнь людям и зарождает в них желание дать жизнь новому человеку. Именно сочетание экономико-социальных, политико-законодательных стимулов и просто общего положительного настроения (что есть удовлетворение днем настоящим и оптимизм по отношению ко дню завтрашнему) может дать в итоге необходимый государству результат – улучшение демографической ситуации.

Не стоит забывать, что современное молодое поколение (молодежь в возрасте 16–20 лет) является первым поколением, развивающимся в постсоветский период. Изменения в обществе, наметившиеся в 1980-е гг. и особенно сильно проявившиеся с началом проведения глубоких экономических преобразований, серьезно затронули семью как первичный социальный институт, произошла резкая ломка систем ценностей. Уже сейчас (и через несколько лет) в наиболее активный репродуктивный возраст вступает постсоветское поколение, репродуктивные установки которого формировались в переломное и кризисное время.

Состояние общества в указанный период характеризовалось ухудшением социально-экономической ситуации; стремительным удорожанием товаров и услуг; возросшими экономическими трудностями при создании семьи, рождении и воспитании ребенка; сильнейшей социально-экономической поляризацией общества; гипертрофированным возрастанием роли денег в обществе; изменением ценностных ориентаций личности; ростом половой распушенности и вседозволенности. Все вышеперечисленные факторы сказались на жизнедеятельности семьи и, следовательно, и на репродуктивных установках и идеалах современной молодежи.

Важно помнить о том, что демографическое поведение – это устойчивая совокупность установок и методов принятия решения по поводу того или иного демографического события. «Демографические идеалы», сформированные под влиянием социально-экономических условий жизни, чрезвычайно устойчивы. Как правило, улучшение социально-экономических условий приводит к изменению демографического поведения далеко не сразу, что сильно затрудняет получение эффекта от стимулирующих мероприятий демографической политики.

В современных условиях развития общества (на всем постсоветском пространстве) попытки повысить уровень рождаемости, к сожалению, зачастую базируются на устаревших подходах. Наблюдается явный разрыв между развитием новых научных подходов к решению проблемы и реальными действиями. На практике приоритетным остается социально-экономическое стимулирование рождаемости, хотя демографической науке уже давно известно, что материальными стимулами можно лишь приблизить планируемое (ожидаемое) число детей к желаемому. Большинство современных научных исследований говорят о приоритетности социокультурного, ценностного (аксиологического) фактора в управлении процессом воспроизводства населения в целях повышения рождаемости. На наш взгляд, в данном контексте

нельзя забывать о позитивной (а в некоторых случаях, и ведущей) регулирующей роли религиозно-нравственных установок в сфере семейно-брачных отношений. Любой демографический кризис может быть преодолен лишь в том случае, если у основной массы населения восстановится мотивация реализовать себя не только на работе, но и дома, то есть — в семье и детях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библия или Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе. — Сибирская Благовонница, 2011. — 1488 с.
2. *Васильев Л.С.* История религий Востока: Учеб. Пособие для студ. вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 1988. — 416 с.
3. Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. — 8-е изд. — М.: РИПОЛ классик, 2006. — 800 с.
4. «О буддизме». Московский буддийский центр, <http://unityofbuddhism.ru/buddism.html>
5. *Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б.* Пророк Мухаммед. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. — 576 с.
6. *Шахотько Л.П.* Демографическое поведение, социологический словарь. <http://www.soclexicon.ru/demograficheskoe-povedenie>
7. Mapping the Global Muslim Population. A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population 2009, <http://pewforum.org/uploadedfiles/Topics/Demographics/Muslimpopulation.pdf> — full report.
8. *Shryock H.S., Sigel J.S.* The Methods and Materials of Demography. N.Y.; San Francisco; London, 1973.

REFERENS

1. Biblija ili Knigi Svjashhennogo Pisanija Vethogo i Novogo Zaveta v ruskom perevode. (2011). Sibirskaja Blagozvonnica [in Russian].
2. *Vasil'ev L.S.* (1988). Istorija religij Vostoka. (2-d ed). Moskva. Vyssh. shk. [in Russian].
3. Koran. Perevod smyslov i kommentarii Iman Valerii Porohovoj. (2006). (8-th ed.). Moskva. RIPOL klassik [in Russian].
4. «O buddizme». Moskovskij buddijskij centr. Retrieved from: <http://unityofbuddhism.ru/buddism.html> [in Russian].
5. *Panova V.F., Vahtin Ju.B.* (1999). Prorok Muhammed. Rostov-na-Donu. «Feniks» [in Russian].
6. *Shahot'ko L.P.* Demograficheskoe povedenie, sociologicheskij slovar'. Retrieved from: <http://www.soclexicon.ru/demograficheskoe-povedenie> [in Russian].
7. Mapping the Global Muslim Population. A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population. (2009). Retrieved from: <http://pewforum.org/uploadedfiles/Topics/Demographics/Muslimpopulation.pdf> [in English].
8. *Shryock H.S., Sigel J.S.* (1973). The Methods and Materials of Demography. N.Y.; San Francisco; London [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.04.2013

Ефендієв Руфат Джахангір огли,

канд. екон. наук, пров. наук. співр., Інститут економіки Національної академії Наук
Азербайджану, Азі 1143, Азербайджанська Республіка, м. Баку, пр. Г.Джавида, 31
E-mail: rafik@hotmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ І РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК

У статті зроблено спробу висвітлення релігійних і морально-етичних чинників, які безпосередньо впливають на демографічну поведінку населення. Автор намагається виявити взаємозв'язок між елементами демографічної поведінки, зокрема сімейно-шлюбними відносинами та релігійно-етичними установками в Буддизмі, Християнстві та Ісламі. Розкриваючи характерні особливості релігійних приписів стосовно інституту шлюбу та сім'ї, автор приходить до висновку про «позитивно-регулюючу» функцію релігії як механізму стимулювання розвитку сімейно-шлюбних відносин.

Ключові слова: демографія, демографічна поведінка, релігійно-моральні установки, сім'я, шлюб, Буддизм, Християнство, Іслам.

Efendiev Rufat Jakhanger Oglu,

Kand. econ. Sciences, Institute of Economics the National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan Republic, Baku, prospect G. Davyda, 31
E-mail: rafik@hotmail.com

ABOUT AN INTERRELATION OF THE DEMOGRAPHIC BEHAVIOR OF POPULATION AND RELIGIOUS AND MORAL PRESCRIPTIONS

The article attempts to light the religious and moral issues directly affecting the demographic behavior of population. Thus, the author tries to identify the relationship between the elements of demographic behavior (in particular, family relations) and religious and moral attitudes in Buddhism, Christianity and Islam. Revealing the characteristics of religious prescriptions concerning the institution of marriage and family, the author concludes the «positive-regulatory» function of religion as a mechanism to stimulate the development of family relations.

Key words: demography, demographic behavior, religious and moral principles, family, marriage, Buddhism, Christianity, Islam.

УДК 711.13 (477.65)

І.О. МОСТОВА,

канд. геогр. наук, мол. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М. В. Птухи НАН України

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

ВПЛИВ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА СИСТЕМУ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті обґрунтовано загальні особливості взаємодії міграційних, демографічних та розселенських процесів у межах регіонів. Висвітлено основні демографічні тенденції Кіровоградської, Житомирської, Сумської та Чернігівської областей. Охарактеризовано міграційні процеси в Кіровоградській області за кількісними показниками та напрямками. Здійснено аналіз Кіровоградської регіональної системи розселення та виявлено її трансформації.

Ключові слова: депопуляція, демографічні показники, міграція, система розселення.

Постановка проблеми. Послідовна зміна таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, є основою безперервного оновлення поколінь людей, або відтворення населення. Але на сучасному етапі розвитку демографічної науки утвердився дещо ширший погляд на відтворення населення, згідно з яким крім природного руху враховуються просторовий (міграція) та соціальний (зміна соціальних структур, соціальна та професійна мобільність) рухи. Демографічні процеси в Україні мають регіональні відмінності і характеризуються різними тенденціями та залежностями від соціально-економічних чинників. Територіями із найгострішим проявом демографічних проблем є «депресивні» регіони, що і зумовило необхідність їх дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні та прикладні розробки фахівців з географії населення і розселення в Україні викладено у працях В. Джамана (V. Dgaman), А. Доценка (A. Docenko), Л. Немець (L. Nemets), Ю. Пітюренка (U. Pityurenko), М. Фащевського (M. Fashevskiy), В. Яворської (V. Yavorska), І. Гудзеляк (I. Gudze-lyak) та інших вчених. Дослідженню загальної характеристики міграційних процесів присвячені праці О. Малиновської (O. Malinovska), Г. Вечканова (G. Vechkanov), А. Вишневського (A. Vishnevskiy), Т. Галкіної (T. Galkina), О. Позняка (O. Poznyak), О. Даньшина (O. Danshin), Д. Драгунського (D. Dragunskiy), В. Колосова (V. Kolosov) та ін. Трансформації у системі розселення населення України досліджували у від-

ділі суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України. Однак актуальними залишаються дослідження трансформаційних процесів регіональних систем розселення України під впливом різних чинників.

Метою даної статті є аналіз сучасної демографічної ситуації та трансформацій системи розселення населення регіонів загалом, і детальне вивчення таких взаємозв'язків у межах Кіровоградської області, зокрема.

Виклад основного матеріалу. Форми розселення і типи поселень відображають особливості історичного розвитку, географічного положення, сучасних соціально-економічних умов, рівень розвитку продуктивних сил, спеціалізацію і концентрацію промислового та сільськогосподарського виробництва, а також демографічну ситуацію. Регіональні системи розселення є складними поєднаннями функціонально взаємопов'язаних і взаємодіючих ієрархічно підпорядкованих міських і сільських поселень. У населених пунктах різних функціональних типів і залежно від географічного положення складається різна демографічна ситуація. Міграційна активність населення і вектори міграційних потоків визначаються рівнем економічного і соціального розвитку регіонів та окремих поселень, що, в кінцевому підсумку, відображається на формуванні їх демографічного і поселенського потенціалів.

Зростання концентрації населення є наслідком природного його приросту. Ті райони, де відбувається його депопуляція, навпаки характеризуються зменшенням щільності населення, а в окремих випадках, обезлюдненням території [3].

З врахуванням демографічних, соціально-економічних передумов та міграційних процесів зміни в системі розселення у регіонах проявляються за такими основними напрямками: скорочення або збільшення чисельності населення міст, зокрема скорочення в малих і середніх за людністю містах, а збільшення — у великих; скорочення чи збільшення чисельності населення сільської місцевості; зменшення чи збільшення кількості сільських населених пунктів; зменшення або збільшення густоти населення регіону.

В умовах соціально-економічних трансформацій масштабним є відтік працездатного населення із моноспеціалізованих міст, основу господарської діяльності яких визначають одне чи кілька промислових підприємств, та місцевостей сільськогосподарської спеціалізації.

Отже, соціальні явища і процеси мають тісні взаємозв'язки в регіоні. Чим вищий рівень безробіття в регіоні, тим вищі показники внутрішньої та зовнішньої міграції, і, як результат, відбуваються суттєві трансформації демографічних показників, які ведуть до трансформацій у системі розселення. Ця модель характерна для більшості регіонів України і є одним із можливих варіантів взаємозв'язків і взаємовпливу різних складових. Такі взаємозалежності можуть мати різні напрями та варіанти подальшого розвитку [4].

За 10 років (2003—2013 рр.) чисельність наявного населення України скоротилася на 2211305 осіб, а міграційне сальдо зросло на 51708 осіб. Зокрема, за період з 2003 по 2013 роки з карти України зникло 173 населені пункти: 171 село та 2 селища міського типу. Такі втрати були зумовлені зміною адміністративного статусу населеного пункту або, в основному, знелюдненням території внаслідок демографічних втрат. Якщо говорити про більш глибокий ретроспективний аналіз змін у розселенській мережі, то слід зазначити, що з 1991 по 2013 роки в Україні зникло 528 сільських населених пунктів (серед яких 34 селища й 494 села) у зв'язку з відсутністю у них жителів. Тоді як через об'єднання з іншими населеними пунктами або через включення їх у межі

міст чи селищ міського типу зникло 113 сільських населених пунктів, серед яких 6 селищ і 107 сіл.

Істотних трансформацій адміністративно-територіального устрою зазнали «депресивні» території, які з економічних, політичних, соціальних, екологічних та інших причин втрачають здатність до саморозвитку, а отже, не мають можливості самостійно вийти із кризового стану. Відповідно до досліджень Барановського М.О., до групи регіонів із дуже високим інтегральним індексом депресивності належать Волинська, Житомирська, Рівненська, Тернопільська, Волинська та Чернівецька області. До другої групи із високим інтегральним індексом депресивності потрапили Кіровоградська, Сумська, Херсонська, Черкаська та Чернігівська області тощо. Серед зазначених регіонів нас цікавитимуть в подальшому саме Житомирська, Сумська, Чернігівська та Кіровоградська області, які втратили найбільшу кількість населення, мають найвище від'ємне міграційне сальдо та зазнали значних трансформацій системи розселення [1].

У 2012 році чисельність населення Житомирської області становила 1271,0 тис. осіб і, порівняно з даними перепису 1989 року, зменшилася на 274,4 тис. осіб. В Сумській області проживало 1147,8 тис. жителів і це на 289,9 тис. осіб менше, порівняно із 1989 роком. Чернігівська область мала 1083,2 тис. осіб наявного населення, що на 332,7 тис. менше порівняного року. У віковій структурі населення даних областей досить високою є частка осіб післяпрацездатного віку, що складає 25,2% у Чернігівській, 23,0% в Сумській та 21,6% в Житомирській області і є вищою за середній показник по країні (21,2%). Водночас частка осіб, молодших за працездатний вік, дуже низька і становить лише 13,7%, 13,5% та 16,8% відповідно. Отже, в даних областях чітко простежується загальноукраїнська тенденція старіння населення та яскраво проявляються процеси його депопуляції.

Природне скорочення населення, яке є загальноукраїнським явищем, досить гостро проявляється в досліджуваних регіонах. Так, періодом максимальних показників природного скорочення були 1995–2007 рр., коли відповідний коефіцієнт становив від –9,0 осіб/1000 жителів в Житомирській області до –14,1 осіб в Чернігівській. В середньому у 2012 році природне скорочення населення Сумської області становило –7,9 осіб, Житомирської – –5,2 осіб, а Чернігівської – –9,9 осіб.

Аналіз абсолютної величини природного руху населення даних областей за 22-х річний період свідчить про значні його втрати. Зокрема, Чернігівська область втратила 305296 осіб, населення Сумської області зменшилось на 263884 осіб, а кількість жителів Житомирської області знизилась на 179798 осіб.

Крім того, невтішні результати спостерігаються і щодо міграційного сальдо. Значне міграційне скорочення населення в межах досліджуваних регіонів розпочалося ще на початку 90-х років ХХ століття. Зокрема, у 1995 році міграційне сальдо становило –7,4 осіб у Житомирській, –1,6 осіб у Сумській та –3,4 осіб у Чернігівській областях. Ситуація дещо покращилася лише у 2012 році, коли зазначені показники по регіонах були: 0,9, –1,2 та –0,7 осіб відповідно.

Отже, враховуючи дану демографічну ситуацію проаналізуємо її вплив на систему розселення досліджуваних регіонів.

Станом на 1.01.2012 року Житомирська субрегіональна система розселення включала 55 міських та 1613 сільських поселень. Густота населення в межах області у 1991 році становила 51,8 осіб/кв. км., в 2003 році – 46,1 осіб/кв. км., а вже в 2012 році – 42,7 осіб/кв. км. За 22-річний період густота населення зменшилася на 17,6%,

кількість населення на 272,2 тис. осіб, а міграційні втрати становлять 88,9 тис. осіб, в результаті чого з обліку знято 42 села.

Субрегіональна система розселення Сумської області включає 35 міських та 1466 сільських населених пунктів. Густота населення в межах області у 1991 році становила 60,2 ос/кв. км, в 2003 році — 53,7 осіб/кв. км., а вже в 2012 році — 48,4 осіб/кв. км. У межах досліджуваного періоду густота населення зменшилася на 19,7%, а абсолютна його кількість — на 280,4 тис. осіб, міграційні втрати становлять 44,0 тис. осіб, як наслідок з обліку знято 35 сільських поселень.

Субрегіональна система розселення Чернігівської області складається з 45 міських поселень та 1481 сільських. Густота населення області у 1991 році становила 44,3 осіб/кв. км, в 2003 році — 38,4 осіб/кв. км, а в 2012 році — 34,1 осіб/кв. км. Густота населення зменшилася на 23,1%, а кількість населення на 327,4 тис. осіб, міграційні втрати становлять 34,1 тис. осіб, а тому з обліку знято 39 сіл за досліджуваний період.

Спинимося детальніше на дослідженні відповідних взаємозв'язків у межах Кіровоградської області. У 2012 році чисельність населення Кіровоградської області становила 1002,4 тис. осіб і, порівняно з даними перепису населення 1989 року, зменшилась на 232 тис. осіб. Основним фактором скорочення населення у більшості районів області є природне його скорочення (депопуляція), викликане рядом соціально-економічних, демографічних та соціально-психологічних факторів. Насамперед, відсутністю робочих місць, низькими доходами населення, погіршенням статеві-вікової його структури тощо.

Поряд із депопуляцією, в Кіровоградській області відбувається процес старіння населення. З часом це може зумовити ускладнення ситуації на ринку праці регіону, що проявиться у дефіциті трудових ресурсів у регіоні, особливо у дефіциті висококваліфікованої робочої сили. Так, у віковій структурі населення Кіровоградської області дуже високою є частка осіб пенсійного віку (26,8%) та низькою — дітей і підлітків (15,2%). Найвища частка осіб пенсійного віку характерна для Олександрівського, Світловодського, Вільшанського, Голованівського та Ульяновського районів. У Кіровоградській області частка осіб молодших за працездатний вік, вища, ніж в середньому по Україні (14,2%). Водночас осіб старших за працездатний вік також більше, порівняно з середньоукраїнським показником, на 2,4%. Це є несприятливим для відтворення трудових ресурсів потенціалу. Особливо з врахуванням того, що в Кіровоградській області, як і загалом в Україні, існує тенденція до зростання у віковій структурі населення частки осіб старших за працездатний вік та зменшення частки осіб, молодших за працездатний вік. В області цей процес протікає більш інтенсивно, оскільки динаміка таких змін за період з 1997 по 2010 роки в регіоні відповідає 1,7%, а в Україні — 1,5%.

В сільській місцевості вікова структура населення гірша для його відтворення, ніж у містах, оскільки частка населення у віці старшому за працездатний тут становить 29,1%, а особи працездатного віку лише 54,5%.

У статевій структурі населення Кіровоградської області переважають жінки (544,5 тис. осіб) над чоловіками (459,1 тис. осіб). Серед населення молодших вікових груп переважають чоловіки, у старшому віці значним є переважання жінок. В середньому в Кіровоградській області на 1000 жінок припадає 843 чоловіки. Слід зазначити, що як у містах, так і в селах області кількість новонароджених хлопчиків і дівчаток є майже однаковою, але у віці після 20 років спостерігається переважання жінок у статевій структурі, що зумовлено високим показником смертності серед чоловічого населення. Переважання жінок у старшій віковій групі пояснюється тим, що тривалість їхнього життя в області, як і в Україні, на 11,5 років більша, ніж у чоловіків.

Середній вік населення Кіровоградської області становить 41,2 року, тоді як в Україні – 40,3 року. При цьому середній вік чоловіків – 38,3 року, жінок – 43,7 року. Середній вік міських жителів нижчий, ніж жителів сільської місцевості (40,8 року та 41,9 року відповідно).

Середня очікувана тривалість життя населення при народженні в Кіровоградській області збільшується. Так, у період з 1995 по 2002 роки вона становила в середньому 66,5 року, у 2006–2007 роках – 67,1 року, а в 2009–2010 роках – 69,0 років. Це нижче, ніж в середньому по Україні (70,4 року).

У 2000 році на території області народилось 7,9 осіб/тис. жителів, тоді як померло 18,0 осіб. Відповідно природне скорочення населення у 2000 році загалом по області становило -10,1 осіб/тис. жителів. Для порівняння, у 1940 році природний приріст населення області становив 12,2 осіб/тис. жителів. Найнижчі показники природного скорочення населення в області (-10,5 осіб/тис. жителів) були зафіксовані у 2005 році. Інтенсивність природного скорочення населення Кіровоградської області в період з 2000 по 2011 роки мала тенденцію до зменшення і у розрахунку на тис. жителів становила 7 осіб у 2011 році проти 10,5 осіб у 2000 році.

Причинами низької народжуваності та високої смертності населення в регіоні є, насамперед, низький рівень доходів населення, відсутність достатньої державної підтримки молодих сімей, вікова структура населення, високий рівень його захворюваності та низький рівень медичного обслуговування. Крім того, на народжуваність в регіоні впливають нестабільність шлюбу та високий рівень розлучуваності. Наприклад, у 2010 році кількість зареєстрованих шлюбів була майже на половину меншою за показник 1995 року.

Загалом надмірна смертність на Кіровоградщині зумовлена низкою факторів, серед яких ключову роль відіграють екологічні та соціально-економічні чинники. В результаті високого радіаційного фону у зв'язку зі значними покладами уранових руд в межах області, смертність населення від онкологічних захворювань у Кіровоградській області є на 14% вищою, ніж у середньому по Україні [6].

На депопуляцію населення області впливає рівень дитячої смертності. Дитяча смертність в містах є вищою, ніж у сільській місцевості. Є відмінності у рівнях смертності дівчаток та хлопчиків: ймовірність померти у чотирирічного хлопчика на 33% вища, ніж у дівчинки, у десятирічному віці хлопчиків помирає вже втричі більше, ніж дівчаток. Починаючи з 2008 року смертність серед новонароджених в області поступово зменшується.

З використанням методу ранжування в межах Кіровоградської області виділено 5 груп районів за впливом природного руху населення на відтворення робочої сили в регіоні. В якості показників використано коефіцієнти народжуваності, смертності, природного скорочення населення, частки пенсіонерів та дітей і підлітків у віковій структурі населення.

1 група – з найсприятливішими показниками для відтворення робочої сили: Бобринецький, Компаніївський, Новгородківський, Новоукраїнський та Устинівський райони;

2 група – із відносно сприятливими показниками для відтворення робочої сили: Добровеличківський, Долинський та Маловисківський райони;

3 група – з несприятливими показниками для відтворення робочої сили: Гайворонський, Знам'янський, Кіровоградський, Новомиргородський, Олександрійський, Петрівський та Ульяновський райони;

4 група – із дуже несприятливими показниками для відтворення робочої сили: Вільшанський, Голованівський, Новоархангельський, Онуфріївський та Світловодський райони;

5 група – із катастрофічно несприятливими показниками для відтворення робочої сили: Олександрівський район [4].

Стрімке міграційне скорочення населення Кіровоградської області розпочалося у 1992 році. Максимальні значення міграційного скорочення населення Кіровоградської області були характерні для 2000 року і становили $-5,1$ осіб/1000 жителів. Аналізуючи динаміку міграційних процесів населення, слід відмітити незначну їх стабілізацію з 2009 року, коли в міських поселеннях області було зафіксовано міграційний приріст. У сільській місцевості області активне міграційне скорочення населення розпочалося у 2002 році і максимальних показників набуло у 2005 році.

Загалом міграційне скорочення населення Кіровоградської області у сільській місцевості є вищим, ніж у містах. Так, у 2010 році в містах області спостерігався міграційний приріст ($1,7\%$), а у селах – міграційне скорочення населення ($-4,5\%$). Щодо внутрішньорегіональної міграції, то для міст характерний міграційний приріст населення ($1,6\%$), а для сільської місцевості – скорочення ($-2,6\%$). Показники міжрегіональної міграції характеризуються міграційним скороченням населення як у містах, так і в сільській місцевості ($-0,3\%$ та $-2,1\%$ відповідно у 2010 році).

Міждержавна міграція в області також характеризувалась міграційним скороченням населення в містах і сільській місцевості, але у 2010 році її показники мали позитивне значення ($0,4\%$ та $0,2\%$ відповідно).

У 2010 році найбільша кількість жителів покинули сільську місцевість Кіровоградського (674 особи) та Олександрійського (690 осіб) районів, а найвище міграційне скорочення сільського населення спостерігалось у Добровеличківському районі (-219 осіб).

У внутрішньорегіональному обміні в регіоні переважав рух у напрямку «село – місто». Міграційний потік населення в міські поселення у 2002 році зменшив чисельність жителів сільської місцевості на 295 осіб, а у 2010 – на 1007 осіб. У 2002 році найбільша кількість населення виїхала із Маловисківського, Кіровоградського та Новоукраїнського районів і переїхала до Кіровограда, Олександрії та Долинської. У 2010 році ця тенденція збереглася (рис. 1).

З 2002 року в Кіровоградській області значних масштабів набула міжрегіональна міграція. У загальному обсязі частка мігрантів, які брали участь у міжрегіональній міграції, складала $61,1\%$. Найбільш масово населення виїжджало з Кіровоградського, Олександрійського, Знам'янського, Долинського, Гайворонського та Петрівського районів. Найбільша кількість жителів Кіровоградської області від'їхала до Дніпропетровської, Черкаської областей та до міста Києва. У 2010 році ситуація змінилася лише частково: домінуючими у міжрегіональних міграційних потоках залишилися Кіровоградський, Олександрійський, Долинський та Гайворонський райони, а найбільше населення виїхало до Дніпропетровської області та міста Києва. Тобто мешканці області від'їжджають переважно до суміжних економічно потужних регіонів та столиці.

Загалом у 2002 році позитивне сальдо міжрегіональної міграції було характерне лише для Світловодського району, тоді як у 2010 році – для Долинського, Новоархангельського, Онуфріївського та Олександрійського районів. Добровеличківський район за весь період характеризувався найвищими показниками міграційного скорочення населення (рис. 2).

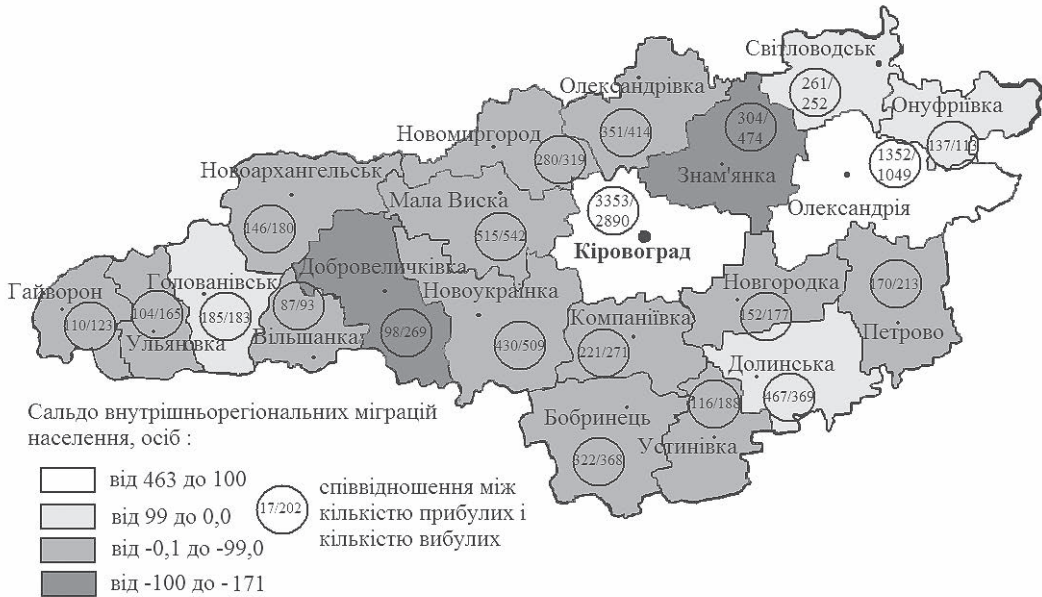

Рис. 1. Внутрішньорегіональна міграція населення Кіровоградської області у 2010 році

Джерело: дані Кіровоградського обласного управління статистики.

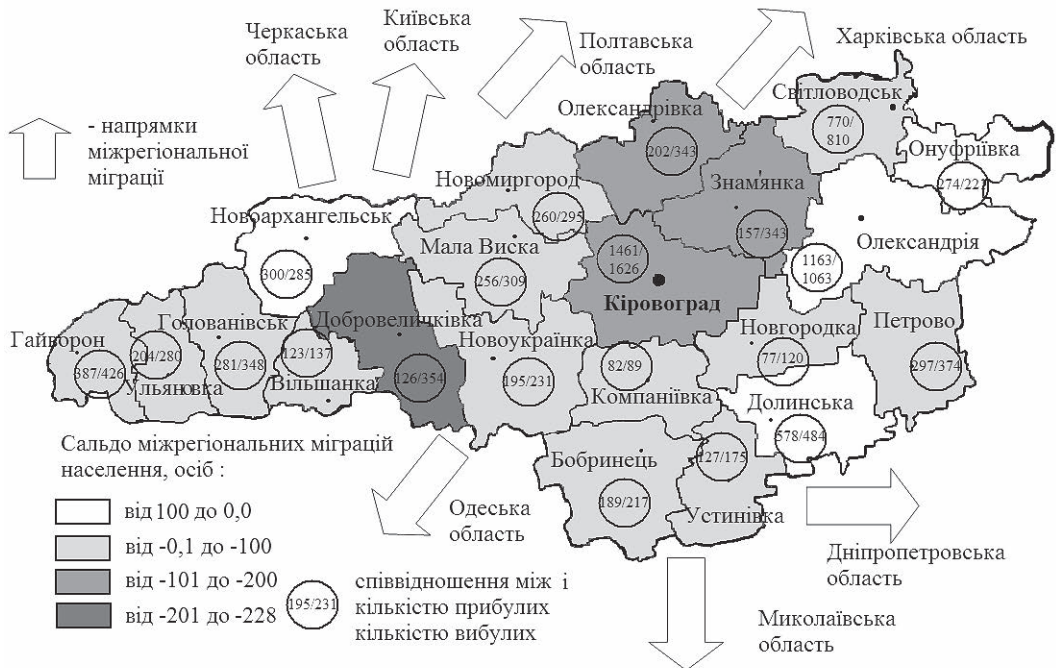

Рис. 2. Міжрегіональна міграція населення Кіровоградської області у 2010 році

Джерело: дані Кіровоградського обласного управління статистики.

У 2010 році результатом міждержавного обміну населення для області став міграційний приріст (0,3‰). У міждержавній міграції 84,8% складали іммігранти з країн СНД. Найбільша кількість жителів області (57,0%) виїхали також до країн СНД. Головним партнером у міждержавній міграції для області є Російська Федерація. У 2010 році до Росії виїхало 42,6% емігрантів, а прибуло 46,4% іммігрантів.

Кіровоградська субрегіональна система розселення включає обласний центр розселення, яким виступає місто Кіровоград, міжрайонні центри розселення (Кіровоградський, Знам'янський, Новоукраїнсько-Помічнрянський, Світловодсько-Кременчуцький, Олександрійський, Гайворонський, Маловисківсько-Новомиргородський) та 12 центрів районних систем розселення. Негативні наслідки зміни розселенських процесів у Кіровоградській області почали проявлятися ще з 70-х років ХХ ст. Насамперед, вони проявлялися у зменшенні чисельності сільського населення та збільшенні відтоку населення з регіону. Середня густота населення Кіровоградської області в 1991 році становила 50,6 осіб/кв. км, 2003 році – 45,4 осіб/кв. км, а у 2010 році – знизилась до 41,4 осіб/кв. км [3].

Кількісні співвідношення міського та сільського населення Кіровоградської області зазнавали суттєвих змін. Міські жителі області становлять 61,7%, а сільські 38,3%. Ситуація кардинально відрізняється від тієї, яка була в 1939 році, коли кількість населення була 1,2 млн осіб, а сільське населення складало 81,6% від загальної його кількості. В середині 70-х років ХХ ст. чисельність міських і сільських жителів у регіоні була однаковою. Стрімке зростання міського населення відбулося в кінці 70-х років, зумовлене будівництвом нових підприємств міст Олександрії, Кіровограда та Знам'янки. Сільське населення зменшувалося у зв'язку з популярністю міського способу життя та міграцією до міст.

У 2010 р. співвідношення між типами поселень у Кіровоградській області було таким: 10 міст : 22,5 смт : 836 сільських поселень, а в Україні співвідношення між типами поселень мало такий вигляд: на кожні 10 міст : 19,3 смт : 620 сіл. Міське населення характеризується нерівномірним територіальним розподілом. Найвища концентрація міського населення характерна для Кіровоградського, Олександрійського, Світловодського та Знам'янського районів. На території зазначених адміністративних районів зосереджено близько 70% від загальної чисельності міського населення області. Найменше міських жителів проживає в Устинівському, Компаніївському та Вільшанському районах. Бобринецький, Компаніївський і Голованівський райони характеризуються високою густотою сільських поселень. Найвищими показниками людності сільських поселень відзначаються Ульяновський, Знам'янський і Гайворонський райони.

У Кіровоградській області інтенсивно зникають села. Так, за 20-річний період з 1991 по 2011 рік з карти Кіровоградської області зникло 21 село, зокрема в Новоархангельському районі – 5, Новоукраїнському – 3, Устинівському – 2 Компаніївському – 2.

Висновки. Динаміка чисельності населення є найбільш узагальнюючим критерієм оцінки демографічних процесів, розміщення населення і, як наслідок, трансформації поселенської мережі. Вона також свідчить не лише про кількісні, а й якісні харак-

теристики населення, зокрема розвиток процесу урбанізації. Стан демографічних процесів віддзеркалює мозаїчну картину відтворення населення у певному регіоні. Крім того, міграції мають безпосередній вплив на формування системи поселень, особливо коли йдеться про економічно активне населення.

Отже, для систем розселення досліджуваних регіонів характерними є такі основні риси, як скорочення загальної кількості населення, зменшення людності сільських поселень та збільшення кількості населення у містах. В результаті спостерігається тенденція до зникнення малих сіл, а у великих селах — зростання чисельності населення. Скорочення населення в регіонах зумовлене як природним рухом, так і високими показниками еміграції. А це, безумовно, відображається на мережі поселень, оскільки основна частка населення концентрується біля міст — промислових вузлів. Як наслідок, взаємний вплив розселення населення, його міграцій та демографічних процесів проявляється у зменшенні густоти населення, трансформаціях системи розселення щодо зменшення густоти населених пунктів (в основному, сільських) та навіть вилученні їх із загального обліку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановський М.О. Депресивність регіонів України / М.О. Барановський // Теорія та практика досліджень : зб. наук. пр. викладачів природ-геогр. ф-ту. — Ніжин, 2006. — Вип. 1. — С. 74—81.
2. Мезенцева Н.І., Мостова О.І. Депопуляція населення Кіровоградської області: сучасний стан та наслідки // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. — Херсон, 2013. — С. 133—138.
3. Мостова І.О. Кіровоградська регіональна система розселення: особливості сучасного стану та трансформацій // Економічна та соціальна географія : наук. зб. — 2011. — Вип. 62. — С. 118—123.
4. Мостова І.О. Соціально-економічні чинники формування регіонального ринку праці Кіровоградської області // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність. — К., 2012. — Вип. 15 (27). — С. 172—176.
5. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2010 рік / за ред. Л.Б. Дівель. — Кіровоград: Головне управління статистики в Кіровоградській області, 2011. — 527 с.
6. Трудовий потенціал Кіровоградської області: стан та перспективи розвитку: колективна моногр. / за ред. М.В. Семикіної. — Кіровоград: Кіровоградське видавництво, 2008. — 304 с.

REFERENCES

1. Baranovskyy, M.O. (2006). Depresyvnist' regioniv Ukrainy [Depression regions of Ukraine]. Teoriya ta praktyka doslidzhen' — Theory and practice of research. Vol. 1, 74-81. Nizhyn [in Ukrainian].
2. Mezentsseva, N.I., Mostova, O.I. (2013). Depopulyatsiya naseleennya Kirovohrads'koyi oblasti: suchasnyy stan ta naslidky [Depopulation of Kirovograd region: current status and implications]. Rehional'ni problemy Ukrayiny: heohrafichnyy analiz ta poshuk shlyakhiv vyrishennya — Regional problems of Ukraine: geographical analysis and finding solutions. Kherson : zb. nauk. prats [in Ukrainian].
3. Mostova, I.O. (2011). Kirovohrads'ka rehional'na systema rozselennya: osoblyvosti suchasnoho stanu ta transformatsiy [Kirovograd regional settlement system: features of the current state and transformations]. Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya — Economic and Social Geography. Vol. 62, 118-123 [in Ukrainian].

4. *Mostova, I.O.* (2012). Sotsial'no-ekonomichni chynnyky formuvannya rehional'noho rynku pratsi Kirovohrads'koyi oblasti [Socio-economic factors in the formation of regional labor market in Kirovograd region]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Dragomanova – Scientific Journal of the National Pedagogical University of M.P. Dragomanov*. Vol. 15 (27), 172-176. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Divel', L.B.* (Eds.). (2011). Statystychnyy shchorichnyk Kirovohrads'koyi oblasti za 2010 rik [Statistical Yearbook of Kirovograd region in 2010]. *Holovne upravlinnya statystyky v Kirovohrads'kii oblasti* [in Ukrainian].
6. *Semykina, M.V.* (Eds.). (2008). Trudovyy potentsial Kirovohrads'koyi oblasti: stan ta perspektyvy rozvytku [The employment potential of Kirovograd region: Status and Prospects]. Kirovograd [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.12.2013

И.О. Мостовая,

канд., геогр. наук., млад. науч. сотрудр. Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины, 03032, Киев, бул. Т. Шевченко, 60,
E-mail: mostovajairina@yandex.ru

ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА СИСТЕМУ РАССЕЛЕНИЯ

Динамика численности населения является наиболее обобщающим критерием оценки демографических процессов, размещения населения и, как следствие, трансформации поселенческой сети. Состояние демографических процессов отражает мозаичную картину воспроизводства населения в регионе. Кроме того, миграции имеют непосредственное влияние на формирование системы поселений, особенно когда речь идет об экономически активном населении.

В 2012 году численность населения Кировоградской области составляла 1002,4 тыс. человек, и, по сравнению с данными переписи населения 1989 года, уменьшилось на 232 тыс. человек. Население Житомирской области уменьшилось на 274,4 тыс., Сумской – на 289,9 тыс., а Черниговской – на 332,7 тыс. человек. Основным фактором сокращения населения в данных областях является естественное его сокращения (депопуляция), вызванное рядом социально-экономических, демографических и социально-психологических факторов.

В сельской местности возрастная структура населения хуже для его воспроизводства, чем в городах, поскольку часть населения в возрасте старше трудоспособного, например, в Кировоградской области составляет 29,1%, а лица трудоспособного возраста лишь 54,5%.

За 22-летний период (1991–2013) плотность населения Житомирской области уменьшилась на 17,6%, количество населения – на 272,2 тыс. человек, миграционные потери составляют 88,9 тыс. человек, в результате чего с учета снято 42 села. За тот же период плотность населения Сумской области уменьшилась на 19,7%, а абсолютное его количество – на 280,4 тыс. человек, миграционные потери составляют 44,0 тыс. человек, как следствие, из учета снято 35 сельских поселений. Черниговская область потеряла 39 сельских населённых пунктов из-за снижения плотности населения и общего его количества.

Интенсивность естественного сокращения населения Кировоградской области в период с 2000 по 2011 год имела тенденцию к уменьшению и в расчете на тыс. жителей составила 7 человек в 2011 году против 10,5 человек в 2000 году.

Городские жители Кировоградской области составляют 61,7%, а сельские – 38,3%. Ситуация кардинально отличается от той, которая была в 1939 году, когда численность населения составляла 1,2 млн человек, а сельское население составляло 81,6% от общего его количества. В середине 70-х годов XX века численность городских и сельских жителей в регионе была одинаковой. Стремительный рост городского населения произошел в конце 70-х годов и был обусловлен строительством новых предприятий городов Александрия, Кировоград и Знаменка. Сельское население численно уменьшалось в связи с популярностью городского образа жизни и миграцией в города.

Итак, для региональных систем расселения регионов характерны такие основные черты, как сокращение общей численности населения, уменьшение населения сельских поселений и рост

населения в городах. В результате наблюдается тенденция к исчезновению малых сел. Сокращение населения в областях обусловлено как естественным движением, так и высокими показателями эмиграции. А это, безусловно, отражается на сети поселений, поскольку основная часть населения концентрируется у городов — промышленных узлах. Как следствие, взаимное влияние расселения населения, его миграций и демографических процессов за 20-летний период в Кировоградской области проявилось в уменьшении плотности населения региона на 18,2%, трансформациях системы расселения в направлении уменьшения густоты сельских населенных пунктов и изъятии из учета 21 села. Стремительное миграционное сокращение населения исследуемых регионов (прежде всего, сельского) началось с 1992 года.

Ключевые слова: *депопуляция, демографические показатели, миграция, система расселения.*

I.O. Mostova,

Ph.D. in geogr, Junior Researcher, Ptukha Institute for demography and social studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 03032, Kyiv-32, bul. T. Shevchenko, 60, E-mail: mostovajairina@yandex.ru

DEMOGRAPHIC SITUATION AND ITS IMPACT ON THE POPULATION SETTLEMENT

The article deals with the general laws of migration, demographic and settlement processes and their interaction within the depressed regions. Basic demographic tendencies in the Kirovograd region are carried out. The population development, gender dynamics and its age structure and features of natural motion are analyzed in region-wise of the particular administrative units. Reasons for depopulation and «aging» of the population in the Kirovograd region are defined. Grouping of administrative units in a particular area is carried out based on the indexes of natural motion of the population.

The migration rates within the region and main reasons for internal regional, interregional and international migrations are described. The features of migratory reduction of the population in rural areas and municipal settlements are under analysis.

The basic components of Kirovograd sub-settlement system are distinguished. The negative effects of settlement processes are under investigation. The quantitative ratio of urban and rural areas is analyzed. The density of population and density of settlements in the region is characterized.

The basic features of Kirovograd sub-regional settlement system are pointed out. Among them we distinguish the decreasing total number of the population; decreasing population in rural communities and increasing population in urban areas.

Kirovograd regional settlement system is characterized by basic features such as the reduction of the total number of population, depopulation in rural settlements and growth of population in the cities. As a result, small villages are disappearing. The reduction of population in the region is determined as the natural movement, and high rates of emigration. As a result, the mutual influence of the settlements of population, migrations and demographic processes during the 20-year period manifested in reduced density of population in the region by 18.2%, in settlement system transformations, reduced density of rural settlements and withdrawn from the account of 21 villages. The rapid migration reduction of the population (especially rural) has begun in 1992.

It is concluded that the decline in population in the studied areas is caused by both natural movement and high levels of emigration. It is reflected in the network of settlements, because the bulk of the population is concentrated near the industrial hubs.

Key words: *depopulation, demographic indicators, migration, settlement system.*

УДК 314.748: 339.9: 330.341

Л.А. ЖУРАКОВСЬКА,

старш. консультант Національного
інституту стратегічних досліджень
E-mail: linak@ukr.net

ТЕНДЕНЦІЇ ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано динаміку освітньої міграції в світі у розрізі країн навчання, її зміни під впливом глобалізації, охарактеризовано вплив зовнішніх надходжень фінансових коштів від освітніх мігрантів на економічний розвиток країн навчання, інноваційну складову, розглянуто політику деяких зарубіжних держав щодо залучення іноземних студентів на національний ринок праці та з метою поповнення власного демографічного ресурсу.

Ключові слова: глобалізація, освітня міграція, іноземні студенти, демографічний ресурс.

Постановка проблеми. Глобалізація є однією з основних характеристик сучасного розвитку світу. На сьогодні вона охоплює майже всі сфери життєдіяльності людини, її вплив стає дедалі відчутнішим й у сфері освіти. На думку П. Скотта (P. Scott), глобалізація — це можливо найбільш фундаментальний виклик, з яким зіткнулася вища школа за всю більш ніж тисячолітню історію свого існування [1, с. 3]. Г. Макбурні (G. Makburni) відзначає: «Хоча глобалізація й висуває проблеми, вона, водночас, пропонує потужні можливості для співтовариства вищої освіти, відіграючи ключову роль у формуванні майбутнього» [2].

Інтернаціоналізація виробничих процесів, розповсюдження інформаційних та комп'ютерних технологій призводить до уніфікації вимог до кваліфікації працівників, стандартів управління працею, до зростання ролі сучасних професій, для носіїв яких громадянська приналежність втрачає своє колишнє значення, а географічні кордони перестають бути реальним обмеженням при працевлаштуванні [3, с. 26–30]. Світове співтовариство прагне створити систему освіти, яка відповідала б викликам часу, потребам особистості і суспільства в цілому [4, с. 87]. Обмін інформацією, висококваліфікованими фахівцями, перспективними науковими дослідженнями стають обов'язковою умовою економічного успіху. Значення **міжнародної освітньої міграції**¹ як важливої, інтелектуальної за змістом форми міграційних переміщень населення закономірно зростає. Для більшості

¹ Міжнародна освітня міграція є переміщенням людей між країнами з метою здобуття освіти різного рівня незалежно від терміну перебування за межами країни походження.

економічно розвинених країн вона стає одним із засобів формування людського капіталу, необхідного для розвитку національних економік, водночас — є потужним геополітичним ресурсом, що використовується для розповсюдження і просування культури, ціннісних установок і технологій країн навчання іноземців.

Аналіз останніх досліджень. Міжнародна освітня міграція є об'єктом пильної уваги науковців з того часу, коли це явище набуло масового характеру. Є значна кількість робіт західних дослідників, серед яких Ф. Альтбаха (P. Altbach), Д. Массейя (D. Massey), Р. Епплярда (R. Appleyard), А. Фіндлі (A. Findlay), Б. Ліндсея Лоувелла (B. Lindsay Lowell), К. Оздена (C. Ozden), О. Старка (O. Stark), К. Тремблей (K. Tremblay) та інших. Значний внесок у розвиток даного напрямку наукових досліджень належить російським науковцям, зокрема А. Арефьеву, Г. Глушенко, Ж. Зайончковській, Л. Леденьовій, І. Маласі, О. Письменній, О. Тюрюкановій, І. Цапенко та ін. В Україні дослідженню проблем освітньої міграції та окремих її аспектів присвячено праці Т. Драгунової, О. Жилінської, М. Згуровського, В. Куценко, О. Малиновської, Л. Семів, О. Хомри, О. Яндульського та інших. Проте актуальність продовження досліджень цього явища обумовлена його швидкою змінюваністю та розвитком. Крім того, окремі аспекти міжнародної освітньої міграції та їх впливу на міграційні процеси в Україні залишаються поза увагою. Метою статті є дослідження тенденцій та особливостей процесів освітньої міграції в світі, її впливу на економічний, демографічний розвиток країн навчання.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що освітні міграції є менш масштабними порівняно з іншими міграційними потоками, вони відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку і країн, що приймають на навчання іноземних громадян, так і тих, які їх відправляють.

Освітніх мігрантів, тобто іноземних студентів, можна вважати найбажанішою категорією мігрантів, оскільки вони представлені, як правило, найбільш обдарованими та мотивованими молодими людьми, готовими сприймати нові знання і технології. До того ж, ця категорія іноземців отримує освіту та кваліфікацію в країні перебування, що спрощує їх подальше пристосування до місцевого ринку праці, гарантує адаптацію до мовного та культурного середовища.

Гармонізація освітніх стандартів, доступність закордонних навчальних програм і курсів, здешевлення витрат на транспорт і комунікації, зростання попиту населення на освітні послуги та збільшення його потреб у набутті знань і кваліфікації за кордоном сприяють розширенню кола студентів, зацікавлених у навчанні або продовженні освіти в зарубіжних державах.

Статистика свідчить, що освітня міграція зростає швидкими темпами. Кількість іноземних студентів третинного рівня (здобувачі вищої освіти) в 2011 р. збільшилась порівняно з 1980 р. в чотири рази та досягла 4,3 млн осіб (рис. 1) [5]. Причому впродовж 1980—1990 рр. цей показник зріс на 18%, в 1990—2000 рр. — уже на 60%, а в 2000—2010 рр. — на 99%. Варто зазначити, що впродовж першого десятиліття нового століття загальна кількість студентів ВНЗ, за даними ЮНЕСКО, зростала набагато повільніше: у 2010 р. в світі налічувалося 177 млн студентів, або на 77% більше, ніж у 2000 р. За прогнозами, кількість іноземних (мобільних) студентів у світі до 2015 р. збільшиться до 5 млн осіб, а в 2020 р. сягатиме 8 млн [6].

Кількість іноземних студентів у Європі в 2000—2011 рр. зросла більш ніж у двічі та сягнула понад 2 млн осіб, у Північній Америці — на 344 тис. та становила 913 тис. осіб, в Азії — на 286 тис. і досягла 501 тис. осіб, в Океанії майже потроїлась (з 119 тис. осіб зросла до 343 тис.), в Латинській Америці та країнах Карибського басейну — зросла в 2,5 разу (з 31 тис. до 79 тис. осіб).

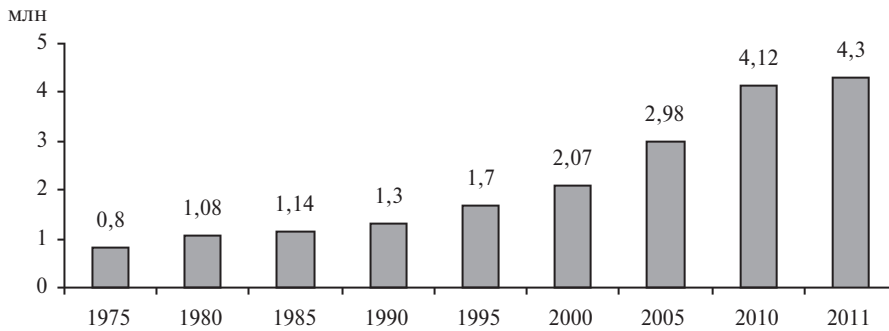

Рис. 1. Кількість іноземних студентів у світі в 1975–2011 рр., млн осіб

Джерело: Education at a Glance 2013: OECD Indicators, 2013.

Таблиця 1. Кількість іноземних студентів у вищих навчальних закладах за країнами навчання у 2000 і 2011 рр.

Країни навчання	2000 р.		2011 р.		2011 р. до 2000 р.	
	осіб	% у загальному розподілі	осіб	% у загальному розподілі	+/- приріст	Збільшилось у (разів)
США	475169	22,9	709565	16,5	234396	1,5
Великобританія	222936	10,8	559948	13,0	337012	2,5
Німеччина	187033	9,0	272696	6,3	85663	1,5
Франція	137085	6,6	268212	6,2	131127	2,0
Австралія	105764	5,1	262597	6,1	156833	2,5
Канада	94401	4,6	203823	4,7	109422	2,2
Російська Федерація	41210	2,0	171499	4,0	130289	4,2
Японія	66607	3,2	151461	3,5	84854	2,3
Іспанія	25502	1,2	107405	2,5	81903	4,2
Південна Африка	45377	2,2	82553	1,9	37176	1,8
Італія	24929	1,2	73461	1,7	48532	2,9
Нова Зеландія	8210	0,4	72796	1,7	64586	8,9
Австрія	30382	1,5	70558	1,6	40176	2,3
Корея	3373	0,2	62675	1,5	59302	18,6
Швейцарія	26003	1,3	58943	1,4	32940	2,3
Бельгія	38799	1,9	51572	1,2	12773	1,3
Швеція	25548	1,2	50078	1,2	24530	2,0
Інші країни	513635	24,8	1068565	24,9	554930	2,1
Всього	2071963	100	4298407	100	2226444	2,1

Джерело: складено та розраховано автором за Education at a Glance 2013: OECD Indicators, 2013.

Переважну більшість іноземних студентів приймають вісім держав світу, лідерами серед яких є США (частка в загальному розподілі мобільних студентів становить 16,5%), Великобританія (13%), Німеччина (6,3%), Франція (6,2%), Австралія (6,1%), Канада (4,7%), Російська Федерація (4%), Японія (3,5%) (табл. 1).

У період 2000–2011 рр. скоротилася частка США у загальному розподілі іноземних студентів з 22,9 до 16,5%, та Німеччини з 9 до 6,3%. Разом з тим збільшилась частка іноземних студентів, що навчаються у Великобританії, – з 10,8 до 13%, в Австралії – з 5,1 до 6,1%, Росії – з 2 до 4%, та Іспанії – з 1,2 до 2,5%.

В абсолютних цифрах першість з приросту кількості іноземних студентів за 2000–2011 рр. належить Великобританії – майже на 337 тис. осіб, тоді як у США їх кількість зросла на 234 тис., в Австралії – на 156 тис., у Франції – на 131 тис., Російській Федерації – на 130 тис., у Канаді – на 109 тис. осіб.

Географія країн походження іноземних студентів така: 50% з них походять з Азії, 25,2% – з Європи, 12,4% – з Африки. Найбільше іноземних студентів є громадянами Китаю (723 тис. осіб), Індії (223 тис.), Кореї (139 тис.), Німеччини (132 тис.), Франції (80 тис.), Туреччини (83 тис.), РФ (71 тис.) та Італії (63 тис. осіб).

Географія потоків освітніх мігрантів значною мірою залежить від культурно-лінгвістичних чинників, а також рівня співпраці між країнами, їх політики щодо експорту освітніх послуг. Інтенсивна міграція студентів усередині європейського регіону пояснюється географічною близькістю, відкритістю кордонів, наявністю угод між університетами, уніфікацією освітніх стандартів і програм, поширеністю практики закордонних стажувань, наданням стипендій і матеріальних пільг студентам, які прибувають за обміном, а також наявністю в ЄС всесвітньо визнаних освітніх центрів. Основна частина студентів їде в англомовні країни, що пов'язано із поширеністю англійської мови в різних сферах життєдіяльності глобалізованого світу, а також німецько- та франкомовні країни.

Таким чином, в основі зростання освітньої міграції ключову роль відіграють глобалізаційні процеси.

Водночас стрімке збільшення кількості освітніх мігрантів забезпечило умови для розвитку світового ринку освітніх послуг. З кінця 40-х років ХХ століття провідні країни світу почали розглядати освіту як частину своєї зовнішньої політики, спрямовану на досягнення геоекономічних та геополітичних цілей. Сформувалася ціла галузь світового господарства – міжнародний ринок освітніх послуг – із щорічним обсягом продажів у кілька десятків мільярдів доларів США і обсягом споживачів у кілька мільйонів осіб.

Сьогодні торгівля освітніми послугами набуває більш важливу роль у розвитку національних економік і світу в цілому. Фінансові показники світового ринку освітніх послуг вже перевищують 100 млрд дол. США, із них понад 60 млрд дол. припадає на міжнародні послуги вищої освіти. Надання освітніх послуг, поряд з іншими видами послуг, належать до нематеріальної сфери виробництва та істотно впливають на розвиток як всієї економіки, так і окремих галузей. Наприклад, у США в 2001 р. доходи за цією статтею експорту досягали 11,5 млрд дол. [7, с. 31–32]. У 2011/12 навчальному році, за даними Міністерства торгівлі США, від іноземних студентів надійшло 22,7 млрд доларів. Сюди враховано вартість навчання, проживання та харчування, книги та матеріали, транспортні витрати, медичне страхування, витрати членів сім'ї та інші витрати [8].

За даними Департаменту закордонних справ та торгівлі Канади (DFAIT), у 2010 р. іноземні студенти в Канаді витратили понад 7,7 млрд дол. США на навчання,

проживання та поточні витрати (у 2008 р. — 6,5 млрд дол.). Беручи до уваги додаткові надходження від туристичних послуг, наданих іноземним студентам, загальні витрати іноземних студентів в 2010 р. становили 8 млрд дол. США, що сприяло створенню понад 86,6 тис. нових робочих місць, у тому числі за рахунок іноземних студентів повного курсу навчання було створено 70,2 тис. робочих місць на ринку праці, що становило близько 5,7% від загальної кількості робочих місць у секторі освітніх послуг Канади. Сума непрямих податкових надходжень від іноземних студентів в 2010 р. оцінювалася в 445 млн дол. США [9].

Освітня міграція, крім суто економічних вигод, є джерелом поповнення економіки висококваліфікованими кадрами і в багатьох країнах розглядається як перший крок до трудової імміграції (переважно за рахунок представників дефіцитних категорій спеціалістів).

«Імміграція через освіту» традиційно поширена у США, а нині набула більшого значення й в інших країнах. Так, приблизно чверть висококваліфікованих мігрантів, які отримують робочу візу до США, спочатку навчалися в цій країні. Близько 55% висококваліфікованих іммігрантів із Латинської Америки та Карибського басейну, понад 40% із Індії та Китаю залишилися тут після завершення навчання [10]. Показники по особах, які мають наукові ступені, ще вищі: 71% іноземців, які отримали в США докторський ступінь в галузі науки і техніки в 2001 році, залишалися в країні.

В середньому від 15 до 30% іноземних студентів, як правило, залишаються в країні перебування після закінчення навчання [12, с. 35]. Наприклад, у 2008–2009 рр. у Великобританії залишилися після завершення навчання 25% іноземних студентів, у Франції — 32%, Австралії — 30%, Німеччині — 26%, Нідерландах — 27%, Чеській Республіці — 31%, Канаді — 33%.

Зважаючи на демографічні проблеми і гостру нестачу кваліфікованої робочої сили, що відчуватиметься, за прогнозом, уже протягом наступного десятиліття, імміграційна політика багатьох розвинутих країн все більше фокусується на залученні іноземних студентів, яким надають певні преференції. Зокрема, студенти, зазвичай, мають право працювати під час навчання 20–24 годин на тиждень. З кожним роком збільшується кількість країн, що дозволяють іноземцям-випускникам вищих навчальних закладів залишитися в країні на строк 1–1,5 року для пошуку роботи. При цьому, якщо вони знаходять роботу за набутою під час навчання спеціальністю, вони звільняються від необхідності доводити обґрунтованість їх найму, як це вимагається від інших іноземців. У разі, якщо роботу знайдено, випускники замість студентської візи отримують робочу. Такий порядок запроваджено у США, Канаді, Швейцарії, Франції, Японії, Австралії, Новій Зеландії, Ірландії, Німеччині, Чехії. Нещодавні законодавчі зміни в Російській Федерації зняли обмеження для зайнятості іноземних студентів під час навчання. Розглядається можливість спрощення їхнього доступу на ринок праці після його завершення, введення прискореного (спрощеного) порядку отримання громадянства Російської Федерації випускниками російських освітніх установ.

Залучення на ринок праці молоді з високим рівнем освіти сприяє накопиченню людського капіталу, що є одним з ключових факторів сучасного розвитку економіки. Було підраховано, що збільшення тривалості навчання населення на 1 рік у довгостроковій перспективі сприяє зростанню ВВП на 3–6% [12, с. 62].

Крім того, активне нарощування інтелектуального потенціалу впливає на розвиток науково-технологічних інновацій. Наприклад, у США помічено позитивний

вплив працевлаштування іноземців-випускників американських ВНЗ на інноваційну активність. Згідно з дослідженням Г. Челларах, К. Маскус і А. Мату (G. Chellaraaj, K. Maskus, A. Mattoo) [13], збільшення на 10 відсоткових пунктів частки іноземців серед випускників ВНЗ спричиняє зростання кількості патентних заявок, поданих американськими заявниками, на 4,8 відсоткового пункту, збільшення кількості патентів, отриманих університетами, — на 6 відсоткових пунктів, а патентів, виданих неуніверситетському сектору (в основному комерційними фірмами), на 6,8 відсоткового пункту.

Загострення конкуренції на світових ринках товарів і послуг дедалі більше потребує впровадження у сфери виробництва та послуг інноваційних технологій. Знання та інтелектуальна власність набувають статусу цінності, що визначає рівень розвитку сучасних суспільств, інтелектуальний капітал стає основою національного багатства.

Тому інтелектуальна міграція, в тому числі освітня, обіцяє великі дивіденди країнам-реципієнтам за умови її ефективного регулювання і максимального використання потенціалу. Водночас вона несе серйозні виклики економічній безпеці країн-донорів. Для країн, що направляють своїх громадян навчатися за кордоном, особливо для країн, що розвиваються, освітня міграція, враховуючи високу частку тих, хто залишається в країнах навчання, створює загрозу «відпливу мізків», тобто втрати необхідних для розвитку висококваліфікованих кадрів.

Особливо це небезпечно для невеликих за розміром держав. У доповіді ЮНКТАД (Конференції ООН з торгівлі і розвитку) «Найменш розвинуті країни за 2012 рік» наголошується, що «відплив мізків» в цілому закріплює міжнародну нерівність у забезпеченості кваліфікованими кадрами та підриває перспективи довгострокового економічного зростання найменш розвинутих країн (НРК). Майже кожен п'ятий випускник ВНЗ НРК виїжджає для працевлаштування на роботу до інших країн. Найбільш високі показники еміграції жителів НРК з вищою освітою спостерігаються на Гаїті, в тихоокеанських і африканських НРК, де більше висококваліфікованих фахівців проживає за кордоном, ніж у власній країні. Так, на Гаїті їх частка досягає 83%, Самоа — 73%, в Гамбії — 68%, Тувалі — 65%.

Проблема «відпливу мізків» існує і в розвинутих країнах, проте не несе такої загрози, тому що вакансії заповнюються висококваліфікованими іммігрантами з країн, що розвиваються. Так, у Великобританії спостерігається найбільший «відплив мізків» серед країн членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). За даними дослідження ОЕСР, за кордоном проживає близько 3 млн осіб, які народилися у Великобританії. Понад 1,1 млн з них — фахівці високої кваліфікації, вчителі, лікарі та інженери. За кордон виїжджає більше 10% випускників вищих навчальних закладів країни [14].

Останніми роками все частіше спостерігається так звана «циркуляція мізків», тобто циклічні неодноразові переміщення за кордон для навчання і подальшої роботи та повернення на батьківщину. Прихильники моделі «циркуляції мізків» вважають, що така форма міграції посилиться в майбутньому, особливо якщо економічні відмінності між країнами будуть зменшуватися, і відповідатиме інтересам і країн призначення, і походження фахівців.

Адже у разі повернення на батьківщину громадян, які навчалися за кордоном, трудовий потенціал країни поповнюється за рахунок фахівців, які не могли бути підготовлені на батьківщині. Відбувається трансферт не тільки індивідуальної освіти,

а й технологій та «ноу-хау» провідних галузей економіки. За даними Міністерства науки і технологій Китаю, велику частину венчурних підприємств, пов'язаних з Інтернет-послугами, заснували в країні китайські студенти, що навчалися за кордоном і повернулися на батьківщину. В Індії створено спеціальну мережу для зв'язку з емігрантами, завдяки якій здійснюється не тільки репатріація фахівців, а й приплив технологій, грошових переказів та інвестицій від індусів, які проживають в інших країнах, що заохочується урядовими законодавчими та податковими заходами.

Висновки. Процеси глобалізації світової економіки стають дедалі інтенсивнішими. З одного боку, глобалізація розширює можливості окремих країн щодо використання інтелектуальних ресурсів, з другого — глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, що становить реальну загрозу для країн з низькими і середніми доходами. Освітня міграція є помітним чинником глобального перерозподілу інтелектуальних і трудових ресурсів на користь розвинутих країн, забезпечує вагомі інвестиції в національну економіку країн-реципієнтів, в тому числі в систему освіти, сприяє підвищенню споживання товарів та послуг. Водночас у країнах-донорах вона сприяє постарінню населення та погіршенню якісних характеристик трудових ресурсів, спричиняє «відплив мізків», тобто загрожує економічній безпеці держави.

На сьогодні практично всі розвинуті країни стикаються з проблемами нестачі висококваліфікованих працівників або нестачі їх критичної маси в тих чи інших секторах економіки, а деякі з них переживають складну демографічну ситуацію, що ставить під загрозу закриття освітніх закладів внаслідок прогнозованого зменшення кількості абітурієнтів — майбутніх спеціалістів. Унаслідок цього на глобальних ринках висококваліфікованої праці та освіти розгорнулася справжня конкурентна боротьба за студентів та певні категорії спеціалістів, яка посилюватиметься й надалі. В умовах глобалізації кращі перспективи розвитку має та країна, яка володіє якіснішим людським капіталом. Створити умови для збереження та розширеного відтворення висококваліфікованої робочої сили, до якої належать й освітні мігранти, — одне з ключових завдань не лише освітньої, а й міграційної політики. Для максимізації позитивного ефекту освітньої міграції потрібно формувати дієвий механізм регулювання, спроможний швидко адаптуватися до потреб розвитку на національному рівні та до змін глобального економічного середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скотт П. Глобализация и университет // ВВШ «Alma Mater». — 2000. — № 4. — С. 3—8.
2. Макбурни Г. Глобализация: новая парадигма политики высшего образования. Рычаги глобализации как политическая парадигма высшего образования [Электронный ресурс] / Г. Макбурни // Высшее образование в Европе. — 2001. — Т. XXVI. — № 1. — Режим доступа: www.technical.bmstu.ru/istoch/reforma/glob.doc
3. Ильин И.В. Международная миграция населения в контексте глобализации мировой экономики. Материалы международной конференции «Миграция и развитие» (Пятое Валентеевские чтения), 13—15 сентября 2007 г. / И.В. Ильин // Под ред. профессора В.А. Ионцева. В 2-х томах. Том II. — М.: Издательство МГУ, СП Мысль, 2007. — 576 с.
4. Біла книга національної освіти України / Акад. пед. наук України ; за ред. В.Г. Кременя. — К., 2009. — 185 с.
5. Education at a Glance 2013: OECD Indicators, 2013.
6. Altbach P.G. (2006). Globalization and the university: Realities in an unequal world, in Forest, J.J.F. & Altbach P.G. (eds.), International handbook of higher education, Vol. 1, Dordrecht, The Netherlands, Springer, 121—140.

7. Internalization and Trade in Higher Education: Opportunities and Challenges. P.: OECD, 2004.
8. *Open Doors* 2012. Special Reports: Economic Impact of International Students. Retrieved from <http://www.iie.org/Research-and-Publications/Open-Doors/Data/Special-Reports/Economic-Impact-of-International-Students>
9. Economic Impact of International Education in Canada. An Update. Final Report. Roslyn Kunin & Associates, Inc. (RKA, Inc.). Department of Foreign Affairs and International Trade. May, 2012.
10. «Международная миграция и развитие: доклад Генерального секретаря». 18 мая 2006 г. // Док. ООН A/60/871.
11. International Migration Outlook 2013, P.: OECD, 2013.
12. Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. P.: OECD; World Bank, 2007.
13. Chellaraj G., Maskus K., Mattoo A. Skilled Immigrants, Higher Education, and U.S. Innovation // International Migration, Remittances, and the Brain Drain. Wash.: World Bank, 2006. — P. 245–259.
14. «Утечка мозгов» как глобальное явление. Причины и последствия. Информационно-аналитическое агентство Центр гуманитарных технологий. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2008/1653>

REFERENCES

1. Skott, P. (2000). Globalizacija i universitet [Globalization and University]. VVSh Alma Mater, 4 [in Russian].
2. Makburni, G. (2001). Globalizacija: novaja paradigma politiki vysshego obrazovanija. Rychagi globalizacii kak politicheskaja paradigma vysshego obrazovanija [Globalization: a new paradigm for higher education policy. Gglobalization leves as a political paradigm of higher education]. Vysshee obrazovanie v Evrope — Higher Education in Europe, Vol. XXVI, 1. Retrieved from www.technical.bmstu.ru/isto-ch/reforma/glob.doc [in Russian].
3. Il'in, I.V. (2007). Mezhdunarodnaja migracija naselenija v kontekste globalizacii mirovoi ekonomiki. [International migration in the context of globalization of the world economy]. Migration and development. Materialy mezhdunarodnoj konferencii (Pjatye Valenteevskie chtenija), (13–15 sentjabria 2007 goda). Proceedings of the International Conference. V.A. Ionceva (Ed.). (Vols. 1-2; Vol. 2). Moscow: MGU, SP Mysl' [in Russian].
4. Kremen, V.H. (Ed.). (2009). Bila knyha natsional'noi osvity Ukrainy [White book of national education of Ukraine]. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. OECD (2013), Education at a Glance 2013: OECD Indicators. Paris: OECD [in English].
6. Altbach, P.G. (2006). Globalization and the university: Realities in an unequal world, in Forest, J.J.F. & Altbach P.G. (eds.), International handbook of higher education, Vol. 1, Dordrecht, The Netherlands, Springer, 121-140 [in English].
7. Internalization and Trade in Higher Education: Opportunities and Challenges. Paris: OECD, 2004 [in English].
8. *Open Doors* 2012. Special Reports: Economic Impact of International Students. Retrieved from <http://www.iie.org/Research-and-Publications/Open-Doors/Data/Special-Reports/Economic-Impact-of-International-Students> [in English].
9. Economic Impact of International Education in Canada. An Update. Final Report. Roslyn Kunin & Associates, Inc. (RKA, Inc.). Department of Foreign Affairs and International Trade. May, 2012 [in English].
10. United Nations, (2006). Mezhdunarodnaia migracija i razvitie. Doklad General'nogo sekretaria. [International migration and development: report of the Secretary-General]. 18 May. A/60/871 [in Russian].
11. OECD (2013), International Migration Outlook 2013, Paris: OECD [in English].
12. OECD; World Bank. 2007. Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. Paris: OECD; World Bank [in English].

13. Chellaraj, G. Maskus, K. and Mattoo, A. (2006). Skilled Immigrants, Higher Education, and U.S. Innovation. International Migration, Remittances, and the Brain Drain. Wash.: World Bank, 245-259 [in English].
14. «Utechka mozgov» kak global'noe javlenie. Prichiny i posledstviia. [The «brain drain» as a global phenomenon. Causes and Consequences] Informacionno-analiticheskoe agentstvo Centr gumanitarnyh tehnologij — Information-analytical agency Centre for Humanitarian Technologies. <http://gtmarket.ru> Retrieved from <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2008/1653> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 03.02.2014

Л.А. Жураковская,

старш. консультант Национального института стратегических исследований

01300, Украина, г. Киев, ул. Пирогова, 7а

E-mail: linak@ukr.net

ТЕНДЕНЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Интернационализация производственных процессов, распространение информационных и компьютерных технологий приводит к унификации требований к квалификации работников, стандартов управления трудом, возрастанию роли современных профессий, для которых национальная принадлежность теряет свое былое значение, а географические границы перестают быть реальным ограничением при трудоустройстве.

В этом контексте возрастает значение международной образовательной миграции как важной, интеллектуальной по содержанию формы миграционных перемещений населения. В большинстве экономически развитых стран мира образовательная миграция выступает одним из средств формирования человеческого капитала, необходимого для развития национальных экономик, мощным геополитическим ресурсом, который используется для распространения и продвижения культуры, ценностных установок и технологий стран обучения иностранцев.

Стремительное увеличение количества образовательных мигрантов обеспечило развитие мирового рынка образовательных услуг, формирование целой отрасли мирового хозяйства — международного рынка образовательных услуг, объем которого превышает 100 млрд долл. США, из них более 60 млрд долл. приходится на международные услуги высшего образования.

Образовательная миграция, кроме чисто экономических выгод, является источником пополнения экономики высококвалифицированными кадрами и рассматривается как первый шаг к трудовой иммиграции. Интеллектуальная миграция, в том числе образовательная, сулит большие дивиденды странам-реципиентам при условии эффективного регулирования этих передвижений и максимального использования их потенциала, но для стран-доноров — это серьезный вызов. Глобализация мировой экономики становится все интенсивнее. С одной стороны, она расширяет возможности отдельных стран относительно использования интеллектуальных ресурсов, с другой — глобальные процессы значительно заостряют конкурентную борьбу и являются реальной угрозой для стран с низкими и средними доходами.

На сегодня практически все развитые страны сталкиваются с проблемами нехватки высококвалифицированных работников или нехватки их критической массы в тех или иных секторах экономики, а некоторые из них переживают сложную демографическую ситуацию. Вследствие этого на глобальных рынках высококвалифицированного труда и образования развернулась настоящая конкурентная борьба за студентов и определенные категории специалистов, которая усилится и в дальнейшем. Создать условия для сохранения и расширенного воспроизводства высококвалифицированной рабочей силы, которая включает и образовательных мигрантов, — одна из основных задач не только образовательной, но и миграционной политики. Для максимизации позитивного эффекта образовательной миграции нужно сформировать действенный механизм регулирования, способный быстро адаптироваться к потребностям развития на национальном уровне и изменениям глобальной экономической среды.

Ключевые слова: глобализация, образовательная миграция, иностранные студенты, демографический ресурс.

L.A. Zhurakovska,
senior consultant National Institute for Strategic Studies,
7-a Pyrogo Street, Kyiv, 01030, Ukraine
E-mail: linak@ukr.net

TRENDS OF EDUCATIONAL MIGRATION IN THE CONTEXT OF ECONOMIC DEVELOPMENT GLOBALIZATION

Internationalization of productive processes, spreading of information and computer technologies lead to the unification of requirements to employees' qualification, standards of work management, as well as increasingly larger role of modern professions, for which national identity loses its former importance, and geographical boundaries no longer restrict employment.

In this context grows the importance of international educational migration as significant intellectual form of migration activity of population. In overwhelming majority of developed countries educational migration is regarded as one of means of developing human capital, needed for the development of national economies, and powerful geopolitical resource, used for spread and promotion of cultural values and technologies of the countries where foreigners receive education.

Fast moving augmentation of education migrants speeded up the development of world market of educational services, forming a specific branch of world economy – international market of educational services with the size exceeding USD 100 bln of which over USD 60 bln – international higher education services.

Apart from economic benefits educational migration is the source of supplying the economy with highly qualified personnel and is regarded as the first step to labour migration. Intellectual migration, including educational one, brings significant dividends to the recipient countries if they effectively regulate these movements and use their potential, while the donor countries meet with considerable challenges. Globalization of world economy constantly deepens. On the one side it increases opportunities of individual countries of using intellectual resources, on the other side global processes considerably sharpen competition and present real threat to the low or middle income countries.

Presently almost all of the developed countries deal with the problems of shortage in highly qualified labour or the absence of its critical mass in certain sectors of economy, and some of them have poor demographical situation. This leads to the real competitive struggle for students and specialists in particular fields on the global markets of highly qualified labour, which would only deepen with time. That is why one of the key goals of both educational and migration policies is the creation of environment for keeping and expanded reproduction of highly qualified personnel including education migrants. In order to multiply the positive effect of educational migration it is vital to form the effective regulation mechanism, capable to adapt rapidly to development needs at the domestic level and global changes of economic environment.

Key words: *globalization, educational migration, foreign students, demographic resource.*

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК «ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТАБЛИЦЫ»* (рецензія на навчальний посібник Л.Є. Дарського і М.С. Тольця)

Нещодавно демографічна книжкова полиця поповнилася фундаментальною працею, яка мала б побачити світ у минулому тисячолітті, бо ще у 1985 році була підготовлена до друку знаними і шанованими у демографічному середовищі вченими-авторами Л.Є. Дарським і М.С. Тольцем. Не дарма з іменами цих науковців пов'язують методику побудови сучасних таблиць шлюбності, шлюбної народжуваності та припинення шлюбу. І хоча це видання названо навчальним посібником і побудовано у відповідній формі, насправді воно містить важливі наукові та методологічні положення щодо побудови не лише загальновідомих, а й оригінальних демографічних таблиць. Зокрема, це спеціальні повні таблиці шлюбності: чисті та комбіновані з урахуванням впливу смертності, які розробив та розрахував Л.Є. Дарський для жінок СРСР 1949–1959 рр. за даними вибіркового обстеження. Ексклюзивною є спеціальна чиста таблиця шлюбності чоловіків, які не перебувають у шлюбі (парубків), диференційована за шлюбним станом нареченої (ніколи не перебувала у шлюбі, овдовіла, розлучена). Методику побудови цієї таблиці для п'ятирічних вікових груп розробив М.С. Тольц і використав для розрахунку шлюбності чоловіків України за 1926–1927 рр. Окрім того, в навчальному посібнику наводиться порядок побудови короткої таблиці шлюбності жінок дореволюційної Європейської Росії за матеріалами перепису населення 1897 р. у випадку, коли відсутні дані про кількість тих, хто уклав перший шлюб у певному віці. Для побудови таблиці шлюбності за умов неповних даних М.С. Тольц застосував модель Е. Коула.

Матеріал посібника вдало структурований і дидактично вибудований у послідовності «від простого до складнішого». Після викладу основних понять, класифікації видів таблиць, подається докладний опис теоретичних показників, з розкриттям їхньої сутності, призначення, алгоритму розрахунку та інтерпретацією. Окремо увага приділяється аналітичним показникам, що дають можливість описати природу та закономірність відповідного демографічного процесу: смертності, народжуваності, шлюбності та розлучуваності. Так, у другому розділі, присвяченому таблицям смертності, подається методика компонентного аналізу приросту середньої очікуваної тривалості життя, згідно з якою можна визначити внесок смертності окремої вікової групи у загальну зміну тривалості життя (формула Є.М. Андреева). Втім, зазначений горизонтальний метод компонентного аналізу доречно застосовувати, якщо чинники смертності обох порівнювальних таблиць схожі. Натомість інша методика

* Дарский Л.Е., Тольц М.С. Демографические таблицы. Учебное пособие. – М.: МАКС Пресс, 2013. – 104 с.

вертикального компонентного аналізу, що її запропонував український демограф А. Стефановський, не змінює абсолютний приріст тривалості життя залежно від того, яка таблиця смертності використовувалась як базова.

Практична значущість цієї навчально-наукової праці полягає не лише в тому, що вона дає зрозумілі і не надто складні у застосуванні інструменти побудови демографічних таблиць. Важливо, що автори у коментарях до кожного виду таблиць виходять із реальних умов наявного інформаційного забезпечення і зазначають, які види та способи спостереження дають змогу розрахувати відповідні теоретичні і аналітичні показники. Не менш важливим для порівняльного аналізу вікової смертності є наведений порядок побудови диференційованих таблиць смертності за причинами смерті, а також застосування гіпотетичних таблиць для виявлення впливу окремої причини смерті.

Неоцінним внеском Л.Є. Дарського у подальшу розробку демографічних таблиць є спеціальні таблиці народжуваності за черговістю народжень, з урахуванням віку матері і тривалості перебування у шлюбі. Докладно на реальних прикладах розглянуто методику побудови таблиць припинення шлюбу (повну і коротку), у тому числі таблицю розлучуваності, яку склав М.С. Тольц. Подано також перелік показників та результати їхнього обчислення для комбінованих таблиць міцності шлюбу, де імовірність припинення шлюбу розпадається на дві складові – внаслідок розлучення або смерті шлюбного партнера.

Таким чином, навчальний посібник «Демографические таблицы» є надзвичайно корисною науково-методичною і практичною працею, в якій акумульовано багаторічний досвід творчої роботи не лише її авторів, а і тих хто закладав фундамент цього специфічного методу демографічного моделювання – демографічних таблиць. Адже пам'ятаємо, що його підвалини на теренах колишнього Радянського Союзу створювали славетні українські демографи – Ю.О. Корчак-Чепурковський та М.В. Птуха, які свого часу стояли у витoku заснування першого у світі дослідницького Демографічного інституту Всеукраїнської академії наук.

З.О. Пальян,
*кандидат економічних наук,
доцент кафедри статистики і демографії
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка*

СЛОВО ПРОЩАННЯ

10 квітня 2014 року вітчизняна демографічна наука зазнала тяжкої втрати — пішла з життя Валентина Сергіївна Стешенко, фундатор вітчизняної демографії повоєнного періоду, головний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, доктор економічних наук, професор, яскрава непересічна особистість.

Валентина Сергіївна вважала демографію «царицею наук», і весь її життєвий шлях є прикладом самовідданого і невтомного служіння цій галузі наукового знання. Валентина Сергіївна — це ціла епоха у розвитку повоєнної демографічної науки. Вона стала гідною ученицею своїх знаменитих вчителів, класиків-демографів, відіграла вирішальну роль у відновленні і розвитку демографії після періоду її забуття і репресій.

Доля подарувала Валентині Сергіївні дуже цікаве, насичене і разом з тим нелегке життя. Її життєвий шлях розпочався у Харкові в 1934 році. Дитинство та юність майбутнього вченого, становлення її як особистості та формування світогляду припало на нелегкі 1930—1940-і роки. Здобувши спеціальну середню освіту, В.С. Стешенко у 1953 році вступає на економічний факультет Харківського університету, після закінчення якого у серпні 1958 року розпочала свою трудову діяльність як економіст та завідувач сектору статистики населення у Статистичному управлінні Луганської області.

У 1960 році Валентина Сергіївна переїхала до Києва, вступила до аспірантури Інституту економіки АН України та згодом успішно захистила дисертацію. Науковими керівниками молодій дослідниці були видатні демографи — спочатку Михайло Васильович Птуха, а після його смерті — Борис Цезаревич Урланіс. Багато дали їй як науковцю співпраця і дружба із ще одним блискучим представником старшого покоління демографів — Юрієм Овксентійовичем Корчаком-Чепурківським. Від своїх видатних вчителів В.С. Стешенко успадкувала той глибокий комплексний підхід до вивчення проблем населення, який властивий вітчизняній демографічній школі, і який згодом вона передавала і своїм учням.

Трудова діяльність Валентини Сергіївни — це час великих справ і заслужених успіхів, наповнений щоденною кропіткою працею і наполегливими творчими пошуками. Чотири десятиліття Валентина Сергіївна була керівником і головним генератором ідей та напрямів досліджень відділу демографії Інституту економіки АН УРСР, який став одним із основних дослідницьких демографічних центрів на пострадянському просторі. Валентина Сергіївна написала 160 наукових праць, які увійшли до скарбниці світової та вітчизняної демографічної науки.

Праці В.С. Стешенко як в царині демографічної теорії, так і в дослідженні демореальності відкрили нову сторінку в науковому пізнанні, розширили межі демографії як науки. Першою в Україні (та й у колишньому СРСР) Валентина Сергіївна звернулася до вивчення народжуваності реальних поколінь. В її роботах досліджено низку важливих теоретичних положень щодо предмета демографії, закономірностей відтворення населення, механізмів взаємодії демографічного та соціально-економічного розвитку, а також проблеми природного руху населення України, демографічної політики, демографічного прогнозування. Всі ці питання знайшли відображення в публікаціях відділу, який вона очолювала. У період, коли в усьому СРСР практично не було демографічної наукової періодики, Валентина Сергіївна стала ініціатором, упорядником і редактором двох відомих серій наукових збірників «Демографічні зошити» (вийшло 9 випусків) та «Демографічні дослідження» (вийшло 25 випусків).

Яскравими прикладами самовідданості та подвижництва Валентини Сергіївни на ниві демографічної науки стали підготовка і видання демографічної спадщини видатних українських демографів: М. Птухи, Ю. Корчака-Чепурківського, С. Томіліна, А. Хоменка. Саме завдяки їй вийшли у світ наукові праці цих дослідників, і нинішнє покоління демографів має змогу користуватись їхніми здобутками. Валентина Сергіївна взагалі багато зробила для відновлення наукових традицій Інституту демографії, що існував у Києві в складі Української академії наук з 1919 року і був одним з перших у світі високопрофесійних демографічних наукових установ; в 1938 році інститут було закрито, а багато вчених — репресовані. Тому в радянські часи навіть згадувати про репресованих демографів було непростю справою, однак Валентина Сергіївна вважала своїм обов'язком донести до наукової громадськості історію та здобутки Демографічного інституту ВУАН.

За безпосередньої активної участі В.С. Стешенко в Україні було проведено декілька наукових форумів, серед яких особливо слід відзначити першу в післявоєнному СРСР демографічну конференцію, яка відбулася в Києві у жовтні 1966 року і стала науковою подією всесоюзного масштабу. Валентина Сергіївна була також учасником багатьох міжнародних конференцій з демографії, в тому числі трьох всесвітніх.

Валентина Сергіївна Стешенко була прихильницею широкого соціального підходу до вивчення відтворення населення. Результати її досліджень відзначалися концептуально новаторським баченням шляхів вирішення складних демографічних проблем, новизною і практичною значущістю. Свої фундаментальні теоретичні розробки вона змогла гармонійно поєднати з пошуком напрямів і механізмів вирішення актуальних соціально-демографічних проблем. Її ідеї лягли в основу сучасного розуміння сутності і пріоритетів демографічної політики в Україні. В.С. Стешенко брала активну участь у розробці стратегії, тактики і системи конкретних заходів національної соціально-демографічної політики.

Усі, хто спілкувався з Валентиною Сергіївною, відзначають її високий професіоналізм, цілеспрямованість, принциповість та вимогливість не лише до інших, а насамперед — до себе. Валентина Сергіївна втілювала в собі найкращі якості Великого Вченого з палким серцем і щирою душею. Вона залишила нам не лише безцінні наукові здобутки, а й світло людської вдячності за її тепло і доброзичливість, блискучий талант і багаторічну сумлінну працю на ниві української демографії.

Колектив нашого інституту пишається тим, що у ньому працювала Валентина Сергіївна Стешенко, і збереже та пронесе крізь роки добру, вдячну пам'ять про неї.

*Колектив Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи НАН України
Редколегія і редакція наукового журналу
«Демографія та соціальна економіка»*

ПРО ЖУРНАЛ

«ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» засновано у 2004 році. У журналі публікуються статті, які відповідають концепції та тематичній спрямованості видання, а також вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліку ВАК України».

Перше свідоцтво наукового журналу «Демографія та соціальна економіка» про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8304 видав Державний комітет телебачення і радіомовлення України 12 січня 2004 року. Засновник журналу — наукова установа Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Міжнародний стандартний серійний номер ISSN журналу «Демографія та соціальна економіка» надав Міжнародний центр ISSN (Head of Bibliographic Section ISSN International Centre, Paris, France) на друковану версію у 2009 (ISSN 2072-9480), а на електронну версію — у 2013 році (ISSN 2309-2351).

Журнал «Демографія та соціальна економіка», «Демография и социальная экономика», «Demography and Social Economy» пройшов процедуру перереєстрації у Державній реєстраційній службі України, одержавши нове свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації (серія КВ № 19037-7827 ПР від 22.06.2012). Співзасновниками журналу сьогодні є Національна академія наук України й Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України.

Журнал виходить двічі на рік. Сфери розповсюдження журналу — загальнодержавна та зарубіжна, матеріали публікуються трьома мовами: українською, російською та англійською. Кожна стаття супроводжується рефератом англійською, російською / українською (залежно від мови основного тексту статті) мовами.

Основні напрями наукових публікацій журналу:

- теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;

-
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
 - потенціал соціалізації;
 - соціальна відповідальність.

Журнал представлений на веб-сайті Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України: <http://www.idss.org.ua> та має власний електронний ресурс: <http://www.dse.org.ua>

Електронна версія журналу подається до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Коло авторів: фахівці з академічних та наукових установ України, близького та далекого зарубіжжя, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, аспіранти наукових установ та ВНЗ.

В Україні журнал – єдине професійне видання, що оприлюднює статті, повністю присвячені зазначеним вище науковим проблемам.

У 2012 році, відповідно до нових вимог Державної атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України, склад редакційної колегії журналу було оновлено. Нині у роботі редакційної колегії журналу беруть участь 39 наукових фахівців: з них 29 докторів наук (у тому числі 13 штатних працівників Інституту). До її складу увійшли також четверо наукових фахівців з закордонних наукових та навчальних установ.

Статті журналу обов'язково проходять конфіденційне рецензування, яке здійснюють члени редакційної колегії та інші знані фахівці, одержуючи щонайменше дві (внутрішню та зовнішню) рецензії.

Цільова читацька аудиторія – науковці, аспіранти, докторанти, професорсько-викладацький склад класичних і гуманітарних вищих навчальних закладів, фахівці з наукових і державних установ та відомств, представники законодавчої та виконавчої гілок влади.

Журнал можна знайти у багатьох бібліотеках України, країн СНД та за кордоном.

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- **Російський індекс наукового цитування (РИНЦ)**, (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- **Index Copernicus International** (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).

Редакція журналу

О ЖУРНАЛЕ

«ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

Научный журнал «Демография и социальная экономика» основан в 2004 году. В журнале публикуются статьи, которые соответствуют концепции и тематической направленности издания, а также требованиям постановления Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины № 7-05/1 от 15 января 2003 г. «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины».

Первое свидетельство научного журнала «Демография и социальная экономика» о государственной регистрации печатного средства массовой информации серии КВ № 8304 было выдано Государственным комитетом телевидения и радиовещания Украины 12 января 2004 года. Учредитель журнала — научное учреждение Институт демографии и социальных исследований НАН Украины.

Международный стандартный серийный номер ISSN был предоставлен журналу «Демография и социальная экономика» Международным центром ISSN (Head of Bibliographic Section ISSN International Centre, Paris, France) на печатную версию в 2009 (ISSN 2072-9480), а на электронную версию — в 2013 году (ISSN 2309-2351).

Журнал «Демография та соціальна економіка», «Демография и социальная экономика», «Demography and Social Economy» прошел процедуру перерегистрации в Государственной регистрационной службе Украины, получив новое свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации (серия КВ № 19037-7827 ПР от 22.06.2012). Соучредителями журнала сегодня являются Национальная академия наук Украины и Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи Национальной академии наук Украины.

Журнал выходит дважды в год. Сферы распространения журнала — общегосударственная и зарубежная, материалы публикуются на трех языках: украинском, русском и английском. Каждая статья сопровождается рефератом на английском и русском / украинском (в зависимости от языка основного текста статьи) языках.

Основные направления научных публикаций журнала:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы;
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;

-
- региональные социально-демографические исследования;
 - потенциал социализации;
 - социальная ответственность.

Журнал представлен на веб-сайте Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины: <http://www.idss.org.ua> и имеет собственный электронный ресурс: <http://www.dse.org.ua>

Электронная версия журнала предоставляется Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского.

Круг авторов: специалисты из академических и научных учреждений Украины, ближнего и дальнего зарубежья, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, аспиранты научных учреждений и ВУЗОВ.

В Украине журнал – единственное профессиональное издание, которое публикует статьи, полностью посвященные указанным выше научным проблемам.

В 2012 году, согласно новых требований Государственной аттестационной комиссии Министерства образования и науки Украины, состав редакционной коллегии журнала было обновлено. Сейчас в работе редакционной коллегии журнала принимают участие 39 научных специалистов: из них 29 докторов наук (в том числе 13 штатных работников Института). В ее состав вошли также четыре научных специалиста зарубежных научных и учебных учреждений.

Статьи журнала обязательно проходят конфиденциальное рецензирование, которое осуществляют члены редакционной коллегии и другие известные специалисты, получая минимум две (внутреннюю и внешнюю) рецензии.

Целевая читательская аудитория – ученые, аспиранты, докторанты, профессорско-преподавательский состав классических и гуманитарных высших учебных заведений, специалисты из научных и государственных учреждений и ведомств, представители законодательной и исполнительной ветвей власти.

Журнал можно найти во многих библиотеках Украины, стран СНГ и за рубежом.

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- **Российский индекс научного цитирования (РИНЦ)**, (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- **Index Copernicus International** (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).

Редакция журнала

THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

«Demography and social economy» is a peer-reviewed, open-access international journal of population sciences founded in 2004. All articles published in journal meet the concept and content of the journal, as well as the requirements of Resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine № 7-05/1 as of 15 January 2003 «On toughening requirements to professional publications, listed HAC of Ukraine».

The Certificate of State Registration of the journal was issued by the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine as of 12.01.2004 (Series KB № 83047). Journal has been established by the Institute for Demography and Social Studies.

The journal «Demography and social economy» was assigned the ISSN 2072-9480 for print version in 2009 and ISSN 2309-2351 for online version in 2013.

The journal was re-registered by Government registration service of Ukraine and obtained Certificate of State Registration of the journal (series KV № 19037-7827 PR as of 22.06.2012). The co-founders of the journal today are the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of National Academy of Sciences of Ukraine.

Journal is published biannual. Areas of journal distribution are both national and international. Languages used in text and summaries are Ukrainian, English and Russian.

Scientific fields of the journal «Demography and social economy»:

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

«Demography and social economy» is the only professional publication in Ukraine which presents articles entirely devoted to the above research issues.

The primary purposes of the journal are: publication of quality research articles, reviews and related material on demography, social sciences, humanities, policy research and other disciplines that bear on demography and social studies; encouraging of the development of

domestic and international scientific community interested with «Demography and Social Economy»; promotion of the dissemination of population-related researches.

The journal is presented on the website of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine: <http://www.idss.org.ua> and has its own electronic resource: <http://www.dse.org.ua>.

The electronic version of the journal is submitted to the Vernadsky National Library of Ukraine.

Authors are scholars of academic and research institutions of Ukraine and foreign countries, the teaching staff and graduate students of universities and research institutions.

In 2012, according to the new requirements of the State Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the editorial board has been renewed. Today, the journal's editorial board involved 39 scientific experts, including 29 Doctors of Science, 13 scientists of the Institute, 4 international experts.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

The journal audience is researchers, teaching staff, postgraduate and graduate students, and users of demographic and social knowledge in government, non-governmental organizations, and the private sector.

«Demography and social economy» is available in many libraries in Ukraine, CIS and abroad.

The journal is indexed in:

- **Ulrich's Periodicals Directory**, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- **Russian science citation index (RSCI)**, (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- **Index Copernicus International** (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).

Editorial Board

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 15–17 сторінок (разом з літературою, розширеними рефератами) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Кожна стаття повинна мати код «УДК» (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується зліва).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 100–250 слів (не менш ніж 10–12 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами такі ж дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (100–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12). **Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:**

- інформативними (не містити загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; сумувати найбільш важливі результати та їх важливість);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, що запропоновано, що виявлено і т.д.);
- компактними (укладатися у обсяг 100–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не повинно містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

Графічний матеріал (рисунок, ілюстрації, схеми, діаграми, ін.) мають бути чіткими та виразними; лінії графіків та діаграм, усі умовні позначення на них мають бути чіткими. Назву рисунку у тексті розміщують під ним зліва. Слово «рис. №_» – світлим курсивом, а назву рисунку – напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» – точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме

слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі — назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147);

2) REFERENCES — той же список літератури транслітерований в романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, №5), а в дужках — англійською мовою.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках курсивом — англійською мовою). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтора) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора.	

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES) ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo - Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo - Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т.п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>

2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).

5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleння* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів на бібліографічних описах не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «–»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями та лапки («//», «–», «" "»).

2. В квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 15–17 страниц формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звание автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail)- шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 100–250 слов (не менее чем 10–12 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (100–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты и их важность);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, что предложено, что выявлено и т.д.);
- компактными (укладываться в объем 100–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должно содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении*, которые выделяют полужирным шрифтом, *литература, References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

Графический материал (рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, др.) должны быть четкими и выразительными; линии графиков и диаграмм, все условные обозначения на них должны быть четкими. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» – светлым курсивом, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» — точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее — название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы — полужирным прямым шрифтом).

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147);

2) REFERENCES — тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украино- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. №55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, №5), а в скобках — на английском языке.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература — в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом — на английском языке*). Названия трудов (не больше как 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляется членами редколлегии журнала, специалистами соответствующего научного направления. В случае негативной рецензии или наличия существенных замечаний статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала и рекомендует к печати ученый совет Института.

Для более объективной оценки научного содержания статей может проводиться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения вышеуказанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность информации, фактов и других сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, собственные имена, а также правильность перевода несут авторы публикаций.

Публикуемые в журнале материалы, отражают точку зрения авторов, которая не всегда может совпадать с позицией редакционной коллегии.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора.	

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES) ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т.д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить всех авторов**, не сокращая их тремя, четырьмя и т.п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается пол-ностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian]

Нежелательно такое представление ссылки (*заглавие статьи только транслитерировано, без перевода*):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т.п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. Думка, 1983. — 182 с.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Mhratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. Mhratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В **References** совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями и кавычки («//», «—», «" "»).

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic. [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите [скачать](#)

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 15–17 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 100–250 words (not less than 10–12 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 100–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, revealed, etc.);
- compact character (within 100–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: ЖИТЕПАТНА and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) ЖИТЕПАТНА – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147);

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Житєпатна» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets.

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (with index)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (index!)	
e-mail	
Contact telephone numbers	

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in *Italics*. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproyvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190–199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in *italics* – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. **Remove special punctuation** («//», «—», «" "»).

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned – [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190–199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.